

4
1989

ISSN 0131—1441

KEEL JA KIRJANDUS

KOLLEGIUM:

P. Ariste, A. Hint,
E. Jansen, A. Kask,
R. Kull, V. Pall,
R. Parve, H. Peep,
E. Päll, E. Sögel,
A. Tamm, Ü. Tedre,
A. Vinkel.

TOIMETUS:

A. Tamm
(peatoimetaja),

T. Tasa
(peatoimetaja asetäitja,
kirjandusteooria ja -kriitika
osakonna toimetaja),

E. Ross
(vastutav sekretär),

H. Niit
(kirjandusajaloo ja rahva-
luule osakonna toimetaja),

U. Uibo
(keeleteaduse osakonna
toimetaja),

I. Pärnapuu
(toimetaja).

Toimetuse aadress:
200 106 Tallinn, Lauristini 6.
Telefonid 449-228, 449-126.

Laduda antud 18. II 1989.
Trükkida antud 29. III 1989.
Trükiarv 3700. Sõtkõvkari Paberi-
vabriku trükipaber nr. 1.
70×108/16. Trükipoognaid 4,25.
Ringtrükipoognaid 5,95. Arvestus-
poognaid 7,62.
Tellimus nr. 921. Hans
Heidemanni nim. trükikoda.
Tartu, Ülikooli 17/19. II.
Klišeed valmistatud trükikojas
«Ühiselus».

Tellimishind: 3 kuuks rbl. 1.35,
6 kuuks rbl. 2.70,
aastaks rbl. 5.40.

«Кеэл я Кирьяндус» («Язык
и литература»), журнал Ака-
демии наук Эстонской ССР
и Союза писателей Эстонии.
Выходит один раз в месяц.
Издательство «Периодика»,
Таллинн. На эстонском языке.

SISUKORD

J. Kross. Olev Jõgi. <i>In memoriam</i>	193
H. Peep. Väliseestlaste kultuuriloolised memuaarid	195
J. Viikberg. Koodivahetus ja Siberi eestlased. Lähte- kohti	202
L. Vaba. Balti laenud läänemeresoome maastikusõna- varas (Järg)	206
R. Krusten. Lastekirjandus ühiskondlike aktualiteetide väljendajana	219
S. Issakov. Eesti-armeenia kirjandussuhete aja- loost (II)	224
«Keele ja Kirjanduse» ringküsitus kirjanikele (E. Nõu)	231

MISTSELLE

A. Veršik. Kakskeelsuse tähistel	233
--	-----

PAEVATEEMA

Kellele ükskeelsus, kellele kakskeelsus	234
---	-----

PUBLIKATSIOONE

A. Eelmäe (komment.). A. Adsoni ja F. Tuglase kir- javahetus (Järg)	239
--	-----

RAAMATUID

J. Ürt. Ilm hall, tuju soe	244
P. Viires. Tulest ja muust	245
H. Krull. Vennaliku pilgu läbi	246
S. Issakov. Väärtuslik publikatsioon	249
P. Ariste. Ilse Lehiste keelesuhetest	252

RINGVAADE

R. Karelson. Üleliidulisel leksikograafikonverentsil	254
A. Künnap. Järelehüüe soome tunnustatud sõnatund- jale	256

Kaanel: Peeter Ulas. Vahetiitli variant raamatule «Eesti
rahvakalender» II (sulejoonistus, 1979).

Olev Jõgi

In memoriam

Olev Jõgi on astunud teisele poole jõge — ja jätnud meid arusaamatuses siia poole kaldale seisma.

Arusaamatuses mitte üksnes sellepärast, et surm jääb elavaile alati arusaamatuseks, vaid ka sellepärast, et Olev Jõgi oli ometi neid mehi, kellest kõige vähem võis oodata, et ta võib kaaslased maha jätta. Jaa, tühistes asjades võis Olev Jõgi äkitselt öelda: «Mulle aitab» — ja minna oma teed. Aga mitte ometi suurtes, kogu maad ja rahvast puudutavates asjades, mille suhtes tal oli oma ilmselge hoiak olemas.

Mulle polnud määratud kogeda Olev Jõe sõjakaaslasena enda kõrval. Aga sullekaaslasena ma teda enda kõrval kogesin. Sellest meie eeltutvus algaski. Kui viiekümne ühe aasta eest — kevadel 1938 — tollases ajakirjas «Tuleviku Rajad» minu luuletusest paar lehekülge eemal ilmus tema sonett, vististi ainus, mille ta on avaldanud. See kandis imelihtsat ja rabavalt adekvaatset pealkirja «Tööhakul» — maapoisi ja Kuressaare gümnasisti looduselamuse ja tõhepürgimistungi sõnastus.

Päristõhe pääsmise lükkas sõda — nagu kogu meie põlvkonnal — aastate võrra edasi. Aga viimaks me oma päristöö juurde jõudsime ja siis ka päriselt tutvusime. Kusjuures tema kunagised ülikoolikaaslased tänini mäletavad, kui paljulugenud ja isemõtlev ta tollaste mittetatsionaaride enam-vähem kontuuritus pilves oli tundunud.

Olev Jõe kirjanduskriitikutööga ei tarvitse need, keda ta kritiseeris, üleni nõustuda. Või ei tarvitse üleni nõustuda needki, kellel on teoreetilisi või metodoloogilisi eriarvamusi. Aga kõik peavad nõustuma ühes: meie üleeilse ja selle-eelse aja sageli väga eetikalõdvoul aastakümneil ei kirjutatud Olev Jõgi minu meelet silpigi, mille tõesse ta ise poleks kindlasti uskunud.

Me räägime palju isiksuse defitsiidist — avalikkuses ja kultuuris. See defitsiit on muidugi olemas. Ja paraku on see Olev Jõe lahkumise järel suurem kui enne.

26 aastat juhtis O. Jõgi peatoimetajana ajakirja «Keel ja Kirjandus» ning kujundas selle, nagu kogu meie humanitaaria meeleldi möönab, üheks meie kõige sümpaatsemaks — aga ka kõige nõudlikumaks ajakirjaks. Ja seda nois tardumusajastu tingimustes, kus «Keel ja Kirjandus» pidi andma ulualust ka kaastööle kõrgist muist valdkonnist, mis tollal olid meie maal veel suuremal määral kodutuks jäetud kui praegu. Ja kus tuli sageli maadelda uskumatult narride piirangutega. Muidugi on Aksel Tammel tänapäeval hõlpsam oma kaastöövalikuid langetada, kui oli kunagi Olev Jõel.

Oma kunstilise eneseteostamise ja eneseperfektsiooni vajaduse elas Olev Jõgi välja tõlkija tööpõllul. Ja lubage kahtlustavalt küsida: kas pole mõnigi tema poolt erakordse armastusega tehtud tõlge — tänu üllatavalt nõrkele, rikkale ja tundlikule eesti keelele — tegelikult sugestiivsem kui originaal?

Ma ei tea, kui mitmete komisjonide, toimkondade ja kolleegiumide liige ta oli. Mulle tundub, et tema rahuandmatu kaasvastutustunde tõttu võis see arv olla ebainimlikult suur. Ehk ainult tema kibedavõitu kriitilisus võis selle arvu inimlikesse piiridesse tagasi suruda. Tahaksin meenutada siin Olev Jõe viimast pikemat koos- ja kaastööd kolleegidega, kellega ta jagas EKBL-i uue väljaande saamisvaevu. Tema osavõtt sellest tööst oli talle äärmiselt iseloomulik: mida lootusetum see töö alguses tundus, mida sügavamat kahtlust ja väljavaadetust see sisendas — meie väikeste jõudude tõttu ja kogu meie sellelaadse töö puhtale entusiasmile ehitatuse tõttu —, ühesõnaga, mida raskem see oli, seda endastmõistetavamalt Olev Jõgi sellesse süüvis. Leksikonitöö lõpujärgus, siis, kui oli selge, et tegemata see enam ei jää, tõmbus ta sellest tagasi. Aga see sündis teiselt poolt ka juba fataalse haiguse surve.

Ja nüüd on ta jätnud meid lõplikult sellest hindamatust küünarnukitundest ilma, mida ta küünarnuki teravusest hoolimata oma kaaslastele nii pika aja jooksul andis.

Mine siis, Olev, vana töömehe pälvitud rahus sesse mulda, mille peal elava elu suurde uuenemisse — meie aeglase iseseisvumise imesse — sa nii sinulikult suhtusid: skepsisega — ja tulise toetava südamevärinaga.

Ole tänatud oma tervistava vaheduse ja oma tulise südamevärina eest.

Jaan Kross

Väliseestlaste kultuuriloolised memuaarid

HARALD PEEP

Arvustus ja kirjanduslugu pole meie memuaristikat erilise tähelepanuga hellitanud. Meenuvad L. Taveli «Memuaarižanrist üldse ja eesti nõukogude memuaarist eriti» (KK 1978, nr. 4) ning R. Ruutsoo «Eesti memuaarkirjandus 1944—1982» (KK 1983, nr. 11) — üldistavad käsitlused, mis ilmumisaja arusaamade kohaselt jätsid vaatlusest välja väliseestlaste mälestusteosed. Isegi kui lisame akadeemilise «Eesti kirjanduse ajaloo» köited ning hilisemad publitsistlikud artiklid, jääb vaid mõnda, et eesti memuaristika nüüdisretseptioon on poolik.

Samas on ilmne, et memuaaridel on suur osa mitte ainult nn. valgete laikude täitmisel, vaid ka ajastu üldise kultuuripildi tundmaõppimisel. Tee objektiivsusele subjektiivsete hinnangute väärtustamise kaudu pole just kerge, kuid möödapääsmatu, kui tahame vältida aprioorseid otsustusi ja käibetodesid.

Memuaari all mõistetakse tavaliselt eepilist jutustust autori enese nimel, kusjuures reaalselt toimunud sündmused vahendatakse autori isiklikust osavõtust tulenevate tähelepanekute ja hinnangute vormis. Belletristlik süžeearendus enamasti puudub, kuid rööbiti publitsistlike suhtumisväljendustega kasutatakse ulatuslikult ka mittedokumenteeritud dialoogi ja muid ilukirjanduslikke stiilivõtteid.

Materjalist ja autori intentsioonist lähtuvalt saab eristada mitut memuaari tüüpi. Ursula Hartmann, Paul M. Kendall, Henri Peyre, Ernest S. Bates jmt. on osutanud, et on võimalik päevikule lähenev memuaari tüüp oma kindlate dateeringute ja vahetute kirjapanekutega. Eksisteerib aga ka selline tüüp, mis olemuslikult läheneb ajaloolisele proosale oma suurema subjektiveerituse tõttu. On veel fikseeritud teaduslikule biograafiaale või dokumentaaljutustusele viitavaid käsitluslaade. Igal juhul on ikka tegemist eepilise struktuuri kolme põhielemendi — karakteri, süžee, aegruumi — aktsentueerimisega ning belletristika, publitsistika ja faktograafia piirid pole kuigi jäigad.

Meie memuaristika pärandist võime välja tuua nii autobiograafi, krooniku kui ka portretisti rolli esindanud autoreid. Oskar Lutsu belletriseeritud memuaaridest kuni publitsistlikult programmiliste revolutsioonivõi sõjamälestusteni on otsitud vägagi erinevaid eneseväljenduse vorme. Kirjutamisaeg on nii mõnelgi puhul olnud kujutatavast ajast määravam. Siit suur hinnangute lahknevus eriti nn. globaalsete probleemide kajastamisel. Ka portreeteritud isikud on erinevate vaatenurkade tõttu sageli tundmatuseni võõrandunud.

Kõigele sellele subjektiivsusele ja hajuvusele vaatamata on nn. *non-fiction*, loovat fantaasiamängu eirav ja dokumentaalsust või selle illusiooni taotlev kirjandus, saanud populaarseks kogu maailmas. Intervjuu, reportaaž, reisikiri või memuaar tundub lugejaile usaldusväärsem või elulisem kunstilisest väljamõeldisest. Ta vahendab teadmisi, annab lugejale suurema identifitseerimisvõimaluse ja mõjub veenvamalt ilukirjanduslikust juturaamatust. Eriolukorras inimesele, nagu seda tavaliselt pagulane on, annab ta ka võimaluse fikseerida oma filosoofilist programmi, mõtestada olnud ja olevat. See, miks just kõigi maade pagulased kirjutavad memuaare, on psühholoogiliselt igati mõistetav. Loomulik on seegi, et puhtakujulised memuaarraamatud (neid on ligi 150), koguteosed mälestuskildudega ja autobiograafilise koega belletristika moodustavad üsna kaaluka osa väliseestlaste raamatutoodangust. Seda tundmata ei saa mõista ei meie XX sajandi kultuuridünaamikat ega ka autorite eneste vaimset kujunemiskäiku.

Belletriseeriv või ka publitsistlik alge seab alati mingi kahtluse alla memuaari dokumentaalsuse. See on täiesti loomulik, siit aga tuleneb, et ükskõik millist või kunas kirjutatud mälestusteost hindame autori arusaamade tõepärase kajastusena, mitte aga objektiveeriva kroonika või protokollina. Autor ei tarvitsenud kõike teada, ta võis midagi ebaoluliseks hinnata või unustada, tal võis lõpuks olla lihtsalt oma spetsiifiline platvorm. Kui memuaare on piisavalt palju, äärmused taanduvad ja polüfooniline ajapilt jõuab kriitilise lugejani häirimatult. Kui aga memuaare on vähe või lugejal jääb eruditsioon napiks, on subjektiivse objektiivseks pidamise oht suurem. Moodsas infotulvas pole ka see kuigi traagiline.

Oma mälestustes «Päike ja jõgi» (1951) väitis H. Visnapuu (lk. 5): «Memuaarid on kirjandus ja seega kaunis vale.» H. Grabbi aga väljendas oma tõdemust nii («Mana» 1978, nr. 45, lk. 86): «Memuaarikirjutajaid ei saa tavaliselt kõigis asjus usaldada. Nagu me teame, pannakse mälestusteosed tihtipeale kirja selliselt, et ennast ja oma mõttekaaslast ülendatakse ja lakeeritakse, teiste isikute käitumist kritiseeritakse kuni tüliialuste tagantjärele vulgariseeriva määrimiseni.» Mälestuste usaldusväärsuse üle väljendatud kahtlustest tuleb veel juttu alamalgi, kuid ometi on pagulaste memuaarides palju sellist, mis lihtsalt vabab teadvustamist.

1

Teise maailmasõja käigus siirdus Eestist võõrsile kümneid kirjanikke. Nende seas oli tuntud loovisikuid (M. Under, G. Suits, H. Visnapuu, A. Gailit, A. Mälk, A. Adson, A. Kivikas, K. Ristikivi, B. Kangro, P. Krusten jmt.), oli ka lootustandvaid algajaid (K. Lepik, A. Vihalemm, I. Laaban). Võõrsil kerkis esile veel niihästi aastatelt eakamaid kui ka päris noori suleseadjaid. Kõiki põlvkondi ühendas kustumatu kodumälestus, see viljastas nii nende belletristikat kui ka memuaare.

Kirjanike memuaarid on tavapäraselt ainestikult ja esituslaadilt üpris mitmekesised. On eesti pagulasautoreid, kelle mälestused viivad tagasi sajandivahetusse (K. Ast-Rumor, A. Kallas, J. Lattik, A. Adson), enamik aga kajastab oma vaimset kujunemist Eesti Vabariigis, tehes ulatuslikke põikeid toonastesse ühiskondlik-poliitilistesse, kultuuri- ja haridusoludesse. Ühe või teise memuaari üldistustaotlus sõltub suuresti sellest, kui aktiivselt tema autor oli kaasa löönud omaaegses avalikus elus. Arvo Mägi on üldistavalt väitnud («Tulimuld» 1972, nr. 1, lk. 57): «Kirjanikud peaksid loomu poolest olema agarad mälestuste kirjutajad. Nende sulg jookseb ju kergemini kui teistel, neil on silma olulise eraldamiseks ebaolulisest. Ja muidugi hakkavad nende mälestuste puhul võistlema otsesed mälupildid ja loov fantaasia.»

Artur Adsoni sulest pärineb terve sari memuaarteoseid. Siia kuuluvad «Neli veskit. Mälestusi olnud aegadest, kohatud inimestest ja käidud paikadest» (1946), «Väikelinna moosekant. Mälestusi Võru linnast sajandi algul» (1946), «Ise idas — silmad läänes. Mälestusi 1905. a. revolutsiooni ja esimese maailmasõja vaheaastaist» (1948), «Siuru-raamat» (1949), «Reisiraamat» (1950), «Lahkumine. Ülestähendusi viimasest aastatosinast» (1951), «Kadunud maailm. Pilte kaugemast ja lähemast minevikust» (1954). Memuaarset ainet sisaldab ka uurimuslik «Teatriraamat» (1958).

Esimesed kolm köidet on peamiselt isikuloolised, kuid maalivad sealjuures välja üsna värvika pildi geograafilisest ja ajataustast. «Neljas veskis» kohtame meeolulikke meenutusi Tsoorust, Sõmerpalust, Sännast ja Osulast, perekonnaloolisi pärimusi ning rahvatraditsiooni vanalt Võrumaalt. «Väikelinna moosekant» viib lugeja kokkupuutesse sajandialguse Võru miljö, koolielu ja inimestega, seega taas kujutab endast hinnatavat koduloolist dokumenti. «Ise idas — silmad läänes» valgustab aga autori õpinguid Pihkva maamõõtjate koolis. Lisaks hariduselu pildistustele paelub siin pilku ka toonase moekirjanduse iseloomustus. Et selles

on üldomast kogu siurulaste põlvkonnale, pakuvad need leheküljed (lk. 68 jj.) hinnatavat kultuuriloolist informatsiooni.

Olgu mainitud, et «Neli veskit» oli Adsonil valminud juba Eestis. Osaliselt ilmus see ka koguteoses «Ammukaar» II 1943. a., tervikuna aga jäi paberipuuduse ja toonase tsensori Juhan Viidangu eitava suhtumise tõttu eri raamatuna ilmumata. Tsensori motivatsioon on hiljem ära trükitud infolehes «Faktid ja kommentaarid» (Tallinn, 1969), sealhulgas ka lause: «Erilise kiindumusega peatub autor kõhuküsimusel ja selleaegsel rikkalikult kaetud laual, milline asjaolu tundub ebakohasena praeguses olundis ja ülearuse sõnalise liiglihana kisub alla teose kirjanduslikku väärtust.»

Väga oluline kultuurilooline allikas on Artur Adsoni «Siuru-raamat», mis toetub nii isiklikele mälestustele kui vähemal määral ka kirjavahetuslikele ning trükitud materjalidele. Siin on meenutusi ajalehtede «Teataja» ja «Päevaleht» tööst saajandi alguskümnendil, «Vanemuise», «Endla» ja «Estonia» tegevusest rahvusliku teatrikunsti arendamisel, Eesti Kirjanikkude Liidu kujunemisloost ja ka autori eneseteostusest filmiinspektori ning -tsensorina. Lisaks «Siuru» kirjandusliku rühmituse iseloomustusele esitab autor ka hulgaliselt teravapilgulisi tähelepanekuid kaasaegsete kohta (M. Under, P. Pinna, T. Altermann, E. Laaman, A. Laikmaa, A. Vabbe, K. Mägi, F. Tuglas, H. Kompus jmt.). Teose lõpul on pisipeatükkides esitletud veel mitmeid kultuuritegelasi, kellega autori suhted on jäänud põgusamaks.

Andmestik on igati huvipakkuv, kuid ei saa jätta märkimata, et teose ilmumisajale omaselt on selles teatav annus külma sõja vastukajasad (meenutagem võrdluseks ka meil Kodu-Eestis neil aastail valitsenud stiili pagulastest kõneldes). Igatahes näitavad meie arhiivides talletatud Adsoni kirjad asjaosalistele, et kunagi suhtus ta inimestesse ja sündmustessegi tublisti tolerantsemalt, hiljem mälestusi sõnastades eelistas aga uuenedu arusaamu toonastele.

Märkimisväärset kultuuriloolist infot pakub ka Adsoni memuaarteos «Lahkumine». Siingi on rida huvipakkuvaid seiku H. Visnapuu, A. Kivika, M. Underi jt. elu- ja loometeest, rohkem veel kultuurielust 1940—1941 ja Saksa okupatsiooni ajal. Üsna põhjalik on ka oma paotee kujutamine ning emigratsiooni algusaastate kirjeldus. Paraku aga on Adson selles köites hoogsalt sekkunud ka nn. suurde poliitikasse, ta pahandab Churchilli ja teiste Lääne poliitikutega, kuulutab võidupäeva 9. mail 1945 oma kurvimaks päevaks, taunib rahvuslaste opositsiooni Saksa okupatsiooni ajal ja jagab emigratsioonipoliitikuidki oma maitse järgi kategooriatesse. Paiguti laskub ta koguni kõmu tasemele (lk. 178 kinnitades, et Paul Pinna on koos Agu Lüüdikuga maha lastud piiri ületamise katsel) või asub mõõdutundetult kiitma okupatsiooniaegseid tegelasi, kellesse eesti pagulaskonna valdav enamik suhtub üpris taunivalt.

Kurioosumeid ja faktidest lahtiütlemist on Adsoni memuaarides üpris ohtrasti ja pole ime, et pagulasarvustuski leidis mitmel puhul, et Adson on oma kinnismõtted seadnud tõest ülemaks (näit. ajalehes «Eesti Teataja» 20. X 1951, nr. 41 G. Helbemäe ja 27. X 1951, nr. 42 A. Kivikas). Adsoni aastatega süvenenud alalhoidlikkusele on paljud tähelepanu juhtinud, ent mõõngem, et subjektivismile ja ülepolitisierimisele vaatamata pakuvad tema memuaarid ometi küllaltki palju arvestatavat teavet. Kultuuritegelasena oli ju Adson võrratult pädevam kui poliitikuna.

Aino Kallas pole memuarist selle sõna kitsamas tähenduses. Ta esindab pigem dokumentaalset päevikužanri oma teostega «Leiuretkedel Londonis. Kaksteist aastat Eesti Londoni saatkonnas aastail 1922—1934» (1945), «Päevaraamat aastaist 1897—1906» (1954), «Päevaraamat aastaist 1907—1915» (1955), «Hinge sild. Päevikulehti aastaist 1916—1921» (1956), «Suurlinnade udus ja säras. Päevikulehti aastaist 1922—1926» (1958), «Pööripäevad. Päevikulehti aastaist 1927—1931» (1960). Ometi

annavad need väga meelelised ja samas ka detailitruud raamatud hea sissevaate nii autori enese elu- ja loometee tagamaadesse kui vähesemal määral ka üldisesse kultuurisituatsiooni.

Eessõnas oma päevaraamatule aastaist 1897—1906 kirjutab A. Kallas (kõik need päevikud on tõlgitud soome keelest) lk. 5: «Isiklik, intiimne päevik kuulub peagu erandita nn. pihtimuskirjandusse. See eeldab ennekõike, et kirjutajal on olemas peale kõigile nähtava päevikuolu veel teine, alateadvusse surutud, mis samuti vabanemiseks nõuab oma vormi.» Samas jätkab autor: «Päevik võib aastate jooksul juba nagu verre sööbida, muutada teiseks loomuseks, paratamatuks nõudeks, mille hooletusse jätmine ei anna rahu.» Vahekorra lugejatega aga piiritleb ta lk. 6—7 selliselt: «Kahtlemata on lugejail neilt seoseta märkmeilt täielist järjekindlust oodata juba seetõttu asjatu, et igal päeval on «oma mure», oma sisu ja tõde.»

Aino Kallas on väga avameelne, paiguti šokeerivgi, kõneldes oma elu intiimsematest külgedest. Nii siiralt minakeskseks või ka tavamaitset trot-sivaks meil enamasti ei minda. Ehk just seetõttu saab aga Aino Kalda müüte loov isiksus lugejalegi selgemaks.

Oma belletristikat kommenteerib A. Kallas päevikutes küllalt napi-sõnaliselt, isikut kaugelt rohkem. Kultuuriloolist huvi pakuvad paljud leheküljed, mis räägivad seostest ja kokkupuudetest mitmete inimestega. Ennekõike on loomulikult juttu Oskar Kaldast, ent siit leiame ka J. Tõnis-soni, G. Suitsu, K. A. Hindrey, J. Luiga, A. Haava, V. Ridala ja kümnete teiste nimed. Lisaks seltskonnakroonikale ja reisikirjeldustele on ära too-dud mõnigi seik kahe maailmasõja vahelisest eesti kultuurielust, ehkki enamasti eemalt nähtuna. Hinnangud kõigele ja kõigile on valdavalt sub-jektiivsed, nii et H. Mäelo oma teoses «Elutegevuses» ja mõned teisedki oma vastukajades on pidanud vajalikuks neid kriitiliselt kommenteerida. Mõõngem aga, et kõigele vaatamata on Aino Kalda päevikud suurejoone-line autobiograafiline lugemismaterjal, teiselt poolt ka allikas meie kir-janduslikku provintsi laiema maailmaga ühendavate seoste tabamiseks.

Uuematesse aegadesse juhatavad meid **Pedro Krusteni** teosed «Kaugelviibija käekõrval. Mälestusi Henrik Visnapuust paguluses» (1957), «Hullumajast möödumisel» (1972) ja «Aiapidu lampioonidega. Väikseid asju suurest ruumist» (1978). Need on reportaažlikud pilguheitmised minevikku, mosaiiksed memuaarikillud, milles autori žurnalistivilumus võimaldab tal vältida liigse subjektiveerituse muljet, laseb faktidel kõlada ehedalt ning meelde jäävalt.

Otse ainulaadselt mõjub Krusteni «Kaugelviibija käekõrval». See re-portaažlik raamat esitab isiklikke tähelepanekuid, tsitaate teiste kultuuri-tegelaste erakirjadest (Mall Jürma) ja Henrik Visnapuu enese episto-laarsest ning belletristlikust pärandist. Ei puudu ka illustreerivad fotod. Kirjeldus Saksamaa pagulaslaagrist ja Visnapuu viimasest elujärgust USA-s on faktirohke, diskreetne ning kroonikalikult täpne. Krusten tegi suure osa sellest paoteest Visnapuu kõrval kaasa ning mõjub seega igati usaldusväärseks. Samas aga on tema soe suhtumine Visnapuusse esile kutsunud ka mõnede tema lugejate vastuväiteid ning oma järgmistes mälestusköidetes on Krusten tsiteerinud mitmeid kirju, mis talle oli saa-detud selle teose ilmumise puhul. Visnapuul oli ju oma aktiivse ühiskond-liku ja kirjanduspoliitilise tegevuse pinnal tekkinud teiste kirjanikega pingeid, mis end veel tagantjärelegi tunda andsid.

Teoses «Hullumajast möödumisel» osutabki Krusten, et Adsoni vastu-kaja tema Visnapuu-raamatule oli distantseeruvalt irooniline, Gailit aga kirjutas autorile otse, et Visnapuul oli suhtlemises inimestega palju eba-kõlasid, «kuid, kallis Krusten, Visna oli suur luuletaja ja jäägu ta meie rahvale selleks ja ainult selleks. Ta suuri vigu, kui just on tarvis neid mainida, tusheerime kauniks». «Aiapeos lampioonidega» lisandub veel Kivika skeptiline hinnang ning lk. 141 küsib Krusten retooriliselt Visna-

puu kohta: «Miks tal kolleegide hulgas nii palju vastaseid oli? Kes sellel teemal seminaritöö kirjutaks?» Vaevalt et sellele ühe seminaritööga ammendavalt vastata saabki, selge on aga, et oma probleemitsemisega juhib Krusten tähelepanu kultuuriloo sellistele aspektidele, mis meil ühekülgse eituse või jaatuse hoos sageli märkamata jäävad.

Pedro Krusteni viimati mainitud kaks raamatut on mosaiksed, neis põimuvad autobiograafilised märkmed revolutsiooniaegade Venemaast, meenutused hilisemast ajakirjanikutööst «Vaba Maa» kohtureporterina, tsitaadid autorile saadetud kirjadest ja muidugi kõige silmatorkavamalt pretensioonitud ja heatahtlikud meenutused kaasaegsetest. Eriti oma ajakirjanikutöö tõttu oli tal palju kokkupuuteid, sealhulgas E. Vilde, H. Raudsepa, E. Ilbaku, W. Mettuse, P. Speegi, Gori ja H. Vellneriga, kõnelemata nooremast kirjarahvast. Oluline osa neist pisipeatükkidest oli varem juba teatavaks saanud «Ameerika Hääle» eestikeelsete raadiovestluste kaudu, tervikuna lisavad need Krusteni raamatud aga olulisi detaile nii meie kirjanduse, ajakirjanduse, teatri kui ka kujutava kunsti ajaloo käsitusse. Märkimata ei saa jätta ka tema vastust Felix Oinase küsitlusele «Kuidas kirjanikud kirjutavad» («Tulimuld» 1983, nr. 1, lk. 25—26). Siin avaldub Pedro Krusteni ratsionaalne loomehoiak üsna hästi.

Helmi Mäelo memuaarid on taas oma autori nägu. Nais- ja karskusliikumise tegelasena, nn. rahvuskirjanike aktsioonis osalejana ja ajakirja «Eesti Naine» toimetajana puutus H. Mäelo kokku paljude huvitavate inimestega ja lõi kaasa olulistes kultuuriüritustes. Tähelepanu väärivad ka tema ülestähendused eestlaste koolielu korraldusest emigratsioonis. Muidugi — Mäelo on eelnimetatud autoritega võrreldes liigselt moraliiseeriv, paiguti kitsarinnalinegi, kuid eesti ühiskondliku elu minevikukogemuse jäädvustamisel on temagi memuaaridel asendamatu osa.

«Talutütar» (1959) tutvustab meie autori lapsepõlve ja kooliteed. Saatesõnas lk. 5 ta kinnitab: «Ausa ning tõetruu pildi andmise tahtest hoolimata on mälestused subjektiivsete elamuste kogu, mis möödunud aegadest on imbutunud hingesügavusse. Nendes võib mõne teise kaasaeglase seisukohast lähtudes paljugi eksida, elamused ja vastuvõtuvõime on erinevad.» Tuleb aga toonitada, et ilmset suvalisust või faktide selekteerimist Mäelo ei harrasta. Kõik, mis paberile jõuab, on läbi mõeldud ja vastab autori tõekspidamistele, pole konjunktuurne, ehkki ilmselt on võimalik asju ka teisiti tõlgendada.

«Talutütres» on moraliseerivaid hinnanguid A. Kalda päevikutele, kergelt šokeeritud portree Villem Ernitsast, heldinud meenutusi karskusliikumisest ja selle aktivistidest, naiivset seisuseuhkustki. Määravam on aga talletatud kultuurilooline aines — alates juba etnograafiliselt paikapidavast talutööde kirjeldusest, jätkates koolitee kujutamiselega Udernas, Tartus Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlaste gümnaasiumis ja ülikooli õigusteaduskonnas ning lõpetades «Ilmatari» ja teiste akadeemiliste organisatsioonide iseloomustusega.

Sellel pikal teel kohtas Mäelo erakordseid inimesi, kellest on maalitud värvikaid portreesid — lisaks V. Ernitsale ja Kallaste perekonnale ka M. Kampmaa, K. Raud, V. Ridala, F. Puksoo, P. Pöld, R. Roht, kümned teisedki. Järgmised memuaarikõited — «Elutegevuses» (1961), «Võõrsil» (1974) ja «Päevast päeva» (1978) — dokumenteerivad lisaks veel palju sündmusi ja isikukirjeldusi. Kõne all on «Postimehe» ringkondade tegevus, rahvuskirjanike ühing, karskuskongressid, aga ka eesti kultuuritegelaste käekäik Rootsis. *Personalia* on hästi rikas, teistest rohkem on memuaristi pilku paelunud J. Tõnisson, A. Haava, A. Annist, P. Speek, A. Kallas, G. Suits, A. Rei, J. Lattik jmt. Üsna diskreetselt on valgustatud ka eksiilorganisatsioonide teket ning liidrite omavahelisi suhteid, ehkki mõnele neist (A. Horm) saab osaks ka etteheited ning pagulaslehtedegi aadressil on mõned teravused lendu lastud. Üldiselt aga tuleb Helmi Mäelo memuaare hinnata just nende eripärase vaatenurga tõttu

täiendusena muile, kandvamalt loomeprobleeme valgustavatele töödele.

Tuntud kirjanikest on oma mälestusi jäädvustanud **August Mälk**. Tema «Hommikust keskpäevani. Elupilte ja mälestusi» (1972) ning «Peale päevapööret» (1976) kujutavad endast mõneti belletriseeritud arutlusi. Elupildiga kaasneb filosoofiline mõtisklus, ilmne on autori püüe üldistustele, mõlemad raamatud ongi pigem psühhograafilise kui biograafilise loimega.

«Mu oma mõtted ja sisemine pinge olid, mäletan ma, üldiselt filosoofilis-psühholoogilised ja ajasid taga inimese nägemist ja mingit sisemise tõelisuse tunnetust. Sellest omapoolsest olekust aga ei jätkunud. Kujutlustele ja nägemistele vormi andmine läks nagu omal jõul, igal teosal oma tee, ruttavas loomisinnus ja siis tihti ka küllaldase tiheduseta,» arutleb Mälk oma loomelaadi üle («Hommikust keskpäevani», lk. 181). Mõtlemapanevaid kommentaare on ta oma loomingule sõnastanud ridamisi, ära märkides koguni realiseerimata jäänud kavatsusi. Mälgu biograafile ütlevad need teosed palju, kuid neis on ka kaalukat kultuuriloolist teavet (haridus- ja kirjanduselus, Tööliisspordi Liidu poolt organiseeritud sõidust N. Liitu, riiklikust kultuuripoliitikast jm.).

A. Mälgu tasakaalukus väljendub hästi ka tema mälestuskillus «Paar sammukest rändamise teed August Gailitiga» (mälestusteos «August Gailit 1891—1960», 1961, lk. 12—31). Heatahtlikult süvenev, detailide taga üldistavat otsiv — sellisena on August Mälk jäädvustanud oma nime eesti memuaristide reas.

Tähelepanuta ei saa jätta ka **Karl Rumori** meenutusi, eriti tema teoses «Aegade sadestus I. Noorusmaa» (1963) ja «Aegade sadestus II. Punane ja must» (1963) ning reisikirjades. K. Ast-Rumor oli poliitik, ajakirjanik, kirjanik ning maailmarändur, põneva elukäigu ning iseseisva mõtteladiga inimene. Tema mälestusedki on seetõttu erakordselt dünaamilised, riivates nii poliitikat, kirjandust kui ka avalikku elu. «Aegade sadestus» I kannab alapealkirja «Olusid, iseloomustusi, hinnanguid» ja käsitleb pildrikkalt autori noorusmaad Võrumaa idapoolses servas Orava vallas. Lähemalt on juttu Orava ja Vastseliina mõisa elust, koolidest Kähkval, Lokutal, Vastseliinas ja Petseris, teises köites heidetakse aga pilk õpinguaastatele H. Treffneri eragümnaasiumis ja 1905.—1907. a. revolutsioonilistele sündmustele. Neid tormi- ja tungiaastaid oma ühiskondlike ja kultuuriliste impulssidega on üsna hõlmavalt iseloomustatud, taustal näeme «Postimehe» ringkondi, Eesti Üliõpilaste Seltsi ja autori tööd «Uudiste» toimetuses, tajume kogu nn. Tartu renessansi õhkkonda.

Kirjaniku poliitilised sümpaatiad ja antipaatiad annavad end enim tunda konkreetsete isikute iseloomustustes (J. Tõnisson, V. Reiman, H. Treffner, P. Speek, E. Vilde, A. Ostra jpt.). Oma arvustuses märkis aga A. Kurlents («Tulimuld» 1966, nr. 1, lk. 54): «Karl Ast Rumori mälestustel on sõna öelda ka eesti pagulaspoliitikuile, sest kõigi aegade kõigil pagulastel on olnud midagi ühist — see on poliitiliste pagulaste neuroos.» Edasi juhtis kriitik tähelepanu just memuaarides väljenduvale võitlusele mineviku varjudega, kaldumisele otsesse poliitilisse poleemikasse. See kujuneski memuaarides määravaks. Elavad lapsepõlvepildid annavad ju teises köites ruumi ideoloogilisele võitlusele, üldisem kultuurilooline teave jääb kaunis napiks. Rumor ise on teisel iseloomustanud oma mälestusi liikumisena ühest näitusesaalist teise. Niisugune kaleidoskoopiline pildistik jätabki info sündmuste ja ettekirjutatud hinnangute varju.

Kultuurilooliselt pakub enamat **Henrik Visnapuu** postuumselt ilmunud memuaarraamat «Päike ja jõgi» (1951). Põhjaliku, peaaegu kaht sajandit hõlmava perekondliku eelloo taustal rullub siin lahti objektiveeriv pildirida autori noorusest ja varasemast loomingulisest kujunemiskäigust. Õpinguaastad Soinastes, Sipel ja Tartus, koolmeistri põlv Ahunapalus, Koerus, Kavastus ja Tartus, kirjanduslikud rühmitused «Moment» ja «Siuru», isiklik haridusjanu ja poeedikutsumuse tunnetus — kõigest sellest võib «Päikese ja jõe» lehekülgedel leida vahetuid vastupeegeldusi.

Visnapuu kõneleb pikemalt «Siurusse» kuulunud autoreist (M. Under, F. Tuglas, A. Adson, J. Semper, A. Gailit), kuid leiab tabavaid sõnu ka M. Heibergi, A. Kalda, R. Rohu, vene futuristide ja teiste kaasaegsete kohta. Eriti kategooriline ta oma hinnanguis pole, kuid laseb oma sümpaatiail ja antipaatiail siiski küllalt tuntavalt kõlada. Kõige eredamalt ilmneb teoses siiski autori tõsine eneseanalüüs.

«Kui hästi või ebamugavalt ma end selles maailmas olen tundnud, sellest on jäänud leheküljed mu luulesse, kuid ma pole sellest kuhugi pääsenud. Ma olen selles maailmas kannatanud ja õnnis olnud, ma olen sekka löönud, vannutanud ja manitsenud, ja ma olen sellest kõnelnud, mis mulle enesele tõena on ilmunud sellel pikal enese, mina, eestlase ja inimese igavese sündimise ja igavese eneseteostamise teel,» toonitab Visnapuu (lk. 189). Viited kirjanduslikele, filosoofilistele ja elulistele taustseostele mõjuvad igatahes usaldusväärseina.

Iseasi on see, et kirjutamisaja mõned hinnangulised käibetõed ja varasemast sünenenud pinged (eriti seoses «Siuru» tegevuse ja lagunemisega) pole selles mälestusköites kajastuseta jäänud. Küllap oli omajagu õigust Ivar Grünthalil, kui ta artiklis «Eesti memuaar ja matkakirjeldus 1945—1965», võrrelnud «Siuru-raamatut» ning «Päikest ja jõge», resümeerib: «Lõppmulje Adsoni ja Visnapuu Siuru-mälestusist on nüüd selline, et ürglind, mida nad püüdnud tõttasid, osutus ühepäevalibli-kaks ja et liikumine ise kanaliseeris üürikeseks ajaks huve, mis igal liigutajal teenisid isiklikke paleusi» («Mana» 1966, nr. 29, lk. 40). Meie Kirjandusmuuseumis on ohrtrasti autentset materjali «Siuru» kohta ja tuleb tõepoolest tunnustada, et mõlemad asjaosalised pigem jätkavad aastate takka oma kunagist poleemikat kui otsivad olnule täit seletust.

Memuaaridega on esinenud veel nii mõnedki endale kirjanikuna nime teinud autorid. Mitmetel sellistel teostel pole aga põhjust siinkohal peatuda. Märkigem vaid, et näiteks **Valve Saretoki** raamatu «Läbi uduliniku» köited (1956—1957) piirduvad peamiselt naiivselt ilutsevate piltide ning harda eneseimietlusega. Elu Valga Tütarlaste Gümnaasiumi seinte vahel näikse olevat jätnud autorisse nii kustumatu jälje, et kogu hilisem eneseteostus on sellest suunatud.

Tõsisemalt võetav on **Jaani Lattiku** oma põhilise mälestusteosega «Tee-kond läbi öö» I—IV (1950—1958) ja kogumikuga «Mõrsjapärg» (1951), ent kirjandusest ja kultuurist on neis raamatuis vähe juttu. Endise ministri ja diplomaadina on autor eelistanud teisi aineid. Sealhulgas on ta kodurahu rikkudes üpris ägedasti rünnanud võistlevaid pagulaspoliitikiuid ning esile kutsunud terve ajakirjandusliku tormi. Peamiselt memuaaride IV köite põhjal ründasid A. Rei ja ajaleht «Teataja» J. Lattikut õige kurjasti. Paisati õhku vastastikuseid süüdistusi ebaobjektiivsuses ning ebakompetentsuses, ent kultuuriga seostub see kõik õige hapralt. Pilku paeluvad vaid need Lattiku memuaari leheküljed, kus lähemalt on juttu Tartu ülikoolist või rahvuslaste liikumisest Saksa okupatsiooni ajal.

Suhteliselt vähe pakub ka **Evald J. Voitki** «Mälestuste tänav» (1959). Voitk osutab küll tutvusele Tammsaare, Tuglase, Suitsu, Vilde, Laikmaa, Starkopfi ja kümnete teistega, kuid kõik selle tõestuseks esitatud kõlab kuidagi seitsmendajärgulise. Üksnes nn. rahvuskirjanike liikumine on tal teistest autoritest detailsemalt esile toodud, huvitavaid detaile on ka omaealiste kirjandusse tulijate iseloomustuses.

Ajakirjanikuna on tegev olnud ja seda oma memuaarides kajastanud ka **Arno Raag**. Tema «Kodumaal maapaos. Mälestusi 1944. aastast» (1947), «Kodu katuse all» (1946), «Läbi varemete» (1978), «Kõuepilvede saatel» (1971) ja «Saatuslikus kolmnurgas» (1974) on kirjutatud eelmisest autorist professionaalsemalt, ent pearõhk neis on poliitikal ja sõjasündmustel. Kultuuriloolist ainet on vähem ja sellel peatume alamal. Ka **Ain Kalmuse** vaimulikest memuaaridest tuleb juttu järgnevalt.

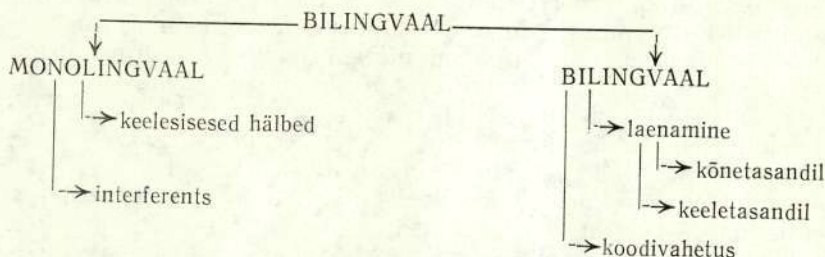
(Järgneb)

Koodivahetus ja Siberi eestlased. Lähtekohti

JÜRI VIKBERG

Koodivahetus on üks kakskeelsuse arvestatavamaid aspekte, mida on tõsisemalt uuritud alles viimastel aastakümnetel. Süveneb arusaam, et kakskeelset isikut oleks õigem määratleda mitte mingi iseäraliku veidrikuna, vaid indiviidina, kelle repertuaar sisaldab üheskoos kaht koodi, mis teistel eksisteerivad lahus eraldi keeltena.¹

Nähtuse tagapõhja iseloomustamiseks olgu lisatud, et oluline on see, kas bilingvaal kõneleb monolingvaali või teise bilingvaaliga. Kahe keele kasutamisel on põhiprobleem hoida need lahus. Kui see ei õnnestu (ja enamikul bilingvaalidel see ei õnnestu), siis ilmnevad kõrvalekalded. Esimesel juhul, monolingvaaliga suheldes, tuleb arvestada eelkõige keelesisesid hälbeid ja interferentsi, teisel juhul laenamist ja koodivahetust. Üldjoontes näeb see välja nii:

Kui bilingvaal räägib monolingvaaliga, siis ladusa keeleoskuse puudumise korral tekivad hälbed. Need võivad olla keelesisesed (vääranalooogia, lihtsustamine, hüperkorrektsus) või keeltevahelised *resp.* interferentsinähtused (häälduses, leksikas, grammatikas). Kahe bilingvaali suhtlemise korral valitakse esmalt keel, milles kõneldakse. See ei tarvitse olla nende (mõlema) emakeel. Bilingvaalide omavahelises kõnes võivad ilmuda laenuid teisest keelest (nii kõne- kui ka keeletasandil), võib toimuda koodivahetus, üleminek teisele keelele.²

Koodivahetust (*code-switching*) on defineeritud enam kui ühe keele kasutamisenähtuse kommunikantide poolt kõneaktis või lihtsalt kahe keele vaheldumisenähtuse. See on kahe keele vahelduv kasutamine kõneleja poolt ühe kõneakti ajal.³ F. Grosjean täpsustab: koodivahetus on kahe või enama keele alternatiivne kasutamine ühe lausungi või konversatsiooni piires.⁴ See võib piirduda üheainsa sõna, fraasi või lause vaheldamisega teise keelde, võimalikud on ka terved laused. Ilmselge on koodivahetuse puhul see, et tegemist on ümberlülitumisega teisele keelele, mitte laenamise või interferentsinähtusega.

F. Grosjeani järgi on monolingvaalide suhtumine koodivahetusse üldiselt negatiivne *resp.* halvustav. Neid, kes tihti libisevad ühelt keelelt teisele, on peetud poolkeelseteks ning väidetud, et nad ei tunne hästi kumbagi keelt. Sellisest negatiivsest hoiakust on bilingvaalid teadlikud ning sageli püütakse ümberlülitumisest hoiduda, eriti nende juuresolekul, kes on keelekasutuse suhtes jäikade normidega (näiteks õpetajad, eakad sugulased vmt.). Koodivahetus ei pruugi siiski tähendada poolkeelsust, paljudel põhjustel on see motiveeritud.

¹ P. T. Белл, Социоллингвистика. Цели, методы, проблемы. Москва, 1980, lk. 157.

² F. Grosjean, Life with two languages. An introduction to bilingualism. Cambridge—London, 1982, lk. 296—308.

³ I. Lehiste, Lectures on language contact. Cambridge—London, 1988, lk. 22.

⁴ F. Grosjean, Life with two languages, lk. 145.

Suhtlemise seisukohalt on koodivahetus väga oluline ning toimub alateadlikult Kõneleja ise sageli ei märkagi, et ta libiseb ühelt keelelt teisele. Et kommunikatsiooni seisukohalt on oluline sõnumi edastamine, siis on partneri mõistmise suhtes ükskõik, kas sõnum antakse edasi üht või kaht keelt kasutades. On isegi bi- või multilingvaalseid kooslusi, keeleühiskondi, kus koodivahetus on pigem norm kui erand (näiteks araabia- inglise-prantsuse kombinatsioon Liibanonis).

Kuidas seletavad koodivahetuse põhjusi bilingvaalid ise? Kõigepealt leitakse, et oluline on teema (*topic*). Mingil teemal kõneldes tunnevad nad end kindlalt just teatavas keeles. Oma mõju avaldavad ka erisugused konnotatsioonid, mis sõnadel ja väljenditel eri keeltes võivad olla. Lisandub muidugi ka «kõige käepärasema ehk kohasema sõna» seletus. Teatavas meeolus või emotsionaalses seisundis (väsimus, loidus, ärritus, rõõm vms.) on üks või teine sõna kohe võtta («käepärast») just teisest keelest. Pealegi, mingi ala sõnavara, mingi valdkonna terminoloogia võib ühes keeles puududa või on see jäänud õppimata. Selles oli võimalik veenduda Siberi eestlaste juures 1983. ja 1984. aastal. Palgiparvetamisel või kullakaevamisel tarvitatud vene terminoloogiat ei ole üritatudki eesti keelde tõlkida. Vastavad lõigud (sõnad, fraasid) anti edasi vene keeles muutmata kujul, näiteks *плот* 'parv', *кошэль* 'suur parv', *портówki* 'sadamatöölised', *покатá* 'libamisi, längus', *ворóтник* 'parve tüür', *аммонáл* 'ammonaal, lõhkeaine', *вагончик* 'vagonett'.⁵ Vene keelele libiseti kergesti ka siis, kui jutuaajamistel tänapäeva probleemidest, noortest, elukutsetest vms. tuli kasutada uuemaid mõisteid, vastavaid nimetusi ning neid kommenteerida.

On muidki põhjusi. J. Gumperz (1970) on näiteks arvanud, et mingil teataval hetkel kannab koodivahetus endas tähenduslikult olulist informatsiooni. See tähendab, et koodivahetus on samavõrd tähendusrikas kui leksikaalne valikki, see on verbaalne strategia. S. Gal (1979) lisab, et kuulajad interpreteerivad koodivahetust kõneleja hetkehoiakute ja emotsioonide või kommunikatiivsete kaalutluste indikaatorina. Seega on koodivahetus suhtlemise (infovahetuse) seisukohalt väga oluline.⁶

Koodivahetus üks põhjusi võib olla seegi, kui kedagi soovitakse vestlusest (või selle osast) välja lülitada. Nii võivad toimida bilingvaalidest vanemad oma monolingvaalidest lastega või ka vastupidi. Tekib nn. salakeele-efekt, kus domineeriv keel on seotud ametlikumate, vähem isiklike suhetega ning vähemuskeel grupsisestest ja intiimsemate suhetega. Mingisse gruppi kuulumist võib rõhutada ka koodivahetus kellegi tsiteerimisel, minevikust rääkimise puhul vms. Siberi eestlastel on olnud eesti keel salakeeleks näiteks linnas, kaubavooris, vangilaagris vm. oma keskkonnast eemal. Selline nähtus on püsinud tänini, hoolimata venelaste vaenukkusest muukeelse kõne suhtes, millega kaasneb kategooriline nõue siirduda (neile arusaadavale) vene keelele. Tsiteerimisena võib võtta ka laule. Inimene ei pruugi enam eesti keelt hästi osata, kuid suguvõsa tähtpäeval võib ühislaulmisel meenuda mõni vana laulusalm.

R. A. Hudson on jaganud koodivahetust järgmiselt:

a) **metafoorne koodivahetus** — varianti, mida kasutatakse tavaliselt ühes situatsioonis, tarvatakse mingis teises situatsioonis, kui teema on selline, mis kuulub tavaliselt esimese situatsiooni juurde. Kõnelejad võivad manipuleerida keelekasutust valitsevate normidega samal kombel kui nendegagi, mis sõna tähendust valitsevad, kasutades neid mõlemaid metafoorselt;

b) **konversatoorne koodivahetus** — keel vahetub lause sees. See on püüe hoida kaht keelt mingisuguses tasakaalus;

⁵ Keelejuhid: Omski oblasti Zolotaja Niva külast K. Taitis, sünd. 1904; Krasnojarski krai Ulem-Suetuki külast H. Kriinberg, sünd. 1919; Ulem-Bulanka külast M. Aiting, sünd. 1900.

⁶ F. Grosjean, *Life with two languages*, lk. 152–154.

c) situatiivne koodivahetus — ümberlülitumine vastab situatsiooni muutusele, s.t. vastavas situatsioonis vastav keel. Tuleks lisada, et suuremas mastaabis (mitte enam indiviidi, vaid terve ühiskonna tasandil) kuulub siia ka diglossia.⁷

On nähtud ka otsest funktsionaalset sarnasust koodivahetuse ning stiilvahetuse vahel.⁸ Siinkohal on põhiküsimuseks: kas see on juhuslik või järgib mingit malli? Ümberlülitumise võivad vallandada nn. p ä ä s t i k - s õ n a d (*trigger-words*) — keeltevahelised homonüümid, pärisnimed ja laenud, mis on mõlemas keeles ühised. Sellist nähtust kohtame ka Siberi eestlastel. Näiteks: 'lõunaks 'toodi borš, борщ да каша; se on ameerika 'praizoo-istva, вагончик вернётся на воздухе, на толпах.⁹

Sageli esineb Siberi eestlastel koodivahetust ka venelaste tsiteerimise puhul. Näiteks: ah-ra-n'nik üt'el': Танцуй! a minä üt'le: Чего я танцую, устал как собака; Kriišin 'mulle 'ütles: Тебе всё доверили, только пистолет не доверили.¹⁰

Viimastel aastakümnetel on enam huvi äratanud koodivahetuse lingvistilised probleemid. Küsimusele «Milline on põhikeel?» on U. Weinreich vastanud (1968), et see määratletakse jälgides, kumba keelt kasutatakse rohkem, eriti peetakse silmas determinaatoreid, verbi ja sõnajärge. Kuid nii lihtne põhikeelt leida alati ei olegi. Uurijate peahuvi on koondunud kahte keskmesse: a) kas koodivahetus on täiesti juhuslik või allub see keeleliste piirangutele ning b) kas on olemas spetsiifiline koodivahetusgrammatika.¹¹ Väidetakse, et koodivahetus allub keeleliste piirangutele. F. Grosjean toetub siinkohal põhiliselt S. Poplacki töödele, milles on kirjeldatud hispaania-inglise kakskeelsust. S. Poplack (1979) pakub välja kaks üldkehtivat kitsendust, mis seletavad koodivahetuse grammatilist aspekti:

a) v a b a m o r f e e m i p i i r a n g — ümberlülitumine teisele keelele ei saa aset leida sõnatüve ja afiksi (seotud morfeem) vahel, v. a. juhud, kui tüvi on fonoloogiliselt integreeritud afiksikeelde. Eesti-vene kakskeelsuse puhul võib öelda, et ei saa tekkida vormi *võlõpetanu, kus tüvi oleks eesti- ja prefiks võ- vene keelest (< выпускник), niisamuti *utšitel'ja-nna, kus tüvi oleks vene ning sufiksikombinatsioon -janna eesti keelest (< õpetajanna). See kitsendus ei piirdu ainult afiksitega, vaid laieneb ka idiomaatilistele väljenditele, kinnisfraasidele (näiteks tervitused, vabandused) ja muudelegi kõneelementidele, mis toimivad afiksi-laadseina ning mida ei saa koost lõhkuda;

b) e k v i v a l e n t s i p i i r a n g — see kitsendus nõuab, et ümberlülitumisele vahetult eelnev ja vahetult järgnev sõnajärg peab olema mõlemas keeles sarnane (sama süntaktiline struktuur). Vastasel juhul ei ole koodivahetus võimalik. Hispaania-inglise näites on märgitud kaldkriipsudega võimaliku koodivahetuse kohad:

No se, / porque / nunca lo use.

I don't know, / because / I never used it.¹²

(Ma ei tea, sest ma ei ole seda kunagi kasutanud.)

Siberi eestlaste keelest ei ole siinkohal näiteid esitada, sest keelematerjali senisel kogumisel ei ole koodivahetust spetsiaalselt silmas peetud.

J. Gumperz ja L. Timm on leidnud, et ümber lülituda ei saa ka sub-

⁷ R. A. Hudson, Sociolinguistics. Cambridge—London—New York—New Rochelle—Melbourne—Sydney, 1985, lk. 56—57.

⁸ I. Lehiste, Lectures on language contact, lk. 23.

⁹ Keelejuhid: Primorje krai Liivi külast H. Aron, sünd. 1904; Krasnojarski krai Ulem-Suetuki külast H. Kriinberg, sünd. 1919.

¹⁰ Keelejuhid: Omski oblasti Zolotaja Niva külast K. Taitis, sünd. 1904; Krasnojarski krai Ulem-Suetuki külast H. Kriinberg, sünd. 1919.

¹¹ F. Grosjean, Life with two languages, lk. 323.

¹² F. Grosjean, Life with two languages, lk. 326.

jektpronoomeni ja verbi vahel.¹³ Kui rõhutu subjektpronoomen käitub seotud morfeemina verbi suhtes, mille juurde ta kuulub, siis oleks võimatu ühend *Sina пошёл в кино. Järjestikku saavad seevastu olla kas Sina läksid... või Ты пошёл.... Väga harva leidvat svtšing aset verbi ja selle infinitiivse täiendi vahel. Seega ei ole kasutatavad näiteks *Nad tahtsivad priütu ega *Они хотели tulla. Põhjus on arvatud olevat tihe-
das semantilises või prosoodilises seoses kahe verbi vahel.

Vaieldud on selle üle, kas koodivahetuse grammatika on olemas või mitte. E. Woolford (1981) arvab, et spetsiaalset koodivahetuse grammatikat ei ole, vaid et kaks monolingvaalset grammatikat kattuvad osaliselt fraasistruktuuri reeglite tasandil. D. Sankoff ja S. Poplack (1980) arvavad, et koodivahetuse grammatika on olemas. See olevat kombineeritud kahe keele leksikonist ja kahe keele grammatilistest kategooriatest ning seda reguleerivad seotud morfeemi piirang ja ekvivalentsi piirang.¹⁴ Nad postuleerivad kolme grammatika olemasolu — kaks monolingvaalset ja üks koodivahetuse grammatika.

Selles huvitavas valdkonnas on uurimistöödega alles alustatud, midagi üheselt kindlat ei sõanda väita ka mujal maailmas tehtud uurimuste põhjal. Siberi eestlaste puhul tuleb koodivahetust edaspidi spetsiaalselt jälgida, seni on seda tehtud muuks otstarbeks kogutud materjalide alusel. Eesti ja vene keele kõrvutamise teel tuleks fikseerida eeskätt koodivahetuse võimalusi ja piiranguid, hiljem selgitada ka koodivahetuse grammatika võimalikkust. Loomulikult tuleks lähemalt uurida kakskeelsust ning koodivahetust Eestiski.

¹³ F. Grosjean, Life with two languages, lk. 327.

¹⁴ F. Grosjean, Life with two languages, lk. 328—329.

Balti laenud läänemeresoome maastikusõnavaras

(Algus „Keeles ja Kirjanduses“ nr. 3.)

LEMBIT VABA

(1) *allikas*. Sõna on levinud põhiliselt põhjaeesti keelealal ja Edela-Soomes: *allikko/allakko* 'veeloid, -lomp, -auk, märg metsamaa või nõgu; sula koht (mere)jääs'¹⁷; lõunaeestist on vähe teateid (seal on valitsev allikanimetus *läte*, vt. kaart 1). Eesti ja soome sõnade etümoloogilist kokkukuuluvust pole vaidlustatud.¹⁸ Tähen­dussisu poolest haakub soome esinemusega kõige lähemalt Käi *allik* 'lahtine koht merejääs, ranna ligi, 2—3 sül­da läbi mõõta, ei külma iial kinni'.¹⁹ J. Mägiste peab *allikat* läänemeresoomeliseks ja morfoloogiliselt ülesehituselt liitseks: *all-ika-s*²⁰, kus *all-* on tüvi, mida iseseisvalt pole registreeritud ja mis etümoloogiliselt on täiesti läbipaistmatu, järgneb läänemeresoomeline *-ikka-* ja eesti keeles veel sekundaarne *s-*liide (sõna *allik/allikas* levikupilti vt. kaart 1). Liide *-ikka* märgib kõnealusel juhul tõenäoliselt kohta (ja rühma). P. Ariste on mitmeid läänemeresoome maastikusõnu pidanud hüpoteetiliseks protoeuroopa substraadiks, nende hulgas on nimetamist leidnud ka *allikas*.²¹ Substraadihüpotees ei aita paraku edasi etümoloogia­tood ega seleta nominatsioonimotiive.²² Juba see üksi ärgitab etümoloogilisi uuringuid jätkama. Uusi perspektiive avab oletus, et *allikas* on võinud lähtuda balti *šalta*-tüvest, mille tähendussisu on 'külm'. «Leedu keele atlase» andmeil on leedu keeles levinumaid allikanimetusi *šalt/inis* koos variantidega (*šalt/inė*, *šalt/enė*, *šalt/uonė*), selle kõrval realiseerub sama tüvi prefiksilises tuletises *pa/šaltis*.²³ Kõnealune leedu allikanimetus tähendab siis õieti 'külmallikat'.²⁴ Läti keeles pole registreeritud *šalta*-tüvelist allikanimetust, kuid selle kunagine esinemine pole Läti toponüümika andmeil sugugi välistatud: K. Karulis peab võimalikuks interpreteerida koha-

¹⁷ Täpsemalt leviku ja tähendussisu kohta vt.: Suomen murteiden sanakirja I. Helsingi, 1985, lk. 16.

¹⁸ SKES I, 16, sub *allikko*; EEW, lk. 63, sub *allikas*.

¹⁹ Selle murdetee on fikseerinud: A. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes. Tartu, 1924, lk. 12.

²⁰ EEW, lk. 63, sub *allikas*; nii on analüüsinud sõna *allikas* morfeemikoostist ka: H. Rätsep, Eesti kirjakeele tüvevara päritolu. «Keel ja Kirjandus» 1983, nr. 10, lk. 543.

²¹ P. Ariste, Keelekontaktid. Tallinn, 1981, lk. 18.

²² Protoeuroopa substraadihüpoteesi kriitikat vt.: H. Rätsep, Eesti kirjakeele tüvevara päritolu, lk. 543; K. Häkkinen, Suomen kielen sanaston historiallista taustaa. Turku, 1985, lk. 107.

²³ Lietuvių kalbos atlasas I. Leksika. Vilnius, 1977, lk. 180—181; leedu allikanime­ tuste levikut on kujutatud kaardil 104. On tähelepanav, et kõrvutus leidub K. Jauniuse käsikirjalises «Leedu-eesti etümoloogilises sõnastikus» (koostatud pärast 1879. a.): *šal-ti-nis*, e *hal'vikas*, om. *hal'vika* 'Quelle' (vt. Kalbininko Kazimiero Jaunius rank­ raštinis palikimas, lk. 348). Üksikasjalikumaid selgitusi — nagu enamiku kõrvutuste puhul — pole Jaunius lisanud.

²⁴ Leedu sõna *šaltinis* etümoloogiat vt. LEW, lk. 960—961, sub *šalti* 'külmetama, külmuma, külmaks minema, jahtuma'. Meile huvi pakkuvatest lekseemidest on siin toodud *šaltenis* 'allikas', *šaltinis* 'miski, mis on külm; (külm) allikas; vappekülm', *pašaltinis* 'koht allika juures'. Ld *šaltinis* on tagasi viidav indoeuroopa etümonile **kel-* 'külmetama, külm; soe' (IEW, lk. 551). Juhitagu siin tähelepanu semantilise tüpologia seisukohalt analoogilistele allikanimetustele. Algne külmaidee sisaldub soome allika­ nimetuses *kaltio* 'selgeveeline läte; jääauk', mis lähtub algskandinaavia originaal­ ist **kaldjōn*: mnr *kelda*, mrts *kaelda*, rts *källa* 'allikas' (SEO, lk. 545, sub *källa*; samas näiteid semantilises tuletusmallist 'külm' → 'allikas' iraani ja slaavi keeltes; SKES I, lk. 152, sub *kaltio*); kõik sõnakujud on tagasi viidavad indoeuroopa etümonile **gel(a)-* 'külm, külmetama' (IEW, lk. 365—366).

nime *Saldus* kui 'külma, allikalist kohta'.²⁵ Kõnealusel balti allikanimetusel näikse olevat *satem*-kujulisi (pleofoonilisi) vasteid vene keeles, millel on telmatoloogiline tähendus: *солотина*, *слотина* '(seisuveega) mädasoo' jt. (< algslaavi **soltina*).²⁶

Kaart 1

▽-1 Δ-2 □-3 ▼-4 ▲-5 ×-6

Sõnade *allikas* ja *läte* levik eesti murretes. 1 — allik (*allika*), 2 — allikas (*alligas*), 3 — hallik (*hallikas*, *halligas*), 4 — läte 'allikas', 5 — läte 'kaev', 6 — allikaläte.

Sõna *allikas* häälikulise külje kommenteerimiseks tuleb öelda järgmist. Läänemeresoome *ikka*-liide liitub valdavalt kahe silbilistele (astmevahelduslike tüvede puhul) nõrgaastmelistele vokaaltüvedele, kusjuures morfeemi piiiril lühike a resp. ä kaob²⁷, näit. *vasa*- + *-ikka* + *-s* → *vasikas*, (*sitt*) : *sita*- + *-ikka* + *-s* → *sitikas*²⁸, nii ka **šaldā*- + *-ikka* + *-s* → **šaldikas*. Küsimusi tekitab sõnaalguline *h*-tus, eriti soome esinemust silmas pidades. Balti originaal eeldab *h*-d, kõne all on hästi tuntud substituutsioon (alg)blt *š > algms *š > hilislms *h*. On tähelepanuväärne, et eesti vanemas leksikograafias ja kirjakeeles esineb sõna teada olevail andmeil eranditult *h*-lisena: Stahl, Göseken *hallick*, Piibel (1739)

²⁵ K. Karulis (rets.), Baltu saknes un müsdienü valoda: Baltu valodas senäk un tagad. Riga, 1985. «Karogs» 1986, nr. 11, lk. 181.

²⁶ Vrd. Э. Мурзаев, Словарь народных географических терминов, lk. 513—514 (koos kirjandusega).

²⁷ Lms (*i*)*kk(a)*-liite liitumistingimusi, tähendusfunktsioone ja lisanäiteid vt.: L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys. Helsinki, 1968, lk. 131—132; R. Kasik, Eesti keele tuletusõpetus I. Substantiivituletus. Tartu, 1979, lk. 40—41. Eesti sõnal *allikas* ja soome sõnal *kaltio* on sisulise paralleelsuse kõrval märkimisväärne sõnatuletuslik analoog (*i*)*kk(a)*-liiteliste laiendite näol: *kalteikko*, *kaltiokko* 'koht, kus on palju allikasilmi' (SKES I, lk. 152, sub *kaltio*). Sama tuletusmall on täheldatav veel eesti allikanimetustes *keed/ik(maa)* 'maapinnal, jões v. järves asenev allikas, külma põhjaveega koht' ← *keetma* : *keeda* 'üles suruma v. tõstma'; vrd. ka *uha/siik* 'allikataoline koht soos v. veekogus, mis talvel kinni ei külmu, kust vett üles ukkab' (EKMS I, vg. 126, sub *allikas*).

²⁸ Vt. EEW, lk. 3749, sub *vasikas*; EEW, lk. 2827—2828, sub *sitt*.

hallika wet jne.²⁹, Wied. *hal'lik*, om. -u, *hal'likas*, om. *hal'lika*. A. Saareste on seda *h-d* pidanud sekundaararenguks («vast sõnade *hal'l*, -i ja *hal'jas* mõjul?»), argumenteerides seisukohta järgmiselt: 1) neis vähestes põhjaeesti murretes, kus *h* püsib, esineb sõna siiski *h-tul* kujul (Phl *allik*); 2) soome vaste on *h-tu* (*allikko/allakko*).³⁰ Esialgse *h-* poolt võiks kõnelda Kuu Tapurla *halligas* (registreeritud rööbiti *alligas*-kujuga), kuid *h-* sekundaarsus pole siiski välistatud³¹. Tõestusjõud puudub Võru murdest, sügavalt läte-levikualt registreeritud sõnakujudel Har *hallik*, Rõu *hallikas*, mis on täiesti ilmsed hilised põhjaeestipärasused. Seega eesti murdeaines ei paku *h-lise* *hallika* algupärasuse oletusele tuge. Nagu juba osutatud, on soome esinemus *h-tu* (*allikko/allakko*). Üksikjuhtudel on soomegi keeles täheldatav *h- > Ø*. L. Hakulineni järgi võivad seda arengut soome kirjakeeles kajastada näit. *aamu* 'hommik', *aave* 'viirastus; aimus' (murdeti ka *haave*), *aisti* 'tundemeel, maitse'.³² *h-tus* võib mõningail juhtudel viidata eestipoolsele sõnalaenule, näit. sm *aatta* 'libu' ? < *aata* id.; viimasega on etümoloogiliselt identne e *hatt*, -a 'lita, libu'.³³ Kui oletada sm *allikko/allakko* eesti päritolu *h-tuse* (ja leviku?) alusel, siis väga vanajärgne laenuage kõne alla tulla ei saa.³⁴ Soome *allikko/allakko* oletatavast eesti originaalist hälbiv tähendusliku ja suhteliselt ulatuslik levila kõnelevad aga pigem varase kui hilise laenuaja poolt. Analooogiaarenguna on *h-tu* e *allikjas* võinud eluõiguse saada sõna levikuala mõnes osas juba õige varakult (siirdudes *h-tuna* Edela-Soome!?). Ulatuslikumalt aga pidi püsima algne *hallik(as)*, millele ühemõtteliselt osutab eesti vanem kirjäsõna. *h-tu allikas* on võinud kujuneda sõnapere *all-alt(maa)-alune* foneetilises ja semantilises tõmbeväljas. See on tõsiselt arvestatav atraktsioonipunkt *allikale*, kui pidada silmas, et allikad ju on maapõuest — m a a a l t — pinnale või veekogu põhja väljuv põhjaveevool: *uhkav allikas keeb alt vett* (Kse), *al'likast tuleb mua alt vett*; *al'likad kiedavad mua siest vett välja nõnnat vulinal kohe* (Kad), *allikapäälne maa, säääl kasvap ia ein, säääl ajab vesist ülesse* (Lüg), *al'lik all, keedab vett ülesse* (Äks) jne.

On mõeldav, kuid raske osutada, et *allik(as)*-sõna *h-tus* on kujunenud *a-*alguliste balti allikanimetuste lt *aluots*, *aluogs*, *avuots* (> lv *avat*, *ovāt*) mõjusfääris.

Analooogiaarenguist johtuvat sõnaalgulise etümoloogilise *h-* varast kadu tuleb esile mitmes teiseski balti tüves. Siin on nimetada näit. *arm*, -i 'hundi karva hall, hiirjas hall, lambavilla hall, pisut valgega segatud hall', *armis* (Göseken) 'armiline, tähniline' (vrd. lms * *harmaya*: sm *harmaa* jt., lü *harmag*), *örrilasi*, *ärilane* (piiblikeel), *errilaesed* (Masing)

²⁹ Allikaviited: A. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes, lk. 12; lisanäiteid vt. EKMS I, vg. 127, sub *allikas*.

³⁰ A. Saareste, Leksikaalseist vahekordadest eesti murretes, lk. 12.

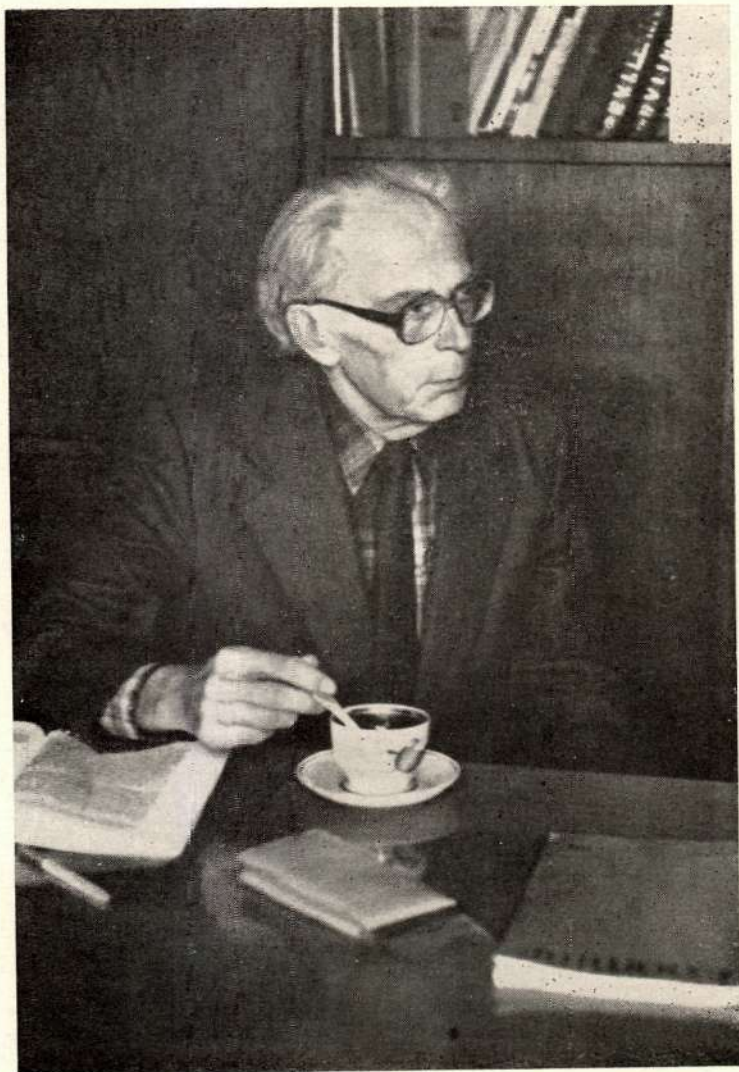
³¹ M. Must, Kirderannikumurre. Häälikuline ja grammatiline ülevaade. Tallinn, 1987, lk. 87. Kuusalu Kõnnu ranna vanapärasest murrakus esineb *h-* mitmete algset vokaalialgulist sõnade ees; huvitav on märkida, et selliste sõnade loendisse on sattunud ka *hüri/raha*, mis, kui silmas pidada võimalikke laenuallikaid rts *hyra*, *hyre*, kask

hure, asks *hür*, peegeldab õigesti algset olukorda, vrd. ka eesti vanema kirjakeele *hüür*, eL *hüürmä* (vt. EEW, lk. 4106, sub III *üür*), vrd. ka sm *hyry*.

³² L. Hakulinen, Suomen kielen rakenne ja kehitys, lk. 33—34.

³³ EEW, lk. 303, sub III *hatt*; vt. ka SKES I, lk. 3, sub *aatta*.

³⁴ A. Kase järgi (A. Kask, Eesti keele ajalooline grammatika I. Häälikulugu. Tartu, 1967, lk. 98—99; vt. ka: A. Saareste, 400-a. vanune keeleline leid Eestis. «Eesti Keel» 1923, nr. 5/6, lk. 147—148) on sõnaalguline *h-* põhjaeesti murretes hakanud kaduma XVII sajandil, kuid selle märkimine või märkimata jätmine on järgmisel sajandil üha päevakorral. Alles möödunud sajandil on *h-* enamikust murretest täiesti kadunud, mistõttu seda ei soovitatud kirjas kajastada. *h-* püsib eesti kirjas teadupärast traditsioonil, kuid on ridamisi näiteid, kus etümoloogiline *h-* on aja jooksul kaduma läinud: *enese* (Müller *hennese*), *õis*, *õitsema* (Stahl *höije*, *höitzen*), *uhmer*, *õhk* (Wied. ka *höhk*; Phl *hehk*), *üür* jt. Balti etümoloogia korral kuulub *allikas* sellesse loendisse.

Olev Jõgi

9. I 1919—27. I 1989

TAHVEL XIV

Ülal vasakul: Olev Jõe isa Ado Jõe matused 1925. a. 1. rida: 6-aastane Olev Jõgi ja õde Aino; 2. rida: Ado Jõe tädid Sülde Miina, Gustav Ränga vanaema Kangru Reet ja Kolga Ann. 3. rida: Olev Jõe õde Senni, onu Aleksander Jõgi, ema Miina Jõgi ja vend Eerik. Ülal paremal: Kuressaare Ühisgümnaasiumi IV kl. õpilane Olev Jõgi. All: Olev Jõgi oma õe Aino Ainumäega Calgary lähistel 1978. a.

'herilane', *ula(-)*, *ulu(-)*(*alune*) 'sammastele tuginev katus, etteulatuv katus, kaugele üle seina küündiv katuseäär', *ulupuud*, *-palgid* 'muripuud' (vrd. sm *hulas* 'nurk, sopp; rehe, aida ees olev katusealune')³⁵.

Allikad on etendanud tähtsat osa muistsete eesti hõimude müütilises maailmapildis (hiieallikad, pühad allikad, terviseallikad, imeallikad). Asjaomaste tekstide uurimine võiks anda uusi impulsse *allika* etümoloogia lõplikuks avamiseks.

Kaart 2

△-1 ▲-2 □-3 ○-4 ▽-5 +-6

Mõnede maastikusõnade levik eesti murretes. 1 — *palu* 'soomaa, vesine heina- või metsamaa', 2 — *palu (palo)* 'kuiv kõrge maa (kus kasvab okaspuumets), nõmm', 3 — *kuits* 'vesine sooäärne maa', 4 — *lohm(us)* 'veesoon, veega kaetud madalik, madal koht (heinamaal); soohein', 5 — *rahu* 'meremadalik, kari', 6 — *loja*, *loju* 'madal vesine koht'.

(2) *kuits*, om. *-a* 'vesine sooäärne maa (kus kasvavad kased või kadakad)': *kuitsa soo*, *kuitsa maa* 'rabaäär', *kuitsa ein* 'sooäärne hein'. Sõna on levinud üsna kitsal alal Lääne-Eesti rannikukihelkondades lõuna pool Matsalu lahte (Han, Kse, Lih).³⁶ Teistest läänemeresoome keeltest andmeid pole. Balti etümoloogia esitamisel on silmas peetud järgmisi vasteid: ld *kuitas*, (*s*)*kuitis* 'noor okaspuumets, metsatukk, tihe võsa', *skuitas*, *skui(s)tis* 'suur paks kuusemets', lt *kuits* 'kuusenoorendik, läbipääsmatu, soine mets, võsa', ? *skuta*, *skuts*, *skutājs* 'noor tihe okaspuumets, metsatihnik, põõsastik'. Läti uurija B. Laumane on visandanud balti maastikusõna ajaloolise levila, osutades selle keskendumist Kuramaa ja Lääne-Leedu rannikualadele ning levila võimalikku katkematut jätkumist

³⁵ Balti etümoloogia on sm *hulas*-sõnale esitanud O. Nuutinen (*Hulas ja hulasvesi*. «Virittäjä» 1984, nr. 2, lk. 176—190; eesti ja liivi esinemust pole siin käsitletud); õieti on asjaomast sm ja ld *šulas*-sõna kõrvutanud juba K. Jaunius (vt. Kalbininko Kazimiero Jaunius rankraštiniš palikimas, lk. 239). Eesti-liivi esinemuse suhtes teistsugune seisukohavõtt (SKES V, lk. 1531—1533, sub 1 *ullakko*, *ulottua*; EEW, lk. 3545—3546, sub *ulatama*) on väheusutav.

³⁶ Levikuandmeid vt. ka: EKMS III, vg. 881, sub *soo*.

muistsel Preisimaal (näit. Gdański piirkonna toponüümikas).³⁷ Eesti esinemus suunab laiendama balti maastikusõna ajaloolist levilat ka põhja poole. On tähelepandav, et Eestiski ei ulata levila kaugele sisemaale.

Eesti *kuits* võiks põhimõtteliselt kajastada samaladset substitutsioonijuhtu kui balti päritolu *mets*, kus konsonandijärjend *-dj-*, *-tj-* on alglaänemeresoomes substitueeritud palataliseeritud geminaataafrikaadiga *-lʹs* (nagu on osutanud J. Koivulehto³⁸), kui *ts*-i ees ei esineks *i*-d [alglaänemeresoomes polnud *i* (*j*) afrikaadi *-lʹs*- ees võimalik]. Hiline läti päritolu ei tule kõne alla, sest siis ei seletuks *s* sõnatüves: läti sõnalõpuline *s* jääb praktiliselt alati laenamisele ära.³⁹ Seega pole laenamisaja ja laenualuse suhtes täit selgust.

(3) *lohm*, om. *-i* 'veega kaetud madalik, lohk, loik, vesine või porine koht (heinamaal)' (Mär, Vig): *veelohm*; *lohmus* 'soonetis, ojalohk' (Vig): *väike oelohmus oli, üks õõnes koht oli, tükk oli loiku ja teene aukku*; (soo)lohm, om. *-a* ~ *-i* 'pikk kõva (soo)hein' (Kul, Kir, Han). (Maastikusõna kujunemist taimenimetuseks kasvukoha järgi vrd. *luht*.) Vrd. ld *lašmuo* (: *lašmens*) 'koht järves, kuhu suubub või kust lähtub jõgi, jõe-haud, jõe lähe', lt *lasmenis*, *lāsmenis*, *lasminis* jt. 'lahvandus, koht allikalises jões, mis talvel kinni ei külmu, jääauk'. A. Leskien, seejärel H. Ojansuu on pidanud läti sõna *lasmenis* eesti laenuks, pakkudes laenualuseks *lasme*, om. *lasme*⁴⁰ (< *laskme*-)⁴¹. Sõna levik balti keelealal, morfoloogiline ehitus ja tähendussisu kõnelevad sellise tõlgenduse vastu⁴², samuti asjaomase balti maastikusõna levik balti maksimaal-areali hüdronüümikas Pihkva- ja Novgorodimaal ning Dnepri ülemjooksul (*Ласамница, Лосменка, Лосменная, Лосмина, Лосьменка, Лосьмина, Лосьмонка*)⁴³.

Eesti *lohm*, *-i* ~ *-a* tüvevokaalid ja sõna *lohm/us* us-liide on sekundaararengute vili.⁴⁴

Pole selge, kas *lohm(us)* on geneetiliselt seotud eesti ja mordva maastikusõnadega, vastavalt e *lohk*, *loht*, *lohi*, *lohu* 'nõgu, alang'⁴⁵ ja/või mdE *lašmo* 'org, madal soine koht'. Viimast seotakse läänemeresoomse ja permi andmetega: k *lažmid* 'madal, maaligidane; lauge, liusk, veerjas', sm *loima* 'nõmm', krj *lodma* 'org, nõgu', e *loim* 'veeloik, madal vesine koht'.⁴⁶

(4) *loja*, *loja koht* 'madal vesine koht (ükskõik kui suur ja missuguses maastikus)' (Mus, Emm, Phl): *loja kohast ei saa niitada, kud ära kuivab siis saab*; *loeu maa* 'madal vesine maa' (Khk). Kohanimedes on *loja* levinud laiemalt, esinedes peale Hiiu- ja Saaremaa ka Kirblas (*Lojaväli*); sealjuures samakõlalised Võrumaa kohanimed (San, Urv,

³⁷ B. Laumane, Lejaskurzemes fiziogeograafiskie apeliativi (kuršu-prūšu paralēles), lk. 184—189; samas on tutvustatud balti maastikusõnale esitatud etümoloogiaid. K. Būgalt lähtuv etümoloogia (mida refereerib ka LEW I, lk. 305, sub *kuitas*) seob (*s*)*kuit*-tüve sõnadega ld *skuja* ja lt *skujas* pl. 'puuokas'. Eesti esinemuses on esiplaanil soosemantika.

³⁸ J. Koivulehto, Zur Erforschung der germanisch-finnischen Lehnbeziehungen. «Советское финно-угроведение» 1981, nr. 3, lk. 167—168.

³⁹ L. Vaba, Läti laensõnad eesti keeles. Tallinn, 1977, lk. 218.

⁴⁰ A. Leskien, Bildung der Nomina im Litauischen. Leipzig, 1891, lk. 419; H. Ojansuu, Lisiä suomalais-balttilaisiin kosketuksiin. Helsinki, 1921, lk. 52—53.

⁴¹ EEW, lk. 1239, sub *laskma*.

⁴² Vt. lähemalt: V. Urbutis, Baltų etimologijos etiudai. Vilnius, 1981, lk. 185—189.

⁴³ P. Агеева, Гидронимия балтского происхождения на территории псковских и новгородских земель. Рпт.: Этнографические и лингвистические аспекты этнической истории балтских народов. Рига, 1980, lk. 149; В. Топоров, О. Трубачев, Лингвистический анализ гидронимов Верхнего Поднепровья, lk. 194.

⁴⁴ Balti *men*-lõpuliste substantiivide morfoloogilist kohanemist vt.: V. Thomsen, Beröringer mellem de finske og de baltiske (litauisk-lettiske) Sprog, lk. 127.

⁴⁵ J. Mägiste järgi on *lohk* jt. eesti deskriptiivsõnad (EEW, lk. 1341, sub I *lohk*).

⁴⁶ SKES II, lk. 301; sub *loima*; КЭСК, lk. 156, sub *лажмыд*; EEW, lk. 1345, sub I *loim*.

Har, näit. San *Lojamäesoo*) ei tarvitse M. Kallasmaa meelest olla seotud saarte ja Lääne-Eesti *loja*'ga⁴⁷. Sõna *loja* on leidnud rakendamist sooterminina, mille sisu on määratletud kui 'sooriba raba servas'⁴⁸, 'лагг, прибереговая топь — rabaserva märevöönd'⁴⁹. Wiedemann maastikusõnu *loja*, *loju* (*loeu*) ei tunne, kuid esitab saaremaalise levikumärgendiga *laju*, om. *laju* 'veega täidetud lohk, veesilm' ('mit Wasser gefüllte Vertiefung, «Silme»). KKI murdekogudes ja EKMS-is sõna kohta teateid ei ole. Kas *laju* maastikusõnana on olnud ülepea faktiline?

Balti etümoloogia esitamisel on silmas peetud järgmisi balti maastikusõnu: *ld at/laja* 'ala, mille suurvee üle ujutab; madal koht kalda ääres', *at/lajas* 'madal koht; üleujutatav, mõõn', *at/lajus* 'väike merelaht; sügav koht, jõehaud; üleujutatav ala', *pa/laja* 'teetus', *pa/lajys* 'kallas, rannala'. Rööpseid *loj-/laj*-tüvelisi maastikusõnu leidub vene keeles: *за/лау, по/лоу, су/лоу, у/лау* '(uht)lamm, jõeluht jt.'⁵⁰

(5) *mülgas* (*mülgäs*), om. *mülka* (*mülkä*) 'rabalaugas, vee-, poriauk; pehme koht (soos, rabas vm.)'; *mäda-*, *pori-*, *soo-*, *rabamülgas* (levinud ülemaaliselt: Kuu, VNg, Lüg, Khk, Kir, Vän, Tor, JJn, Tür, Kad, Trm, Kod, Äks, Lai, KJn, Vil, Trv, Krk, Ran, Nõo, Ote, Rõu); *mülkaauk* 'laugas, poriauk' (Kad, Plt); *mülkasoo* 'raba' (Ote); *mölgas*, om. *mölka* 'poriauk' (JJn, Plt); *mölka koht* (Lai); *mulgas*, om. *mulka* 'sügav mudane koht mädasoos' (Trm); *mülge*, om. *mülke* 'pehme vesine koht (teel, rabas, soos, heinamaal), laugas' (Kod, Plt, Trv, Hel, Ran, Nõo, Vön, Kam, Ote, Urv, Vas, Röp, Se); *mülke (h)aud* (Nõo), *mül'ke kotus* (Trv); *mül'gätus* (*mülgätüs*) 'mülgas, pehme koht heinamaal, soolaugas, poriauk' (Hel, Ran, Kam, Ote, San, Kan, Urv, Rõu, Plv, Vas, Röp, Se); *mülgässik*, om. *-u* 'vedel, porine ja vesine koht (metsas)' (Kod). Wiedemanni sõnaraamat täiendab mitme olulise seigaga KKI murdekogude ja EKMS-i ainestikku: 1) registreerib laiendamata tüve *mülk*, om. *mülgü* (d) = *mülge*; 2) esitab õ-lise häälikukuju *mölgastik*, om. *mölgastiku* (SO) 'laugas'.⁵¹ Praeguste teadmiste valgusel on kummastav, et *mülgas* esineb Wiedemannil hoopis pöördtähenduses, märkides positiivseid pinnavorme: 'trockene Erhöhung, Insel (im Morast) [= kuivem koht soos, soosaar]', vrd. ka *mülkiline*, om. *mülkalize* 'voll Morastinseln [soosaarerohke]'.⁵² Vahest on tegemist eksitusega, eriti kui silmas pidada, et KKI murdekogude *mülka* kohta käiv rikkalik aines ei sisalda ühtki sellesilulist teadet.

Sekundaarsete tähendusarengute tõttu osalevad vaatlusalused maastikusõnad mitmes muuski ideorühmas (näit. nahkade töötlemine); nähtuse jälgimisest on siinses kirjutises loobutud.

Balti etümoloogia esitamisel on silmas peetud järgmisi balti maastikusõnu: *ld mukl/ynē* 'tüma koht, mädasoo', *lt mukl/aine*, *muklājs*, *muklums*, *mükl/ājs*, *mükl/īs* 'soine koht, raba', *müglis* 'soo, kus kasvab tihe põõsastik', vrd. ka *ld muklus* 'märg, soine', *lt mukls* 'soine, rabane, tüma, mäda', *muklu purvi* 'mädasood'.⁵³ Balti originaal eeldab laenamisel vara-

⁴⁷ M. Kallasmaa, Über die Beziehungen zwischen Ortsnamen und Appellativen. «Советское финно-угроведение» 1978, nr. 4, lk. 252—253.

⁴⁸ Oigeekeelsussõnaraamat. Tallinn, 1976, lk. 378.

⁴⁹ Vene-eesti mullateaduse sõnastik. Koost. A. Truu jt. Tallinn, 1971, lk. 60.

⁵⁰ Vt. täpsemalt: Э. Мурзаев, Словарь народных географических терминов, lk. 216; esitatud balti ja vene maastikusõnade etümoloogiat vt.: LEW, lk. 368, sub *lieti* 'valama, kallama'; Ж. Варбот, Праславянская морфология, словообразование и этимология. Москва, 1984, lk. 44; IEW, lk. 664—665, sub **lēi-* 'valama, voolama, tilkuma'. Balti päritolu mdE *vej*, mdM *vej* 'jõgi; jäärak' pole eespool esitatud maastikusõnadega etümoloogiliselt identne.

⁵¹ Wied., vg. 638, 617.

⁵² Wied., vg. 638. Tüve eritekkelisus on ehk välistatud. Pöördtäenduslike maastikusõnade kohta vt.: T. Itkonen, *Keidas*: erään maastotermin vaiheita. Helsinki, 1962; M. Vilppula, Sanan käänteismarkityksistä. «Virittäjä» 1986, nr. 4, lk. 407—408.

⁵³ Balti maastikusõnade etümoloogiat vt. LEW, lk. 470, sub *muklus* 1; indoeuroopa tausta vt. IEW, lk. 744, sub **meug-*, **meuk-* 'libisema, libe'.

kult toimunud metateesi $kl > lk$; või siis lubavad järgmised slaavi soosemantikaga maastikusõnad oletada lk -list balti (baltoslaavi?) alternatiivi: vvn *молокига*, bulg *млака* 'soo, raba', serbohorv *млака* 'lomp, loik, poriauk; soine koht'; sloveeni, tšehhi, slovaki *mláka* 'loik, lomp, poriauk', jt., kõik sõnakujud on tagasiviidavad arhetüübile **mol*k-: **mel*k-: **myl*k-, mis on muulähtene kui balti *mukl*-.⁵⁴ Väheusutav on laenualuseks pidada balti originaali, mille jätkajad on mprs *pelky* 'lodu, vesine maa', ld *pelkē* 'soo, (turba)raba, turbamätas; märg rohuma', lt *pelce, pelke* 'lomp, loik, poriauk'.⁵⁵ p -/ m -vaheldus läänemeresoome keelte baltismides pole teada, vähemalt pole see vaheldus regulaarne.

Teistest läänemeresoome keeltest pole *mūlkale* vasteid, vähemalt maastikusõnalisi vasteid teada. Lv *mīklā* 'niiske, rōske' on hääliku- ja tähenduslike tõttu kahtlemata hilist läti algupära, nagu korduvalt on ka osutatud.⁵⁶

Pole selge, kas *mūlk*, *mūlgas* jt. ning eesti-liivi *mulk*-tüvi ($>$ lt *mulka* 'aiamulk') 'ava, auk' on etümoloogiliselt identsed.⁵⁷ Semasioloogilisi raskusi sellise ühendamise teel ei ole. Lähemalt ja kaugemalt leidub näiteid, kus üks ja sama sõna märgib ühelt poolt «maastikuauke» — nõgusaid pinnavorme, kuhu koguneb vesi ja mis seetõttu on pehmed, soised — ja teiselt poolt mitmesuguseid n.-õ. tehnilisi ning somaatilisi auke ja avausi. Jälgigem näit. sõnade *auk* ja *mulk* kasutusfääre: *muda/auk*, *pori/auk*, *kruusa/auk*, *linaleo/auk*, *turba/auk*, *aba/auk* 'maakeauk, tüma koht rabas' (VNg), *kaevas posti jaoks mulgu*, *Kalevipoeg rabas kätte*, | *Paiskas maha põrgupoja*, | *Mattis hoopis mulla alla*; | *Mulk jäi üksi muru peale* | *Kolmandamast kuulutama* («Kalevipoeg»; looduslikud või inimtekkelised «augud maastikus»); *aia/auk*, *kassi/auk*, *kolde/auk*, *olvi-e. unka/auk*, *repna-e. suitsu-e. vingi-e. leitse/auk*, *aia/mulk*, *akna/mulk*, *reha pidime mulk*, *lõhna mulk* 'leitseauk', *paja mulk* '(lükand)akna auk', *puusse mulku laskma* (Räp, Rõu; «funktsionaalsed augud» ehitistel, tööriistadel); *higi/auk*, *kaenla/auk*, *kukla-e. kiirde/auk*, *kõrva/auk*, *naba/auk*, *neelu/auk* 'neel', *nina/auk* 'sõõre', *silma/auk*, *kaenla*, *kõrva*, *naba*, *suu*, *hamba mulk*, *nina mulgud* 'sõõrmed' (San, Urv), *perse e. raba e. sita e. uru mulk*, *silma mulk* (Räp, Urv; «somaatilised augud»)⁵⁸ Esitatu on ehk aidanud siluda teed arglikule oletusele, et *mūlk*-/*mulk*-sõnaperega võiks samalähtene olla koguni krj *mylkkyy*, *mylkās* 'tagumik', *mylkisteä* jt., lü *mūl'kištādā*, vps *mōl'kištada* 'tagumikku püstakile ajada'. Nagu juba öeldud, pole põhjarühma keeltest teateid *mūlk*-/*mulk*-esinemise kohta maastikusõnana. Etümoloogilise seose korral on krj *mylkkyy*-, *mylkās*-sõna tabanud tugev spetsialisatsioon: algupärandi semantika ei sisalda somaatilist liini.⁵⁹

J. Mägiste meelest on *mūlgas* eesti deskriptiivsõna, sellest on liitliite *-tū-* (kausatiiv- + refleksiivliide) abil võidud tuletada eL *mūl/tū/mā*, *mūl'/ti/ma* 'pooleli hapnema, pisut juba paksuks vanuma (enam kui müratama, selle ja hapnema vahepealselt, näit. piim); umbseks jääma, umbsuse tõttu, õhuvoolu puuduse pärast kustuma, lämbuma (näit. tuli); läppuma, lämbima, seismisest rikkema, niiskuse tõttu kibedaks minema,

⁵⁴ И. Петлева, Праславянский слой лексики сербохорватского языка II, lk. 39–40, viide 38; lk. 47–48, viide 53. Slaavi maastikusõnade indoeuroopa tausta vt. IEW, lk. 724, sub **mel*k-, **mel*g- 'märg, niiske, niiskus'.

⁵⁵ Sellist kõrvutust on pidanud võimalikuks K. Jaunius (vt. Kalbininko Kazimiero Jauniaus rankraštiniš palikimas, lk. 337).

⁵⁶ S. Suhonen, Die jungen lettischen Lehnwörter im Livischen, lk. 158.

⁵⁷ Nii ka J. Mägiste: EEW, lk. 1637, sub *mūlgas*, E-lv *mulk*-tüve ja sm *mulkku*,

krjA *mulkut*, vps *muuk* 'munand(id)', vdj *mulkku* 'penis' etümoloogilises identsuses kaheldakse (vt. SKES II, lk. 350, sub *mulkku*).

⁵⁸ Kõik näited allikast: EKMS I, vg. 212–213, sub *auk*.

⁵⁹ Soosemantikaga maastikusõnade ja kehaosade nimetuste põimumist (peamiselt balti ja slaavi keeltes) vt.: Л. Невская, Балтийская географическая терминология, lk. 127–128, 192–193.

ummuksis halba maitset omandama (näit. jahu, hein); sogaseks, halvaks minema (vesi on umbjärves mültinud)⁶⁰, «aber in solchem Fall dürfte es um eine hypochoristisch so stark verkürzte Abl[eitung] zu handeln, die zu erklären eine die Kräfte übersteigende Aufgabe wäre»⁶¹. Sõnale *mülgas* annab deskriptiivse ilme esisilbi vokaalivaheldus $ü \sim u \sim õ \sim ö \sim ö$.⁶² See asjaolu ei välista laenuetümolooegiat. Balti originaal eeldab ju õigupoolest tagavokaalset tüve. Läänemeresoome keelte baltimides pole ees- ja tagavokaalsete tüvede rööpsus või ootuspäratute eesvokaalsete tüvede ainuainemuse sugugi haruldane. Jutt on $a \sim ä$ ja $u \sim ü$ vaheldumisest, näit. e *angerjas/änger*, lv *aņgārzs/āngers*, sm *ankerias/änkəriäs, änkerikala* (vrd. ld *ungurys* < **angurijas* < **angar-/anger-*); e *kääbas*, sm *kääppä* (vrd. ld *kapas*, lt *kaps*), e *rästas, räästas*, lv *raštā*, sm *rastas/rāstās* (vrd. ld *strazdas*, lt *strazds*), e *ādal*, sm *ātelā*, lv *āddāl* (vrd. ld *atolas*, lt *atāls*); sm *mytyri* 'peakate' (vrd. ld *muturas*), e *tühi*, lv *tūjā*, sm *tyhjā* (vrd. ld *tuščias*, lt *tukšs*), e *tütar, tüdruk*, lv *tūdār*, sm *tytār* (vrd. ld *duktē* : *dukters*). Nähtusele on laenu-uurimustes pööratud viimasel ajal suurt tähelepanu. On osutatud afektiiv- ja deskriptiiv- ning laensõnade ilmsele vastastikusele mõjule, sealhulgas deskriptiividele omase vokaalivahelduse kandumist laentüvele.⁶³ Vormiliselt võiksid *mülk-/mulk-*perre kuuluda *mülk, mölk* jmt. sõnakujud, mis märgivad poolpaksu tummirikast suppi vms. Semantiline tüpologia näikse justkui õhutavat selles suunas jätkama.⁶⁴ Aga meie peatume, sest nüüd algaks kulg sõnamastikud, kus peibutav pealispind varjab etümolooigile ohtlikke mülkaid; foneetilis-deskriptiivsed sõnaväljad on atraktiivsed, nende liikmed mitmelähtesed, väljade mõjusfääri sattunud sõnade häälikuline kuju ja tähendus muutuvad, mis teeb nende etümolooigilise eritlemise lootusetuks.

⁶⁰ EKMS I, vg. 386, sub *hapnema*; II, vg. 151, sub *kustuma*; III, vg. 617, sub *riknema*, vg. 876, sub *soga*. Tuletusseose võimalikkust toetavad analoogid. Sünonüümse *mülgastüma* alussõnaks on läbipaistvalt *mülgās* ja ühendavaks niidiks harali läinud tähendusväljas sogaseks-paksuks-umbseks-muutumise idee, mida kinnitab paiguti rahva-keel, eristades laukaid kui suuri, kindla põhja ja selge veega sooveekogusid umbsestest mülgastest: *laukad on suurel sool, mülkad aga üksikud mädakohad ja raba-augud* (Pal), *soo või raba mülgas on väike ja madal, sinna ei saa uppuda, raba laugas aga on suurem ja sügav, põhjatu, sinna võib terve vankriga uppuda* (Ann), *mülgas on pealt kinni kasvunud, umbne laugas, laukad on lahtised, mülkad — kinnised* (Kuu), *mülka põhjas on lendav pori, laugas aga kindla põhjaga ja selge veega* (Rõu; EKMS III, vg. 883, sub *soo*). Analoogilistes vormi- ja sisuseostes on meie meelest *läpp*, om. -*ü, läpe*, om. *läppe* 'soolaugas, rabalaugas' jt. ning verbid *läpa(s)tama* 'umbuses, õhupuuduses, niiskuses ja soojuses riknema, mädanema, kopitama', *läppuma, läppima, läppama* 'soojalt, niiskelt ja ummuksis seismise tõttu riknema, hallitama minema' jt., vrd. ka lv *läppägä, läppätä* 'soostuma, kinni kasvama' (LW, lk. 212). Huvitav on märkida, et samas suunas on mõlkunud J. Mägiste mõte. Siin esitatu kinnitab sedagi Mägiste ettevaatlikku oletust, et *läpp* ja *läbi*, om. *läve* 'auk, ava' on etümolooigiliselt identsed (EEW, lk. 1446—1447, sub I *läpp*).

⁶¹ EEW, lk. 1637, sub *mülgas*; lk. 1638, sub *mült'ima, mült'ümä* (*mült'ima*) tuletusalus ei tarvitsenud tingimata olla *mülgās* — nagu J. Mägiste näib eeldavat —, vaid **mülk(e)-* → **mülk/tü-* → *mültü-* [k on konsonantide kuhjumise tõttu välja langenud; võimalik analoog on näit. *julge* → *jul'tuma*; teisiti EEW, lk. 565—566, sub *julge*, s.o. tuletusaluseks peetakse adjektiiv *juletu* 'arglik, kartlik, julguseta' (!), kus e oleks välja langenud sporaadilise sünkoobi tõttu]. *mültü-*tüvest lähtunud deverbaaliks võiks vahest pidada maastikusõna *mülde*, om. *mülte* 'pehme, vajunud koht, lohk' (Võ; EKMS II, vg. 658).

⁶² H. Saari oletab sõnasisesest *t ~ k* deskriptiivset vaheldust: *mült- ~ mülk-* (vt. H. Saari, Murre tuleb kirjakeelde. Rmt.: Kirjakeel 1985. Tallinn, 1987, lk. 37). Mõeldav on ehk teistsugunegi tõlgendus (vt. viide 61).

⁶³ Vt. E. Itkonen, Kieli ja sen tutkimus. Helsinki, 1966, lk. 349; J. Koivu-Lehto, Germanisch-finnische Lehnbeziehungen I: finn. Vorderokal für germ. Hinterokal. «Neuphilologische Mitteilungen» 1971, nr. 4, lk. 603—604; E. Uotila, Aikaisia lainasuhteita: T. Hofstra, Ostseefinnisch und Germanisch: frühe Lehnbeziehungen im nördlichen Ostseeraum im Lichte der Forschung seit 1961. Groningen, 1985. «Virittäjä» 1987, nr. 3, lk. 374—375.

⁶⁴ Sootermineist analoogiliste toidunimedena balti keeltes vt.: Л. Невская, Балтийская географическая терминология, lk. 126.

(6) *palu* (*palo*) 'soo(maa), madal tüma maa, sooheinamaa, vesine metsamaa': *palu-*, *palomaa*, *palu eenam* 'madal heinamaa', *palusoo*. Sõna on levinud mereäärsetes kihelkondades Matsalu lahe ümbruses, piki randa põhja ja sisemaal ida poole (LNg, Mar, Kul, Mär, Vig, Kir, Lih, Kse, Han). A. Saareste järgi laieneb *palu* levila ka Põhja-Pärnumaale.⁶⁵ Kaugel väljaspool kirjeldatud kompaktselt levikuala on *palu* 'soo(maa), vilets maa' kohta hajateateid kolmest kihelkonnast: KJn, Lai, TMr (vt. kaart 2). Väljaspool eesti keeleala *palu* kui sootermini kohta teateid pole.

Etümoloogia esitamisel on silmas peetud järgmisi balti soonimetusi: ld *bala* 'soo; madal märg koht; lomp, loik; tüma maa; märg rohumaa; soohein, luhahain', lt *bala*, *balas* 'madal märg koht, soostunud ala'; vrd. ka ld *pala* 'soo', *palios* 'soised alad, kus kasvavad madalad põosad', lt *paži*, *palas* 'üleujutus, tulvaveed; soised järvekaldad'.⁶⁶

Sõna *palu* tüvevokaal -u (-o) on ootuspärane (< balti *-ō/*-ā) ja mõne uurija meelest (J. Endzelins, W. Steinitz) osutab see vanemale laenuajale kui tüvevokaal -a; teisiti on balti *-ō/*-ā kahesugust substitutsiooni seletanud E. Nieminen.⁶⁷

Lõuna-Eesti *palu* (*palo*) 'kuiv kõrge maa (kus kasvab okaspuumets), nõmm' (vt. kaart 2) on meie veendumust mööda teislähtene kui lääne-eestiline sootermin. Erinev etümoloogiline algupära seletab nende maastikusõnade pöördtäenduslikku vahekorda, tegemist on selge homonüümiajuhtumiga.⁶⁸ Lõuna-Eesti *palu*-sõna tõlgitakse teadupärast muistse alepõllunduse oskussõnana⁶⁹ [vrd. sm, krj, lü, vps *palo* (*пало*) 'alemaa'] ja tuletatakse verbist *palama* 'põlema'⁷⁰; on muidki seletuskatseid.⁷¹

⁶⁵ EKMS I, vg. 423.

⁶⁶ Balti *b-* ja *p-*alguliste sooterminite etümoloogiline taust on erinev, vt. vastavalt: LEW, lk. 30—31, sub *bala*; IEW, lk. 118—120, sub **bhel-* 'särav, valge', ja LEW I, lk. 532—533, sub *palios*, lk. 592, sub *pilti*; IEW, lk. 798, sub **pel-*, **pelā-* 'valama, kallama, voolama', läänemeresoome häälikusubstituudiks on nii või teisiti *p-*. Sõna *palu* on häälikuliselt struktuurilt balti originaali(de) suhtes neutraalne. Oma «vesise» sisu poolest (nn. *Wasserwörter*) kuulub ld *pala* (*palios*, lt *paži* jt.), oletatavaid *palu* lähtealuseid, muinaseuroopa hüdronüümidega suhestatud apellatiivide nomenklatuuri (vt. H. Krahe, *Unsere ältesten Flußnamen*. Wiesbaden, 1964, lk. 48—49). Vastav hüdronüüm on *Pala* (jõenimi Leedus), *Pola* (jõgi Novgorodimaal, suubub Ilmeni järve; H. Krahe, *Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie*. Wiesbaden, 1962, lk. 332, 333; vt. ka: P. Агеева, *Происхождение имен рек и озер*. Москва, 1985, lk. 10). Muinaseuroopa hüdronüümika levikualaks on teatavasti germaani, keldi, itali, illüüria ja balti hõimude kunagised ja praegused asualad. Muinaseuroopa hüdronüüme pole põhimõtteliselt võimalik interpreteerida mõne ühe indoeuroopa keele ainestiku põhjal. Mitmed selle küsimuse uurijad (näit. Wolfgang P. Schmid) on jõudnud seisukohale, et muinaseuroopa hüdronüümid on kuhjunud balti hõimude praegustele ja kunagistele asualadele ning on häälikulistelt tunnustelt suuresti n.-õ. balti tüüpi. Tähelepanekud muinaseuroopa hüdronüümide kohta läänemeresoomlaste asualadelt on seni olnud üpris juhuslikku laadi (vt. näit.: W. P. Schmid, *Aura* und *Aurajoki*. «Baltistica» 1973, nr. 2, lk. 189—194; W. P. Schmid, *Alteuropa und das Baltikum*. «Baltistica» 1984, nr. 1, lk. 4—10; H. Kunstmann, *Wie die Slovène an den Ilmensee kamen*. Rmt.: Die Welt der Slaven XXX/2. München, 1985, lk. 387—401). On siiski juba päris ilmne, et muinaseuroopa hüdronüümikaandmete arvestamine võimaldaks paremini «ära seletada» mitmeid meie jõenimesid. Sõna *palu* juurde naastes võib siis vähemalt teoreetiliselt oletada selle otsemaid või kaudsemaid seoseid baltieelse indoeuroopa sõnavarakihistisega.

⁶⁷ Kirjandust: J. Endzelin, *Zur Herkunft der baltischen Lehnwörter des Finnischen*. Rmt.: Liber semisaeularis Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki, 1933, lk. 81—82; E. Nieminen, *Der stammauslaut der ins urfinnische entlehnten baltischen -ā-femina und die herkunftsfrage*. FUF XXII. Helsinki, 1934, lk. 5 jj.

⁶⁸ Samal viisil on A. Salmela seletanud soome maastikusõnade *muha-*, *muhomaa* pöördtäenduslikku vahekorda: '(märg) soomaa' — 'nõmm, kuiv liivamaa' (A. Salmela, *Suomen muha ja muhi*, lk. 290).

⁶⁹ «Et meil alepõletamist enam kaua pole toimetatud põlismetsades, vaid noores metsas või võsastikus, näitab muuseas seegi asjaolu, et alemaid keskagestes kirjades kutsutakse sageli *varvik*, mis tähendab just võsa või noort metsa. Ka nimetus *palu* noore metsa kohta näib osutavat endisele alemaale» (G. Ränk, *Vana Eesti*. Rahvas ja kultuur. Stockholm, 1949, lk. 48).

⁷⁰ SKES II, lk. 471—472; sub *palaa*; EEW, lk. 1918, sub III *palu*.

⁷¹ Vt. A. Raun, *Über die ältesten germanischen Lehnwörter im Ostseefinnischen*. UAJB XXX. Wiesbaden, 1958, lk. 30.

(7) *rahu*, Wiedemannil ka *rahv*, om. -u 'liivane või kivine mere-madalik, väike saar meres ranna ligidal': *kalju-*, *kivi-*, *liiva-*, *sala-*, *ääre-rahu* (ä. on kalda ääres). Sõna on levinud Lääne-Eestis ja Harjumaal (vt. kaart 2). Väljaspool eesti keeleala selle kohta teateid pole.

Vrd. ld *graužas* 'kruus, rähk, kivine maapind; tulvaveega kokku kantud liiv' *graužlynas* 'kruusane koht; suurveega kokku kantud liivasaar', *graužlynė* 'koht, kus on palju liiva või kruusa', lt *grauzi* 'sõmer, jäme liiv, kruus, rähk', *grauzs* 'kruusamägi'.⁷²

Eesti *rahu* on arenenud metateesi *uh* > *hv* teel hilisläänemeresoomelisest **rauha*-kujust, Wiedemanni registreeritud *rahv*, -u on kõigi eelduste kohaselt selle arengu vaheastmeid (vrd. analoogilist sm *kauha* 'kulp; kopsik, kopp', e *kauh*, *kahv*, *kahve*, *kahò*, *kahu* 'kaha', ka 'puulusikas jt.'). E. A. Tunkelo on *rahu*'ga kõhklemisi sidunud lv *rovà* 'kivine merepõhi, kari' ja esitanud eesti-liivi maastikusõnale germaani etümoloogia: mõeldavaks laenuks on ta pidanud varase alggermaani tüvekuju **raus-*, öieti küll selle z-list variandi **rauz-*, mis seletavat paremini laenu h-d.⁷³ Laensõnauurimises polegi tegelikult nii haruldane olukord, kus on raske valida mitme formaalselt korrektse originaali vahel. Olgu siiski märgitud, et Tunkelo etümoloogia pole meie teada aktsepteerimist leidnud, näiteks on selle täiesti maha vaikinud J. Mägiste «Estnisches etymologisches Wörterbuch». Sõnale *rahu* etümoloogilist lahendust otsides on Mägiste kõikunud kahe teineteist välistava seletusvõimaluse vahel: 1) *rahu* ja *rava*, lv *rovà*, sm *rova* on vahestised sugulastüved ja lähedavad tagasi algkujule **rauha*⁷⁴; 2) *rahu* on sõna *rahk*, om. *raha* ~ *rahu* 'kruus, sõmer' nõrgaastmeline tüvi, mis on üldistunud kogu paradigmas; sellisel juhul on *rava* muulähtene.⁷⁵

E *rava*, lv *rovà*, sm *rova* lähtumine *rauha*-kujust, nagu oletab Mägiste, on välistatud. Algsete *uh*-sõnade häälikuareng on kulgenud meie huvivälja jäävatel aladel teisiti. Tõsi, Ida-Eestis esineb -*uh*- ~ -*hv*- asemel küll -*v*-⁷⁶, kuid e *rava* (ka *raba*) on selgelt lääne-eestilise levikuga maastikusõna; Var, Tõs, Khn, Aud, Pär, Hää. *uh*- ja (neist metateetiliselt kujunenud) *hv*-sõnades on eesti keelealal (suurema järjekindlusega keeleala perifeerias, Vastseliinas, Harglas, Saaremaal) täheldatav sekundaarse *k* liitumine mainitud häälikujärgenditele, näit. Kan *kahk*, om. *kaha* [vrd. Nõo, Võn, Ote, Kan, Urv, Ply *kaha*, Ote, Urv, Rõu, Se (Lepa) *kahv*, Urv *kahu*, Rõu *kaho*, Röp *kauh*, om. *kauha* 'loomade võõrutamisvõru, okaspäitsed'].⁷⁷ Samalaadne sekundaarne *k* esineb meie arusaamist mööda ka sõnas *rahk* 'kruus, sõmer', mis kummutab oletuse sõnakuju *rahk* primaarsusest *rahu* ees. Sõnapaari *rahu-rahk* päritolu kogu probleemistik pole sellega kaugeltki ammendatud. Näiteks pole selge, kas *rahk* 'kruus, mügi jt.' ja *rahk* 'rähm jt.' on üks või kaks eri sõna.⁷⁸

⁷² Balti sõnatüve indoeuroopa tausta vt.: LEW, lk. 164, sub *graužas*; IEW, lk. 460—462, sub 2. **ghrēu-* : **ghrēu-* : **ghrū-* '(katki, puruks) hõõruma jt.'

⁷³ E. A. Tunkelo, Suomalais-germaanisten kosketusten alalta. SUSA XXX. Helsinki, 1913—1918, lk. 24—25. Tunkelol on tähelepanuta jäänud vahekord soome sõnaga *rova* 'kivikangur jt.', *roveikko* 'kivine maa, kivikangur jt.'. Muide, SKES ei tõrju sm *rova*, e *rava* 'veealune kivi, rahu', lv *rovà* (> lt *rava* id.) etümoloogilist seost. Korrigeeritud alggermaani lähtekuju on muidugi **hrais-* (pro **raus-*), *kust* isl *hreyssi*, nr *röys* 'kivihunnik, -kangur jt.' (SEO II, lk. 876, sub *röse*).

⁷⁴ EEW, lk. 2432, sub *rava*.

⁷⁵ EEW, lk. 2386, sub I *rahu*.

⁷⁶ Vt. H. Rätsep, Lisamaterjali eesti keele *uh* > *hv* metateesi kohta. ESA IV. Tallinn, 1959, lk. 77; samas asjaomast kirjandust.

⁷⁷ H. Rätsep, Lisamaterjali eesti keele *uh* > *hv* metateesi kohta, lk. 77 jj., eriti lk. 79. 87—89.

⁷⁸ J. Mägiste käsitleb kumbagi juhtu omaette sõnaartiklis, kaldudes meid huvitavat semantiliselt vahekorda klaarima erilähtesusest johtuva homonüümiana (EEW, lk. 2383, sub II *rahk*; lk. 2383—2384, sub III *rahk*). SKES-i järgi (vt. lk. 712—713, sub *rahka*) võivad mõlemad eesti *rahk*-lekseimid olla tüvesuguluses, millel peale läänemeresoomee keelte on eventuaalne vaste mansi keeles (viimase kohta vt. lähemalt: Y. H. Toivonen, Etymologia huumioita. «Virittäjä» 1918, lk. 80).

Sõnapaari *rahu* ja *rahk* käsitluse lõpetuseks tuleb tähelepanu juhtida neile üpris rohkearvulistele häälikuliselt lähedastele ja tähenduselt identsetele või lähedastele sõnakujudele, mis osaliselt on ehk sõnapaari *rahu-rahk* sugulased, kuigi suuresti deskriptiiviilmelised, osaliselt aga selgelt muulähedest. Deskriptiividele iseloomulik häälikuline labiilsus (esisilbi vokaalivaheldus, sõnalõpulisel loomandi vaheldus, konsonantide kuhjumine sõna algul) ilmutab n.-ö. pulseerivat tsüklilisust, mida on võimalik esitada eri täiusastmes sõnajadadena (siin on silmas peetud vaid eesti ainekst):

rahu	rahv, -u	rahk, -u, -a	—	praht, -i	prahk, -u
rihu	rihv, -a	rihk, -a	riuhk, rihva	riht	krihk, -a
rõhu	—	rõhk, -u	—	rõht, -u	—
rüha	—	rühk, -a	—	—	—
—	—	rähk, -a, -u	—	—	—

rihv on osutatud ülemsaksa laenuks (vrd. üks *Riff*)⁷⁹, *rihu*, *rihk*, *krihk*, *rõhu*, *rõhk*, *rõht*, *rühk*, *rähk* läänemeresoomelise taustaga deskriptiivideks⁸⁰. Mitmeid neist (*rähk*, *rahk* 'rähm', *rühk*, *rihk*, *rõhk*) on M. Veske kõrvutanud vene sõnadega *дрязг* 'prügi, sopp' ja *дрызг* 'hagu, rädi'⁸¹.

Nagu juba eespool tähendatud, on saadud tulemused esialgsed. Edasise etümoloogilise uurimistöö käigus võivad baltismideks osutada *lamm*, -i 'kinnikasvanud järvesopp, metsajärv; madal laht jt.', sm *lampi* 'metsajärv, umbjärv' (vrd. ld *klampa* 'mädasoo, tüma koht, lodu jt.')⁸², *laugas*⁸³, *leede* 'liivaseljandik, (mulla- ja savisegune) liivamaa, savimaa; tuhkjas liiv, (valge) savi', sm *liete* 'luide; muda, uhtliiv' (vrd. prs *laydis* 'savi'), *luga* (mitmete sootaimede nimetus; vrd. ld *liugas* 'väike soo, mädasoo', lt *luga* 'soine ootsik kinnikasvanud järves') jmt. läänemeresoomelise maastikusõnad. Töö jätkamine on vajalik. Läänemeresoomelise maastikusõnavara pole päritolu seisukohalt süstemaatiliselt uuritud. Samuti puudub üleavaade meie maastikusõnade semantilisest tüpoloogiast. Kõik see raskendab suuresti usaldusväärsetele tulemustele jõudmist.

Analüüsitud baltismid esindavad eri täiusastmega etümoloogilisi sarju. Neist 4 (5) maastikusõna on lünkadeta või peaaegu lünkadeta: *järv*, (*laht*), *luht*, *meri*, *mets* (liivi keeles puuduvad *laht* ja *luht*, lapis on real juhtudel tegemist hilisema soome laenuga sarjas *luht*, *meri*).

Levikuanndmed võimaldavad teha vähemalt kaks olulist tähelepanekut:

1. Vaatlusaluste baltismide hulgas pole ühtki sellist, mis esineks idapoolsetes läänemeresoomelise idioomides (idasoomel, karjala, lüüdi, vepsa), kuid puuduks eesti ja/või soome keeles. Ka teistes mõisterühmades on idasoomel-karjala-vepsa separaatseid baltisme vähe ja nende balti päritolu pole väga kindel (üks selliseid võimalikke juhtumeid on sm idamurde *siitalo*, aunusekarjala *tšiiitalo*, lüüdi *tšidaa* 'rasvakõrne'⁸⁴).

⁷⁹ H. Rätsep, Lisamaterjali eesti keele *uh* > *hv* metateesi kohta, lk. 87; EEW, lk. 2470, sub II *rihv*.

⁸⁰ EEW, lk. 2468, sub I *rihk*, lk. 2569, sub II *rõhk*, lk. 2591, sub II *rähk*; SKES, lk. 781, sub *rihkama*, lk. 758, sub *rehu*, lk. 853—854, sub *ruhka*.

⁸¹ Vt. lähemalt: M. Veske, Славяно-финские культурные отношения по данным языка I. Казань, 1890, lk. 171—172. Vrd. ka balti andmeid: lt *druska* 'raasuke, kübe', ld *druska* 'sool' (← 'raasuke', kübe), *druzgas* 'väike tükk' (IEW, lk. 274—275, sub **dhreus-*, **dhreu-s-*; M. Фасмер, Этимологический словарь русского языка I. Москва, 1964, lk. 543, sub *дрызг*).

⁸² Nii on püstitanud küsimuse: L. Kilian, Zur Frage eines westfinnischen Substrats in Litauen aus der Sicht von Archäologie und Hydronymie. «Zeitschrift für Ostforschung» 1986, nr. 4, lk. 493—494.

⁸³ Sõnale *laugas* on balti etümoloogia visandanud A. Saareste (Etümoloogilised märkused II. «Eesti Keel» 1922, nr. 4/5, lk. 144—145).

⁸⁴ Balti etümoloogiat on sõnale pakkunud J. Kalima seoses üpriski huvitava ideega eventuaalsetest läti laenudest soome ja karjala keeles (vt. J. Kalima, Baltico-fennica. «Virittäjä» 1941, lk. 209). Muide, SKES (lk. 1019, sub *siitalo*) läheb sellest

2. Erakordselt suur on nende baltipäraste maastikusõnade osatähtsus, mis on levinud üksnes eesti keelealal, veelgi tähelepanuväärsem on, et enamikul juhtudel piirneb levik üksnes Eesti lääneosaga. Sõna *allikas* levila laieneb ka Edela-Soome. Kirjeldatud juhtusid on ca $\frac{1}{3}$ (7 maastikusõna): *allikas*, *kuits* 'vesine sooäärne maa', *lohm(us)* 'veega kaetud madalik, lohk, loik', *loja/loju* 'madal vesine koht', *mülgas* 'rabalaugas', *palu* 'soo(maa)', vesine metsamaa', *rahu* 'meremadalik'.

Sõnad *allikas*, *lohm(us)* ja *rahu* kajastavad hilisele läänemeresoome algkeelele iseloomulikku häälikuarengut *š > h; võimalik, et *kuits* esindab algläänemeresoomele omast häälikusubstitutsiooni -tj- > t'š. Ülejäänud lokaalsed maastikusõnad on häälikuliselt neutraalsed. Nende etümoloogilist tõepära peaks suurendama kuulumine sõnakogumisse, mida seovad «vesine sisu» ja kompaktne levikupilt.

Käsitletud baltismide levilad laieneksid tõenäoliselt mõnevõrra, kui arvestada ka toponüümikaandmeid. Mitmel põhjusel pole seda praegu tehtud (valmis materjali, kus toponüüm oleks identifitseeritud meid huvitava apellatiiviga, on vähe). Soome rikkaliku murdeainestikuga oli maastikusõnu võimalik võrrelda «Suomen murteiden sanakirja» kahe publitseeritud köite ulatuses (A — *elää*, *emaal* — *havuvasta*). Käesolevas käsitluses on tõukutud A. Saareste «Eesti keele mõistelises sõnaraamatus» leiduvast maastikusõnavarast (esitatud seal paljude ideorühmadena, näit. «Meri», «Jögi», «Järv», «Laht», «Kallas», «Kõrgustik», «Madalik», «Sügavik», «Soo», «Loik», «Lohk» jmt.). «Eesti keele mõisteline sõnaraamat» püüdleb teadupärast võimalikult ammendavale eesti murdesõnavara esitamisele. Poleks võimatu arvata, et soome murdesõnavara analoogiline sõelumine tooks esile soome keelele ainuomaseid balti päritolu maastikusõnu. Ometi tuleb tähendada, et läänemeresoome keelte balti laenude uurimine on niigi olnud soomekeskne, soome ainesest lähtuv. Sellesuunalise uurimistöö vili on üsna arvukas soome keelele ainuomaste baltismide väljaselgitamine koos sellest johtuvate järeldustega. Arvukad balti separaatlaenud soome keeles kajastavad arvatavasti esmajoones balti laenude senise uurimise seis.

Maastikusõnavara etümoloogiline analüüs osutab nüüd, et balti separaatlaene on arvukamalt ka eesti keeles. Tähelepandav on sealjuures nende kontsentreerumine keeleala lääneossa. Seda uurimise käigus isegi mõnevõrra ootamatult ilmnenu lingvistilist tõsiasja on võimalik ühitada arheoloogia ja antropoloogia andmetega. Eesti arheoloogide H. Moora ja L. Jaanitsa uurimistulemused osutavad, et balti hõimud levisid põhja poole just üle Lääne-Eesti.⁸⁵ Nende rühmad paiknesid peamiselt Lääne- ja Põhja-Eesti rannikul ning saartel, samuti Kesk-Eesti madalikul. Seevastu Kagu-Eestisse ning Ida-Lätisse ja Kesk-Eesti põhjaossa levis balti rahvastikku tunduvalt vähem. Arheoloogia andmed osutavad, et kuni meie ajaarvamise alguseni on Lääne-Eesti ja saared muu Eesti territooriumiga võrreldes olnud kultuurilise arengu ja asustustiheduse poolest esirinnas. Seejärel algab pikka aega kestev taandareng, mille põhjust majandustegurite kõrval (Lääne-Eesti õhukesed mullad ei sobinud alepõlunduseks, mis nüüd üha laiemalt levima hakkas) tuleb otsida ka baltluse hääbumises, baltlaste assimilatsioon.⁸⁶ Selgeks sellesuunaliseks tõendiks

vaikides mööda. Läti toidusõnavara uurija B. Bušmane järgi on kõnealune läti originaal *cikstalas*, č- (vrd. ka *čirkstalas*, *čirksti*, *čirkstetes*) õieti onomatopöa, mis toidunimetuste saamisel on ebaharilik. Vt. B. Bušmane, Edienu nominācija latviešu valodas izloksnēs. «LPSR ZA Vēstis» 1986, nr. 8 (469), lk. 74.

⁸⁵ H. Moora, Eesti rahva ja naaberahvaste kujunemisest arheoloogia andmeil. Rmt.: Eesti rahva etnilisest ajaloo. Tallinn, 1956, lk. 41 jj.; L. Jaanits, Soome-ugrilaste hargnemisest arheoloogia andmeil. «Keel ja Kirjandus» 1973, nr. 12, lk. 720—722.

⁸⁶ Vt. H. Moora, Maanviljelyn varhaishistoriaa virolaisilla ja heidän naapurikansoillaan. «Kotiseutu» 1965, nr. 6, lk. 135—143, eriti lk. 136—137.

on balti etnonüümi *eesti* < **aist-* ülekanumine läänemeresoomlaste ühele osale.⁸⁷ Nii tuleb mingit osa vaadeldavaist maastikusõnadest pidada substraatse iseloomuga balti reliktsõnadeks, mis on levinud läänemeresoomestunud baltlaste keeleuususe kaudu. Hilisanaloo- gid tõendavad ühemõtteliselt, et maastikusõnavara on teemarühmi, mis keelevahetusel jääb sel määral substraatsõnade näol püsima, mil määral selle üksusi tajutakse ekvivalendituna.

⁸⁷ Hea ülevaate etnonüümi uurimise ajaloost on kirjutanud: J. Kabelka, *Baltu filologijos ivadas*. Vilnius, 1982, lk. 21–27. Huvitav on märkida, et viimasel ajal küt- kestab balti uurijaid üha enam idee siduda *eesti* < **aist-* balti hüdronüümikaandme- tega. Seda peaaegu onomastilist universaali on edukalt rakendatud paljude balti hõimu- ja rahvanimetuste tõlgitsemisel (mille põgusat eestikeelset tutvustust vt.: L. Vaba, *Leedukeelne teejuht balti filoloogiasse*. «Keel ja Kirjandus» 1985, nr. 7, lk. 441–442).

Lühendid

EEW = J. Mägiste, *Estnisches etymologisches Wörterbuch I–XII*. Helsinki, 1982–1983; **EKMS** = A. Saareste, *Eesti keele mõisteline sõnaraamat I–IV*. Stockholm, 1958–1963; **IEW** = J. Pokorny, *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern–München, 1949–1959; **КЭС** = В. Лыткин, Е. Гуляев, *Краткий этимологический словарь коми языка*. Москва, 1970; **LEW** = E. Fraenkel, *Litauisches etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg–Göttingen, 1955–1965; **LW** = L. Kettunen, *Livisches Wörterbuch mit grammatischer Einleitung*. Helsinki, 1938; **ME** = K. Mülenbacha *Latviešu valodas vārdnīca I–IV*. Redigējis, papildinājis, turpinājis J. Endzelīns. Rīga, 1923–1932; **SEO** = E. Hellquist, *Svensk etymologisk ordbok I–II*. Lund, 1970; **SKES** = Y. H. Toivonen, E. Itkonen, A. J. Joki, R. Peltola, *Suomen kielen etymologinen sanakirja I–VI*. Helsinki, 1955–1978; **UEW** = K. Rédei, *Uralisches etymologisches Wörterbuch I*. Budapest, 1986–1988; **Wied.** = F. J. Wiedemann, *Eesti-saksa sõnaraamat*. Tallinn, 1973.

Lastekirjandus ühiskondlike aktualiteetide väljendajana

REET KRUSTEN

Ükski kirjanduslik nähtus ei saa sündida väljaspool oma aega ega ühiskondlikke suhteid, samuti ei saa ta jätta neid endas kajastamata. See on triviaalne tõde, mida tasub siiski meelde tuletada, eriti sisse juhatades lastekirjanduse käsitlemist. Millegipärast kaldutakse lastekirjandust selles suhtes erandiks pidama; on olnud koguni arvamusi, et lastekirjandus ei peagi oma nina tõsistesse asjadesse toppima, sest lapsed täiskasvanute probleeme nagunii ei lahendavat. Usna laialt on levinud ettekujutus, nagu oleks (või peaks olema) lastekirjandus midagi lilleaia taolist, kus paistab alati päike, laulavad linnud ja hüppavad ringi armsad loomakesed. Pole ju väga haruldane niisugunegi mõttekäik, nagu võiks laps ise jääda puutumata kõigest sellest, mis ühiskonnas toimub, nagu oleks vägivallariigis võimalik õnnelik lapsepõlv, kui ainult varjata või tendentslikult kujutada elu negatiivseid ning vastuolulisi külgi. Nii-suguste seisukohtade järgi on lasteraamatuid erinevatel ajajärkudel ja erinevate eesmärkidega tõepoolest kirjutatud. Juba seesama tõsiasi kinnitab paradoksaalselt, et ka lastekirjandus, paistku ta nii poliitikakauge ja ühiskondlikus mõttes süütu kui tahes, on tegelikult väga tihedasti seotud ajajärgu ja selle taotlustega, olgu siis moraali, esteetika või ideeliste tõekspidamiste valdkonnas.

Lastekirjandus on muu ilukirjandusega võrreldes selles mõttes koguni eriliselt tundlik, sest tema põhiolemusse kuulub kasvatuslik alge ja ta ei ole täiesti autonoomne, vaid teatava määrani funktsionaalne kunstiliik. Ühiskond püüab kogu kasvatusüsteemi kaudu kujundada kodanikke, kes temale sobiksid, tema eesmärkidele vastaksid. Sellest tulenevalt on haridus ja kasvatus ikka olnud ideoloogiliselt reglementeeritud, ja seda püütakse teatavates olukordades mõdotundetult laiendada lastekirjandusele. Mida enam on lastekirjandust käsitletud pedagoogilise nähtusena, seda suurem on olnud tema manipuleeritavus, mida tugevam on olnud lastekirjanduse kunstiline suunitlus, seda iseseisvam on olnud ta ühiskondlikus mõttes. Siinjuures tuleb kindlasti arvesse ka üksikautorite andekus.

Seda teades ei tohiks enam olla ehmatav mõte, et lastekirjandus on ka poliitiline kirjandus. Pisut utreeritult on sellega tahetud rõhutada, et lastekirjandus pole jäänud ega jää edaspidigi kõrvale ühiskondlikest probleemidest, et nende käsitlemine on siin täiesti seaduspärane ja tingimata vajalik, muidugi mõista lapsele sobivate vahenditega, tema iga ja psühholoogilist eripära arvestades. Seejuures kindlasti mitte tendentsliku ülepõlitiseerimise, sotsiologiseerimise ja muu sellesarnase abil, mis on meile hästi tuttav lähiminevikust.

Saksa kirjandusteadlased D. Richter ja J. Vogt on selle küsimuse kohta kirjutanud järgmist: «Lasteraamatud näitavad omal viisil, kuidas on korraldatud neid loonud ühiskond. Nad näitavad, millisena see ühiskond soovib näha oma lapsi (ja oma täiskasvanuid). Samuti näitavad nad, kus ja kuidas lähevad niisugused soovid vastuollu nende inimeste soovidega, kes ei taha olla valitsemise ja mahasurumise objektiks.»¹

Eeltoodud tsitaat peab silmas demokraatliku ühiskonna tingimusi, milles kirjandus on tõepoolest võimeline kajastama erinevate ühiskonnakihtide meelsust, hoiakuid ning vastuolusid. Teiseilmeline on olukord totalitaarses riigis, kus tõeliste ühiskondlike vahekordade kujutamine on peaaegu välistatud või tugevasti moonutatud, teoste mõistmine tulevikus

¹ Kogumik: Das Kinderbuch. Gedanken und Ansichten. Berlin, 1983, lk. 192.

ilma kommentaarideta koguni võimatu. Niisugustes tingimustes arenes pikemat aega ka eesti lastekirjandus, olles taandatud ametlike direktiivide kaudu sotsiaalpedagoogilise mõjutusvahendi rolli. Lastekirjandust nimetati kommunistliku kasvatus abinõuks, kusjuures usuti naiivselt positiivse eeskuju ümberkujuandavasse imeväesse ning palja poliitilise deklaratsiooni venimisjõusse. Mõnede ideede ja eeskujude väärtus oli põhimõtteliseltki kaheldav ning petlik, õilsad ideaalid ja ilusad eeskujud aga ei leidnud kinnitust tegelikkuses. Samal ajal kui lastele lauldi ja jutustati rahvaste sõprusest, kadusid riigis olematuiks kümned väikerahvad. Humaansuse, võrdõiguslikkuse ja sõna- ning mõttevabaduse ülistamise varjus toimusid kõige hirmsamad inimsusevastased kuriteod, ohutati vaenu ja umbusaldust inimeste vahel, fabritseeriti klassivaenlasi. See käib ka laste- ja noorsookirjanduse kohta. Veel 1961. a. ilmus eesti keeles ja juba 2. trükis (1. tr. e.k. 1954) V. Gubarevi «Pavlik Morozov», kus poeg annab üles isa ja vanaisa tapab lapselapsed — klassivõitluse halastamatu olemus pidi selgeks saama juba maast-madalast.² Ei puudu sellekohane kihutustöö ka eesti lastekirjanduses. Vahest küll harvemini kui vanemates liiduvabariikides, kuid sõjajärgsete aastate eestigi lastekirjandusest võib leida jutte, kus lapsed jälitavad diversante või metsavendi, kus kollektiiv üksikut võidukalt jalge alla tallab või teisitimõtteleja maha hääletab, rääkimata juba üldsõnalisest ideoloogilisest retoorikast. Seda laadi tendentse arvestades võib mõista, kui vastuvõtmatu oli lastekirjanduse kaasaegsuse ja «ideelisuse» tees neile kirjanikele, kes tahtsid jääda tõe piiridesse. Siit ka väljapääsu otsimine neutraalsete temade kaudu, traditsiooniliste ja igaveste ainealade viljelemine (loodus, loomad, väikelapse mängud) ning katsed teoreetiliseltki õigustada kaasaja ühiskondlike probleemide vältimist, mis olemasolevates tingimustes oli täiesti arusaadav. Siiski ei muuda ekstreemsed olukorrad ebaõigeks selle artikli põhiteesi, millele võib leida ka surveajast lausa käegakatsutavaid tõendusid. Need ulatuvad koguni üle lastekirjanduse piiride ja täpsustavad ehk mõneti isikukultuse- ja stagnatsiooniperioodi kirjanduse üldolukordagi.

Neil aastail sündinud kirjandus nõuab erilist lähenemist, olude ja tingimuste täpset tundmist ning arvestamist. Tänapäeval on olnud soovitusi, mille järgi talitades oleks kõigil eesti kirjanikel tulnud minna näiteks kaevandustesse või metsatöödele, kus mõned vastu enda tahtmist juba nagunii töötasid. Mis oleks siis juhtunud? Tühja koha oleksid täitnud vastutustundetud grafomaanid ja õuelaulikud, kes oleksid saanud konkurentsi võimaluse rahvale ametlikku ideoloogiat sisendada. Küllap see oleks mõjunud ka — vastavad üleliidulised näitajad on oma jõudu piisavalt demonstreerinud.

Sõjajärgsete ja hilisemategi aastate kirjandust hinnates tuleb lähendada süütuse presumptsioonist, kui kasutada juriidilist terminoloogiat. Polnud ju võimalik kirjutada vägivallast, inimõiguste jalge alla tallamisest, repressioonidest, survest rahvuskultuurile jne. jne. Kui keegi eluga riskides olekski püüdnud neist asjadest kirjutada, poleks lugejani jõudnud ometi ridagi. Peab uskuma, et enamik meie kirjanikest tahtis ka neil aastail olla oma rahvale toeks, julgustada ja lohotada teda mures ning ülekohtus. Et see otse ja avalikult polnud võimalik, siis otsiti varjatud võimalusi. Tolleaegse kirjanduse tõeline missioonitunne avaldus sageli alltekstis, allegoorias, analoogias. «Klassivaenlane» või «mahaäänud keskmik» võis esitada autori tõelisi mõtteid. Ilma alltekstita ei kujutatud ajalugu, kus erilist tähelepanu pöörati Tsaari-Venemaale kui rahvaste vanglale, samuti ohrankale, aga ka fašismile ja okupatsioonile kui nähtustele, mis võimaldasid tõmmata mõttelisi paralleele stalinistliku poliitikaga. Rahvas mõistis seda laadi varjatud pöördumist hästi, ta koguni ootas ja otsis peidetud vihjeid, leides neid mõnikord sealtki, kus

² Vt. ka H. Roots, Pavel Morozov — kanglane või ohver? «Nõukogude Kool» 1989, nr. 1, lk. 26–30.

neid tegelikult polnud. Juba valvsate silmade ärapetmine mõjus ergutavalt, lubas kas või naerdagi nende üle, kelle käes oli võim. Niisugused omal ajal ohtlikud katsed osutada ühiskondlikele valupunktilele annavad tunnistust leppimastest antidemokraatliku ühiskonnakorraldusega. Ja seda tuleb hinnata ka tänapäeval.

Mis on kõigel eelöeldul tegemist lastekirjandusega, arvestades eriti seda, et parem osa sellest kirjanduseliigist püüdis tegelda nn. neutraalsete ja igaveste teemadega, eeskätt looduse ja loomariigiga, tihtipeale aga jutustas muinasjutte? Ometi selgub, et just siin, selles kõige süütumana näivas sektoris, avanesid võimalused väljendada neid mõtteid, mis südames kipitasid, aga mis kusagil mujal ei saanud päevavalgele tulla.

Muinasjutt on folkloorne žanr, mida kunstilukirjanduses on aeg-ajalt ikka viljeldud, sealhulgas eriti intensiivselt lastekirjanduses. Rahvamui-nasjuttudest on nimelt loomamuinasjutt kuulunud oluliselt ka laste kasu-tusse, sest ta väljendab spontaanselt või teadlikult inimlikkegi omadusi ning jutusteid. Hilisemates kirjanduslikult töödeldud muinasjuttudes on ühiskondlikud tagamaad selgesti tajutavad. H. Chr. Anderseni muinas-juttude alltekstis pole kahtlust; osa tema muinasjutte ongi adresseeritud täiskasvanuile, kuid sobivad ka lastele («Keisri uued rõivad», «Ööbik», «Inetu pardipoeg» jt.). Niisiis pole muinasjutt sugugi mitte kõrvaline las-tekirjanduslik nähtus, vaid avaraid võimalusi pakkuv žanr, kusjuures inimühiskonna kujutamiseks on eelistatult kasutatud mitmekesiseid loo-mamuinasjuttudest lähtuvaid variante. Niisugusteks näideteks võiksid olla ka väljaspool lastekirjandust seisvad G. Orwelli «Loomade farm» ja M. Bulgakovi «Koera süda», mis hiljuti meie lugeja kätte jõudsid.

Aga nüüd konkreetset eesti lastekirjanduse juurde. 1956. a. ilmus las-teraamat «Hundid ja kitserahvas», mille tiitellehel on kirjutatud: «Eesti muinasjuttude ainetel ümber jutustanud Aadu Hint.» Lugu räägib kol-mest hundist ja kitserahvast, kelle pereisa on oma elust pidanud ilma jääma, sest et ta «mitte küllalt meeldiva häälega Kriimule, Susile ja Vösa-villemile polnud kiitust määgunud» (lk. 5). Nüüd ihuvad hundid ham-mast ülejäänud kitserahva peale. Kriimsilma silmad seisid «laia otsa-esise all pisut viltuselt ning luurasid kogu aja ringi, keda aga maha murda» (lk. 3). «Susi hooleks oli järele luurata, kas metsarahva hulgas keegi huntide võimu vastu mässumõtteid ei hau. [— — —] Timuka ameti peale oli meister Kriimsilma teine abimees, Vösa-Villem» (lk. 4). Huntide valitsus oli seejuures «tark ja õiglane, targem ja õiglasem kui ükski muu loomariigi valitsus maailmas...» (lk. 12; tsiteeritud 1956. a. väljaande järgi). A. Hindi muinasjutt lõpeb kitserahvale õnnelikult, nagu see peabki ühes õiges muinasjutus olema. Küllap on lahenduses julgustavat sisen-dustki, et tarkuse, kavaluse ja ühtehoidmisega võib ka ülekaaluka vaen-lase vastu astuda. Kolmes hundis tundis rahvas ära kurikuulsad riigi-juhid Stalini, Malenkovi ja Beria. Meenutagem, et NLKP XX kongress toimus 1956. a., «Hundid ja kitserahvas» aga oli valminud juba 1954 ja ilmunud ajalehes «Säde» 30. III 1955. Muinasjutu avaldamisel ajalehes ega ka raamatuna tõrkeid ei tekkinud. Pahandused algasid pärast raa-matu ilmumist. Leidus kolleegid, kes avalikult hakkasid tähelepanu juhtima lubamatule alltekstile. A. Hint pareeris, et on ümber jutustanud oma vana-emalt kuulnud muinasjutu, täiendanud seda Kirjandusmuuseumis, ja kui keegi seal midagi kahtlast leiab, on see leidja enese asi. Siiski väideti Kirjanike Liidu lahtisel parteikoosolekul 1957. a., et eesti nõukogude kir-janduses ilmnevat teatavat ideoloogilist nõrgajalgust ja kõikuvust, mida seostati otseselt A. Hindi «Hundirahva ja kitsetalledega» (pealkiri moo-nutatud!) ning V. Saare «Kulaku tütreaga».³

Kirjanik ise kommenteerib juhtunut järgmiselt: «Tartu Kirjandusmuu-seumi töötajad andsid küll mulle paberi, millega tõendasid, et olen nende

³ Olla lähemal elule. «Sirp ja Vasar» 4. X 1957, nr. 40.

fondides 1954. a. loomamuinasjutte uurimas käinud. Sellegi poolest peeti raamat ebasoovitavaks ja mõnedes raamatukogudes korjati ka riulitelt ära.⁴ Ometi oli sõnum avalikke kanaleid pidi rahvani jõudnud, milleks omalt poolt aitasid kaasa R. Tiituse illustratsioonid. 1988. a. avaldati raamat kordustrukis, nüüd loetakse teda nähtavasti tavalise loomamuinasjutuna — vähemalt noorema põlvkonna seas.

Teine omal ajal kahinat tekitanud lugu, õigemini luuletus, ilmus 1970. a. «Pioneeris» nr. 10. See oli Helvi Jürissoni luuletus «Mägra maja», mida viisistatuna tihti ka lauldakse. Selles räägitakse hoolsast mägrast, kes kutsumata külaliste tõttu peab oma majas peremeheõigustest ilma jääma. Tavalises loomaluuletuses on kirjanik jälginud loodusloolisi tõsiasju. Tahes-tahtmata tõmbasid lugejad paralleele Eestimaa probleemidega, kus migratsioon oli kujunenud ähvardavaks ohuks. Nii siis juhtis süütuna näiv lasteluuletus tähelepanu nähtusele, millest tolleaegsetes oludes ei saanud avalikult piiksatadagi. Seda suurema tähenduse omandas luuletusest väljaloetud alltekst.

Kahes eelnenud näites jääb ühiskondlik-poliitiline alltekst lapsele mõistmatuks, kui teda selle märkamisele ei juhita (kooliealise lapse puhul on juhtimine täiesti mõeldav). Kuid ka suletuks jääva allteksti puhul, mis ongi mõeldud täiskasvanuile, saab laps sellistest kirjanduspaladest oma osa, nimelt loo, mida kujutatakse teatava mõtte realiseerimiseks. Kunsti olemuslik paljutähenduslikkus ja mitmekihilisus tulevad käsitletud näidete puhul selgesti esile. Tänu niisugusele võimaluste rohkusele ongi loov mõte alati suutnud ideoloogilisi normeerijsid ninapidi vedada. Sellekohaseid näiteid saaks ridamisi tuua ka eesti lastekirjandusest, kuigi alati ei tarvitse alltekst olla läbiv, vaid võib piirduda üksikute vihjete ning allusionidega. Sellest seisukohast on huvitav E. Raua, I. Marani, H. Jõgisalu ja viimasel ajal ka H. Puki ja H. Väli looming.

Eelnenud näidete puhul oli tegemist lastekirjandusega, mis õigupoolest pidas silmas täiskasvanud lugejaid. See eeskätt erakordsetest oludest tingitud nähtus pole siiski olnud ainus võimalus puudutada lastekirjanduses tegelikke ühiskondlikke valupunkte. Eesti lastekirjanduse auks peab ütleva, et juba ammu on lapsele kõneldud näiteks looduskaitse ja ökoloogilise tasakaalu probleemidest. Tähelepanuväärne saavutus meie uue- mas sellekohases lastekirjanduses on A. Perviku, H. Jõgisalu ja E. Raua looming. Siinjuures ei saa hoopiski väita, nagu oleksid need autorid käsitlenud ainult loodusega seotud nähtusi. Tänapäeva eesti lastekirjandusele ongi iseloomulik, et tegelikkus kajastub temas komplekselt, et üks küsimus või üks teema kutsub esile ka teisi. Niisugust taset võib kindlasti pidada küpsuse tunnuseks, samuti nagu üheaegset pöördumist niihästi lapse kui ka täiskasvanu poole.

Viimasest aspektist on eriti tähelepanuväärne Eno Raua noorematele lastele kirjutatud looming. Kirjanik ei tunne lapse jaoks sobimatuid teemasid, sest ta suudab need muuta eakohaseks ja mõistetavaks. Ta loob ka keerukatest nähtustest lastele arusaadava mudeli, millel on kõik reaalelulised tunnused. Nii avaneb võimalus tüüpsituatsioon «läbi mängida» ning selle kaudu kujundada eetilisi ja muid sotsiaalseid väärtushinnanguid. Täiskasvanule pakub naudingut eluliste ühiskondlike nähtuste transplantaatsioon loomade, muinasjutuolendite (naksitrallid) või väikelaste tasandile, mis annab neile sootuks uue, enamasti koomilise värvingu. Vaieldamatu on lapse- ja täiskasvanu-tasandi vastastikune mõju ning sellest tekkiv omapärane efekt. Niisugusel põhimõttel on üles ehitatud muinasjutukogu «Karu maja», aga ka «Naksitrallid». Raamatus «Jälle need naksitrallid» II (Tallinn, 1982) mängitakse lastele mõistetaval ning õpetlikul kujul läbi isikukultusliku ühiskonna põhisituatsioon — süüdistamine vaenulikkuses, usaldamatus, tagakiusamine päritolu pärast. Nimelt kuuleb

⁴ A. Hint R. Krustenile 1. XI 1988. Kiri artikli autori valduses.

Kingpool kodu-uurijatelt, et sõber Muhv olevat huntide kasvandik. Ja kuigi Kingpool on oma silmaga näinud, et hunt röövis Muhvi, hakkab ta sõpra kahtlustama ning süüdistama. Kogu konflikt rajaneb kirjeldatava analoogial isikukultuse aja hoiakute ja ametlike seisukohtadega. ««Mina igatahes ei saa enam Muhvi usaldada,» kuulutas ta [Kingpool]. «Ei võiju iialgi teada, millal ta mahasurutud hundikired jälle möllama hakkavad»» (lk. 84). Kuigi laps ei taba konflikti ühiskondlik-poliitilist värvingut, kujuneb tal eetiline hinnang umbusaldamise ja kahtlustamise suhtes.

Veelgi otsesemalt — ja seda ka adressaadi ea tõttu — toob ühiskonna probleemid lastekirjandusse Jaan Rannap, kes kirjutab põhiliselt noorematele teismelisele. Täiskasvanute maailma paljude ettevõtmiste naeruväärsus avaneb nende rakendamisel laste seas. Laste rikkumatu ja ebakonventsionaalne mõtlemine ning aukartuseta suhtumine bürokraatiasse viivad mõnegi ürituse absurdini («Kultuuri ja käitumise võistlus», «Musta lamba matused» jt.). Samasugust efekti annab ka bürokraatireeglite täpisealsete täitmine laste poolt. Markantne näide on kõigi täiskasvanute seaduste järgi kirjutatud pinginaabri iseloomustus:

«Eduard Tammeveski on hea kaaslane, suhtub kohusetruult oma kohustustesse. Töös ja tegevuses näitab üles ka initsiatiivi. On kuulsusrikka leninliku pionieriorganisatsiooni liige.»

Ja et midagi tundub puudu olevat, lisatakse lõppu: «Eduard Tammeveski on autasustatud diplomiga kotisjooksu eest».⁵

Nagu juba sellestki katkendist näha, on Rannapi puhul eriline osa keelelistel vahenditel. Kantseliidi ülekanne laste keelepruuki annab mõjusa efekti ka tuntud «Agu Sihvka seletuskirjades».

1980-ndate aastate esimesel poolel on täiesti ilmne rahva etnograafilise minevikuga seotud temaatika esiletõus. See on otsene reageering rahvuslikule ohutundele, mille väljendamiseks ikka veel tuli otsida kõrvalteid. Neid leiti memuaaridest, külapiltidest, folkloorituvustustest ja -töötlustest, belletriseeritud ajalookäsitlustest (T. Toomet, T. Sarv, H. Runnel, H. Jõgisalu, M. Helme, H. Käo jt.). Ainult üksikutes raamatutes tehakse otseselt juttu rahvusprobleemist, eestlaseks olemisest (L. Tunгла «Neitsi Maarja neli päeva», S. Truu «Oma suguvõsa Aadam»), sedagi vaid lühikesel kõrvalpõike korras ja õige tagasihoidlikult. Rahvastevahelisi suhteid ei paista lastekirjanduse järgi üldse päevakorral olevat. Sellel on muidugi väga konkreetseid põhjused: nende suhete, samuti rahvusprobleemi enese tõepäraseks kujutamiseks polnud seni peaaegu mingeid võimalusi. Siin oleks huvitav proovida tänase päeva seisuga meie demokraatia ning avalikustamise ehtsust. Nende probleemide käsitlemist oleks noore lugeja seisukohalt väga vaja, sest just siin pakub elu palju valupunkte. Ühtlasi on noor põlvkond ülimalt vastuvõtlik sellelt pinnalt tulevate mõjutuste suhtes. Tarvitseb vaid meenutada indiaanijuttude vaibumatut populaarsust.

Lastekirjandus peaks selgesti teadvustama oma ülesande noore, demokraatlikult mõtleva ja aktiivse kodaniku kujundamisel, et uus põlvkond saaks tõeliseks peremeheks oma maal. See ei peaks tähendama kalduumist teise äärmusse, teisesuunalisse politiseerimisse. Lastekirjandus peab lihtsalt taastama oma loomuliku funktsiooni kõigi eluliste nähtuste, probleemide ja vastuolude tõetruul kujutamisel. Arvesse tuleb küll tõsiasi, et seni ollakse palju ja väga olulises lastele võlgu — eriti puudutab see Eesti ajalugu, eesti rahva minevikku ning tänaastki seisundit. Ja mitte ainult võlgu. Just siin on olnud kõige rohkem mahavaikimist, moonutusi, tendentslikkust ja otsest valet, mille eest küll ainuüksi lastekirjandust vastutavaks teha ei saa. Kuid sellega on nüüd usutavasti lõpp, ka kordustrükkides peaks see nii olema. Ühtlasi on hädavajalik uue, tõsiasjadel põhineva minevikunägemuse loomine, et lapsed teaksid maast-madalast oma päritolu ja kuuluvust, oma rahva kultuuritraditsioone ja eluhoiakuid.

⁵ J. Rannap, Koolilood. Tallinn, 1981, lk. 233.

Eelmine artikkel käsitles eesti-armeenia kirjandussuhete eestipoolset aspekti: armeenia kirjanduse retseptiooni Eestis, armeenia autorite tõlkimist eesti keelde, armeenia näidendite lavastusi eesti teatris jms.¹ Siinses artiklis on tähelepanu keskendatud nende suhete armeenipoolsele aspektile. Ühtlasi on juhitud tähelepanu mõningatele ühisjoontele eesti kirjanduse vastuvõtu teiste liiduvabariikide lugejate poolt, kui need eriti ilmekalt on leidnud väljendust Armeenias.

1

Millal esimesed teated Eesti, eestlaste ja eesti kultuuri kohta jõudsid Armeeniasse, ei ole paraku teada.² Armeenias bibliograafiaid ei võimalda kindlaks teha, kas enne 1917. aastat ilmus armeenia ajakirjanduses mingeid publikatsioone, mis oleksid kõnelnud Eestist ja eestlastest. (Õigupoolest puuduvad seesugused andmed ka 1920.—1930-ndate aastate kohta.) Nähtavasti armeenia väga rikkalikus perioodikas XIX saj. teisel poolel ja XX saj. algul seda sorti publikatsioone siiski oli, eriti kui arvestada, kui palju armeenlasi õppis tollal Tartu ülikoolis. On teada, et nende hulgas oli rohkesti tulevase kirjanikke ja publitsiste, kes ühispilaspõlves pidasid sidet omamaise ajakirjandusega. Kuid vaevalt oli tegemist eesti autorite loomingu tõlgetega või artiklitega eesti kirjanduse kohta: 1917. (iseegi 1940.) aastani jäi eesti kirjandus teiste NSV Liidu rahvaste tähelepanust peaaegu täiesti kõrvale, välja arvatud venelased ja lätlased.³

Esimesed eesti kirjanduse publikatsioonid, mis on bibliograafias registreeritud, kuuluvad juba sõjajärgsesse aega.⁴ 1946. a. võttis armeenia kirjanike teistest kongressist osa M. Raud. Tema sõnavõtt kongressil avaldati ka trükkis.⁵ 1946. a. lõpul ja järgmise aasta algul külastas Balti vabariike tollal veel noor poeet Gevorg Emin (praegu armeenia luuletajaist üks tuntumaid). Tallinnas kohtus ta eesti kolleegidega ja avaldas pärast kojujõudmist artikli «Armeenias-Baltimaade kirjandussuhted», kus tõstatas muu hulgas küsimuse, et paremaid näiteid Balti vabariikide kirjandusest on vaja tõlkida armeenia keelde.⁶ Samal 1947. aastal ilmus ajakirjas «Sovetakan Grakanuthjun jev Arvest» (nr. 11) valik värsse eesti, ieedu ja valgevene luuletajailt. Nende hulgas olid esimesed tõlked eesti luulest — R. Parve «Varemeilt» ja J. Semperi «Jää kestima, Kalevite kange rahvas». Arvatavasti kuuluvad tõlked G. Eminile endale, vähemasti on valiku lõpus tema kui tõlkija nimi. Sellest ajast algab G. Emiini pikaajaline elav huvi eesti luule vastu, mille propageerimiseks Armeenias ta on väga palju teinud (kahjuks pole tema sellealaseid teeneid meil vä-

himalgi määral tähele pandud). 1950. a. lisandusid mainitud luuletõlgetele H. Leberechti üks olukirjeldus, M. Raua «Laul Stalinile» (tõlk. A. Sarojan) ja J. Smuuli «Rahu rahvastele» (tõlk. S. Tharontsi).⁷ Muidugi kajastub tõlgitavate teoste valikus tolle raske aja atmosfäär. Võime praegu selle üle õigustatult kahetsust tunda ja meelepaha avaldada, aga tõsiasi pole võimalik olematuks teha.⁸ 1953. a. avaldati armeenia ajalehtedes kirjutisi F. R. Kreutzwaldi 150. sünniaastapäeva puhul.⁹ Tõenäoliselt on need esimesed artiklid eesti kirjanike kohta armeenia trükkisõnas.

1955. a. ilmus armeenia keeles eraldi raamatuna H. Leberechti jutustus «Valgus

¹ Vt. S. Issakov, Eesti-armeenia kirjandussuhete ajaloost (I). «Keel ja Kirjandus» 1982, nr. 12, lk. 647—656.

² G. Emin on väitnud, et esimesed teated Eesti kohta Armeenias kuuluvad isegi nii varasesse aega kui X sajand. Vt. G. Emin, Eestimaa lävel. «Grakan Therth» («Kirjandusleht») 29. V 1964. (Armeenias sifiti puudumise tõttu on kõik viited armeenikeelsetele allikatele transkribeeritud ladina alfabeeti, kusjuures publikatsioonide pealkirjad on eestikeelses tõlkes.) Kõhul ei ole G. Emin osundanud, mille najal on seda võimalik väita, ja seetõttu jääb ka selgusetuks, mida ta on silmas pidanud.

³ Vt. S. Issakov, Kuidas algas vennasrahvaste tutvus eesti kirjandusega. Rmt.: S. Issakov, Arhiivide peidikuist. Tallinn, 1983, II, 297—342.

⁴ Käesoleva artikli koostamiseks on kasutatud järgmisi bibliograafilisi teatmikke: Армяно-эстонские литературные связи 1945—1980. Библиографический указатель. Сост. А. А. Назинян, И. С. Симонян, Ереван, 1981; О. Киви, Эстонская художественная литература, фольклор и критика на русском и других языках народов СССР. 1940—1955. Библиография. Таллин, 1956; О. Киви, Эстонская художественная литература, фольклор и критика на русском и других языках народов СССР. 1956—1965. Библиография. Таллин, 1968; О. Киви, Эстонская художественная литература, фольклор и критика на русском и других языках народов СССР. 1966—1975. Библиографический указатель. Таллин, 1978; О. Киви, Эстонская художественная литература, фольклор и критика на русском и других языках народов СССР. 1976—1980. Библиографический указатель. Таллин, 1986. Nendes teatmikes leiduvad andmeid on võrreldud E. Sagojani käsikirjalise bibliograafiaga «Baltimaade rahvaste kirjandus armeenikeelsetes tõlgetes» (1979. aastani), mis asub praegu Armeenias NSV M. Abegjani nim. Kirjandusinstituudis. 1981.—1987. a. osas on läbi vaadatud armeenia «Trükkisõna kroonikad» ning «Artiklite ja retsensioonide kroonikad».

⁵ «Sovetakan Grakanuthjun jev Arvest» («Nõukogude Kirjandus ja Kunst») 1943, nr. 9/10, lk. 240—241.

⁶ «Grakan Therth» 28. II 1947.

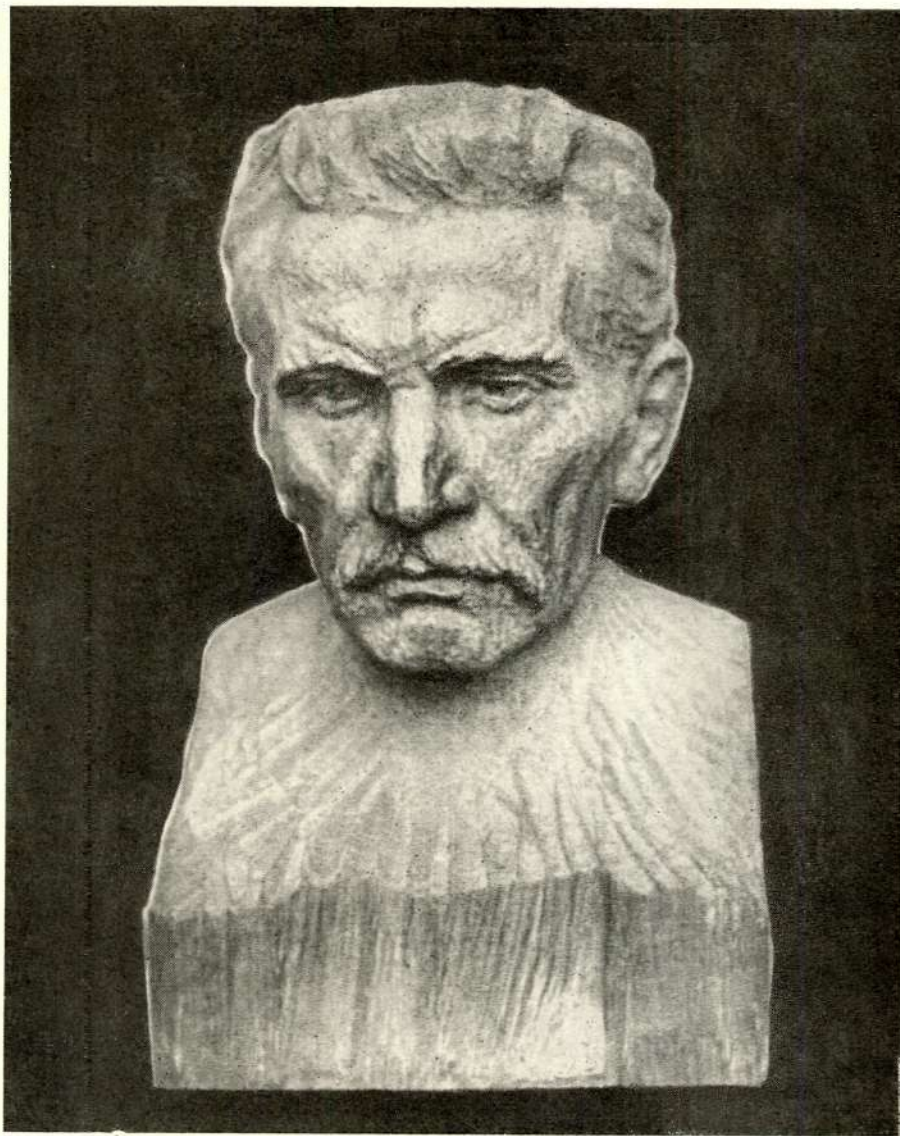
⁷ Kaks viimast tõlget: «Sovetakan Grakanuthjun jev Arvest» 1950, nr. 8, lk. 96—97.

⁸ Ses mõttes äratub imestust armeenia bibliograafide «hübelikkus»: A. Nazinjani ja I. Simonjani bibliograafias ei registreerita M. Raua «Laulu Stalinile», ehkki koostajad olid sellest tõlkest teadlikud (J. Smuuli «Rahu rahvastele» ilmus samas ajakirjanumbris ja see on registreeritud).

⁹ E. Nirk, Eesti kirjanduse rajaja. F. Kreutzwaldi 150. sünniaastapäeva puhul. «Sovetakan Hajastan» («Nõukogude Armeenias») 25. XII 1953; Eesti kirjanduse rajaja. F. Kreutzwaldi 150. sünniaastapäevaks. «Grakan Therth» 31. XII 1953.

Jakob Liiv
(August Vomm, pronks, 1934.)

Juhan Liiv
(Ole Ehelaid, must tamm, 1958. Skulptuur Juhan Liivi nim. Alatskivi Keskkoolis.)

Koordis».¹⁰ Pole muidugi juhuslik, et tõlgiti just see teos. Teatavasti avaldati «Valgus Koordis» peale armeenia keele veel ukraina, valgevene, läti, leedu, moldaavia, gruusia, aserbaidžaaani ja soome keeles, samuti kõigis sotsialismimaade keeltes. Üleliidulises kriitikas võeti selle kohta rohkesti sõna.¹¹ Kunstiliselt polnud teos kuigi tugev, kollektiviseerimisprotsessist arusaamine oli autoril konjunktuurne, kuid menu põhjused peituvad stalinismiaja vaimses atmosfääris: teos vastas tolle aja nõudmistele ja ametlike maitsele. Lugejad olid huvitatud, mis toimus Balti liiduvabariikides, ja H. Leberechti teos pidi sellele vastuse andma. Laia leviku tingis ka asjaolu, et H. Leberechtile määrati teose eest Stalini preemia. Tänapäeval ei valmista meile küll rõõmu, et eesti nõukogude kirjandus jõudis üleliidulisele ja osalt isegi rahvusvahelisele horisondile just selle teose kaudu, kuid fakt jääb faktiks ja ajalugu ei ole tagantjärele võimalik «parandada».

Seejärel hakkab armeenia ajakirjanduses ja segakogumikes sagedamini ilmuma eesti kirjanduse tõlkeid, peaaegselt luuletusi. 1958. a. esitatakse lugemikus «NSV Liidu rahvaste kirjandus» esimesed tõlked J. Barbaruse loomingust. 1959. a. avaldab armeenia keskne kirjandusajakiri «Sovetakan Grakanuthjun» («Nõukogude Kirjandus») Baltimaade kirjanduse erinumbri (nr. 2). See sisaldab jutustajamise Eesti NSV Kirjanike Liidu tolaeagse sekretäri L. Rimmelgaga, milles antakse lühike ülevaade eesti kirjanduse ajaloo kohta. Ülevaade ei tahagi olla täielik ega põhjalik; suurem rõhk langeb selles sõjajärgsele nõukogude kirjandusele. Numbris leidsid avaldamist J. Smuuli, M. Raua, R. Parve, P. Rummo, D. Vaarandi, K. Merilaasi, J. Semperi, V. Beekmani ja E. Niidu luuletused Hrant Hovhannisjani ja tuntud armeenia poeetide Gevorg Emini, Ašot Graši, Vahagn Davthjani ja Silva Kaputikjani tõlkes, samuti O. Toominga novelli «Isa ja poeg». Peale selle võib sealt lugeda kirjanik S. Kurtikjani elavalt ja huvitavalt sõnastatud reisikirja «Balti vabariikides», milles pikalt kõneldakse Eesti muljetest. Autor on külastanud Tallinna, käinud Kirjanike Liidus ja «Loomingu» toimetuses ning vestelnud L. Rimmelga, P. Kuusbergi ja A. Tamme-ga. Ka on teekond viinud teda Tartusse.

Eriti ulatuslikult tutvustati armeenia lugejale eesti kirjanike loomingut eesti kirjan-

duse ja kunsti nädala puhul, mis korraldati Armeenias 1964. a. septembris.

Võtan endale vabaduse teha siin teemast väike kõrvalepõige. Praegu on meil moeks säärestesse «nädalatesse» või «dekaadidesse» suhtuda väga kriitiliselt. Ning õigusega neid ongi kritiseeritud. Stalinismi ja brežnevismi ajal oli seda sorti üritustes tõepoolest palju ofitsioosset, pomposset, välist. Samal ajal aga ei saa eitada, et need üritused nõukogude rahvaste kultuuri, kunsti ja kirjanduse vastastikusele tutvustamisele ometi kaasa aitasid. Nende puhul on tavaliselt ilmunud vastavast kirjandusest rohkesti tõlkeid. Enamik neist on küll kiiruga valminud ja jätvad kunstiliselt soovida, kuid teinekord leidub ka häid vahendusi. On tutvustatud teise maa kirjandust ja kirjanikke, on loodud või uuendatud isiklike sidemeid eri rahvusest kirjanike vahel jne. jne. Selle poolest on need üritused olnud vaieldamatult kasulikud.

See selgus ka armeenia kirjanduse ja kunsti nädalal Eestis 1964. a. mais-juunis ning eesti kirjanduse ja kunsti nädalal Armeenias sama aasta septembris. Armeenia keeles anti sel puhul välja kolm eesti keelest tõlgitud raamatut. Nende hulgas oli ka eesti luule antoloogia, mis on siiani jäänud peamiseks allikaks, mille kaudu armeenia lugeja saab tutvuda eesti luulega. Ajalehtedes ja ajakirjades avaldati rohkesti artikleid eesti kirjanduse ja kirjanike kohta. Ka kuulub suurem osa eesti kirjanduse tõlgetest armeenia perioodikas 1964. aastasse. Pärast seda lisandunud ei ole palju. Mais-juunis 1964 olid eesti kirjanikel külas Hratšhja Hovhannisjan, Silva Kaputikjan, Ašot Graši, Gevorg Emin ja Grigor Ter-Grigorjan, septembris esindasid Armeenias eesti kirjandust Ralf Parve, Aira Kaal, Lilli Promet, Aadu Hint ja Mats Traat. Tugevnesid isiklikud sidemed eesti ja armeenia kirjanike vahel. Kirjanikud tutvusid lähemalt üksteise kirjanduse ja kultuuriga ning külastused kandsid ka mõnesugust loomingulist vilja. Samuti peeti läbirääkimisi suhete edasise arendamise üle.¹² Tõsi küll, see, milles kokku lepit, ei realiseerunud kaugeltki mitte kõik. Kuid just 1964. aastast peale võib armeenia-eesti kirjandussuhetest rääkida kui teatavast süsteemist või protsessist, mis enam ei katke, vaid pidevalt edasi areneb.

Nüüd lähemalt faktidest.

Nagu äsja mainitud, oli eriti oluline eesti luule antoloogia «Eestimaa laul» ilmumine kirjastuses «Hajpethrat» (Armeenia Riiklik Kirjastus) 1964. aastal. Antoloogia oli koostanud poet ja tõlkija Vahan Karents (Karapetjan, 1924—1980), kuid raamatu väljaandmise initsiaator ja hing oli meile juba tuttav Gevorg Emin. Tema oli kirjutanud ka sissejuhatava artikli ja tõlkinud hulga luuletusi.

Pärast Balti vabariikidega tutvumist 1946.—1947. a. tekkis G. Eminil eriline huvi eesti kirjanduse ja kultuuri vastu. Selles huvis on midagi spetsiifiliselt armeenipärast. See toitub Armeenias enda ajaloost: ka armeenlased on väikerahvas, kes sajan-deid on pidanud taluma võõramaist rõhu-

¹⁰ Tõlkija märkimata. A. Nazinjani ja I. Simonjani bibliograafias on ekslikult vahendajaks märgitud S. Safjan, kes oli ainult raamatu toimetaja. Tegelikult tõlkis H. Leberechti jutustuse tuntud armeenia kunsti- ja kinoteadlane, Armeenia NSV teeneline kunstitegelane Daniel Dznuni (1895—1967), kes oli ka armeenia filmikunsti üks rajajaid. Äsja laagrast vabastatud (oli 1930-ndate aastate lõpul repressseeritud), ei olnud ta veel rehabiliteeritud ega leidnud kuskilt tööd. See-pärast teenis ta elatist tõlkimisega, aga tõlkeid ilmusid anonüümselt (D. Dznuni tütrelt teatri-teadlaselt Flora Dznuniilt 1987. a. oktoobris Jerevanis saadud andmeil).

¹¹ Vt. selle kohta: Н. Бассель, Литературные связи Советской Эстонии. Таллин, 1970, lk. 121—125.

¹² Intervjuu R. Parvega: Vastastikused kontaktid süvenesid veelgi. «Sirp ja Vasar» 25. IX 1964, nr. 39.

mist, kuid kes kõigist katsumustest hoolimata on suutnud säilitada oma rahvusliku eripära. G. Emin on tunnistanud, et ta on alati tundnud huvi väikeste rahvaste vastu, kes nagu armeenlasedki on säilitanud oma keele ja kultuuri ning vastu pannud hävimisohule. See on rahvusliku aluspõhja, «juurte» probleem. Ja just selle poolest on eesti kultuur ning kirjandus G. Emini köitnud.¹³ Eesti ajaloo, sealhulgas eesti kirjanduse ajaloo, on G. Emin leidnud palju ühist Armeenia ajalooaga. See mõte läbib ka tema sissejuhatust luuleantoloogiale «Eestimaa laul». Ta kirjutab eestlastest kui «veel ühest rahvast, kes on läbi elanud palju valu ja kannatusi».¹⁴ Eesti kirjandust iseloomustab ta kui «kirjandust, mis kajastab rahva vastupidavust, tema tunge helge tuleviku poole».¹⁵ Ta toob paralleele eesti ja armeenia kirjanduse vahel, võrdleb näiteks K. J. Petersoni saatust XIX saj. väljapaistva armeenia poeedi Petros Durjani saatusega, kes suri kahekümne aasta vanuselt tiisikusse, jne.

Ehkki aeg antoloogia koostamiseks oli ülimalt piiratud, püüdsid G. Emin ja V. Karents teha kõik, et raamat ei jääks vormitüüteks, vaid et temast saaks ka tegelikult panus armeenia kultuuri. Nad püüdsid tõlkijateks värvata ainult väljapaistvaid poeete ega kasutanud neid, kes alalõpmata keerlevad kirjastuste ja ajakirjatoimetuste ümber, olles valmis tõlkima ükskõik keda ja ükskõik milliseks tähtjaks. Luuletuste proosatõlkeid hangiti Eestist. Koostamisel orienteerus V. Karents kaheköitelisele venekeelsele eesti luule antoloogiale, mis oli hiljuti (1959) ilmunud Moskvas. Ometigi ei piirdunud koostajad sellega. Nad konsulteerisid kogumiku koosseisu suhtes eesti literaatidega ja võtsid nende soovitusel antoloogiasse luuletusi ka G. Suitsult ja M. Underilt, keda tol ajal vene väljaannetes veel ei avaldatud.¹⁶ Tõepoolest oligi 1964. a. Armeenias avaldatud antoloogia esimene raamat pärast sõda, kus oli G. Suitsu ja M. Underi luuletusi nõukogude rahvaste keeltesse tõlgitud. Armeenia tõlkijad olid vene tõlkijatest ette jõudnud.

Antoloogia sisaldab 121 luuletust 42 eesti autorilt. Neist 17 esindavad nõukogude-eeselset perioodi (K. J. Peterson, F. R. Kreutzwald, J. Weitzenberg, L. Koidula, J. Tamm, Juhan Liiv, A. Haava, K. E. Sõöt, E. Enno, V. Grünthal-Ridala, G. Suits, M. Under jt.), teised on nõukogude luuletajad (J. Barbarus, A. Alle, J. Semper, J. Kärner, J. Sütiste, E. Hiir, B. Alver, M. Raud, K. Merilaas, A. Sang, D. Vaarandi, J. Smuul, M. Nurme, U. Laht jt.). Väärib toonitamist, et antoloogiasse on võetud ka noorema, alles kirjandusse astunud põlvkonna esindajaid, nagu J. Kross, A. Kaalep, E. Niit, E. Vetemaa, P.-E. Rummo. Luuletuste arv eri autorite puhul on erinev — ühest kuni üheteistkümmeni. Kõige rohkem tõlkeid on Juhan Liivilt (11), L. Koidulalt (6), A. Haavalt (6), J. Semperilt (6), A. Kaalult (7), J. Krossilt (6). Autorite ja luuletuste valik on üldjoontes õnnestunud, ehkki ka aja märgid silma torkavad: antoloogiasse on võetud J. Lilienbach

ja V. Mölder, kuid puuduvad H. Visnapuu ja H. Talvik.

Antoloogia tõlkimisest võttis osa viis luuletajat — Gevorg Emin (34 tõlget)¹⁷, Vahagn Davthjan (28), Vahan Karents (28), Hamo Sahjan (21) ja Ašot Graši (10). Ehkki tõlkijad eesti keelt ei osanud ja vahendasid venekeelse proosatõlke järgi, mis loomulikult ei saanud jääda kajastumata töö täpsuses, on nad enamikul juhtumel suutnud originaali ilu edasi anda tänu oma luuleandele, sest kõik nad on silmapaistvad armeenia luuletajad. Nende tõlked kõlavad armeenia keelele hästi, ja kui uskuda G. Emini sõnu, võtsid lugejad antoloogia hästi vastu, ehkki arvustusi selle kohta ei ilmunud. Tõlgete lähem analüüs peab jääma tulevaste uurijate ülesandeks.

1964. a. eesti kirjanduse ja kunsti nädalaks Armeenias anti välja veel teinegi kogumik pealkirjaga «Kui särab Põhjatäht» (koostanud G. Danijeljan). Selle oli ette valmistanud kirjastuse «Hajpethrat» laste- ja noorsookirjanduse toimetuse. Raamat sisaldab luuletusi R. Parvelt, D. Vaarandilt, J. Kaidlalt, M. Kesamaalt ja H. Männilt, proosat E. Rault, L. Tigaselt ja H. Pukilt («Kaks punast kaelarätti») ning katkendi O. Lutsu «Kevadest» — kokku 18 teost, mis vene keelest oli tõlkinud E. Avagjan.¹⁸

1964. a. anti veel välja E. Krusteni novellide ja miniatuuride kogu pealkirjaga «Kevadet otsimas». Selle oli vahendanud (samuti vene keelest) küllaltki tuntud ja viljakas tõlkija Tsolak Poghosjan. Raamat sisaldas 31 lugu ja kordas kahe aasta eest Moskvas sama pealkirja all avaldatud kogumikku.

Peale selle ilmus 1964. a. armeenia ajalehtedes ja ajakirjades palju tõlkeid eesti kirjandusest, peamiselt kaasaegsest luulest. Väga paljud luuletused antoloogiasst «Eestimaa laul» avaldati eelnevalt perioodikas, eestkätt ajakirja «Sovetakan Grakanuthjun» 9. numbris, mis oli pühendatud eesti kirjanduse ja kunsti nädalale. Selle numbriga juhatas sisse toimetuseartikkel «Valjusti kõlaga eesti laulud», milles peale muu heidet põgus pilk eesti kirjanduse ajaloole ja eesti-armeenia kirjandussuhetele. Sellele järgnesid luuletused R. Kamsenilt, V. Mölderilt, J. Barbaruselt, E. Hiirelt, M. Rault, P. Rummolt, R. Parvelt, D. Vaarandilt, M. Kesamaalt, A. Kaalult ja U. Lahelt, samuti üks novell R. Kaugverilt. Rohkesti tõlkeid ilmus ajalehes «Grakan Therth» ja mujalgi perioodikas. Just 1964. aastasse kuuluvad tänini ainukeseks jäänud luuletõlge H. Runneli loominguist, lühike kat-

¹³ Jutuajamisest G. Eminiga Jerevanis 28. IX 1987.

¹⁴ Eestimaa laul. Jerevan, 1964, lk. 3 (arm. k.).

¹⁵ Eestimaa laul, lk. 4.

¹⁶ Jutuajamisest G. Eminiga Jerevanis 28. IX 1987.

¹⁷ Osa G. Emini tõlgetest ilmus hiljem raamatus: G. Emin, Tõlgete raamat. Shakespearist Nerudani, Brjussovist Jevtušenkonni, Tõtsinast Hamzatovini. Jerevan, 1984, lk. 389–404 (arm. k.).

¹⁸ Edvard Avagjan (sünd. 1927) — armeenia luuletaja, proosast ja tõlkija, paljude lasteraamatute autor. Tõlkinud vene, inglise ja itaalia autoreid, osalenud kirgiisi, moldaavia ja tadžiki luuleantoloogiate koostamises.

kend A. Hindi romaanist «Tuuline rand», mis selle kirjaniku loomingust on samuti jäänud ainukeks, esimene tõlge L. Prometi ja esimesed tõlked A. Valtoni novellistikast.

Nagu ülemaal tähendatud, avaldati perioodikas ka mitmeid artikleid eesti kirjanuse ja eesti kirjanike kohta, kusuures kõneldi eeskätt kultuurinädalast osavõtjast. Nii ilmus ajalehes «Grakan Therth» G. Emiini artikkel «Eestimaa lävel»¹⁹, mis tegelikult kordas tema sissejuhatust luuleantoloogiale (viimane ilmus küll hiljem). M. Melkhonjan kirjutab artikli «Kalevipoja» kohta ja rööbitas selles eesti rahvuseepost armeenia eeposega «Sassuuni Davith».²⁰ Margarita Hatabekjani artiklis «Siin tuksub Eestimaa süda» iseloomustati J. Smuuli, D. Vaarandi ja J. Semperi loomingut ning esitati katkendeid nende luuletustest.²¹ Samas numbris avaldab «Grakan Therth» G. Ter-Grigorjani lüürilise essee «Laena mulle kannell, Vanemuine», milles räägitakse eesti rahva raskest ajaloost (tõele au andes peab siiski lisama, et kannell on G. Ter-Grigorjani käes muutunud harmiks). Mõneti stiliseeritud, lillilises, idamaiselt toretsevas laadis on kirjutatud Ašot Graši lüüriline essee «Poesia lähendab rahvaid», milles armeenia luuletaja jagab oma muljeid Eestist, kõneleb J. Semperi, M. Raua, J. Krossi, J. Smuuli ja D. Vaarandi luulest.²² Mõnega neust oli ta Eestis käies kohunud. (Olgu tähendatud, et A. Graši kirjutab 1964. a. Eestis luuletuse «Kodurannad», milles kajastusid tema muljed Saaremaa külastamisest, Eesti loodusest, merest ja kaluritest.) Ehkki üsna pealispinnalised, andsid eespool mainitud artiklid armeenia lugejale siiski mõnesugust informatsiooni Eestimaa, eesti kultuuri ja kirjanduse kohta või vähemalt juhtisid armeenlaste tähelepanu ses suunas.

Alates 1960-ndate aastate teisest poolest muutuvad eesti kirjanike teosed armeenia

¹⁹ «Grakan Therth» 29. V 1964.

²⁰ M. Melkhonjan, «Kalevipoeg», «Grakan Therth» 4. IX 1964.

²¹ «Grakan Therth» 11. IX 1964.

²² «Коммунист» 8. VIII 1964.

²³ Haruthjun Haruthjunjan (1896—1974) — professionaalne ja väga viljakas tõlkija, on vahendanud A. Tšehhovit, M. Gorkit, A. Kuprini, M. Solohhovi, A. Tolstoid, A. Fadejevit, V. Katajevit, V. Hugod, D. Defoe'd, Mayne Reidi ja paljusid teisi autoreid.

²⁴ Vt. bibliografiat raamatus: A. Jaaksoo, Kes on kes ja mis on mis eesti lastekirjanduses. Tallinn, 1987, lk. 268—311, 338—360.

²⁵ Tuntud armeenia lastekirjanik Hažak Gjulnazarjan (sünd. 1919), kelle raamatud on jõudnud ka eesti keelde, on tõlkijana harva esinenud. E. Raua jutustustekogu on üks tema väheseid tõlkeraamatuid. H. Gjulnazarjan peab E. Rauda tänapäeva nõukogude lastekirjanike paremiku kuuluvaks (jutuajamisest H. Gjulnazarjaniga oktoobris 1987 Jerevanis). Ta on korduvalt käinud Eestis. 1977. a. võttis ta sõna lastekirjanduse arutlusel Tallinnas. (Vt. rmt.: Детям нужны хорошие книги. Таллин, 1978, lk. 235—239.)

²⁶ Vt. näiteks ajakirja «Tsitsernak» 1972, nr. 4, milles leidub huvitav rubriik «Meie küllaline «Täheke». Selles tehakse kõigepealt juttu ajakirjast «Täheke», «mis tõi armeenia lastele kingituseks eesti kirjanike luuletusi ja lühikesi jutte». Seejärel on numbrisse paigutatud R. Parve, O. Saare ja E. Niidu luuletusi, üks eesti rahvalaul ja A. Jaaksoo «Lugu kuukollasest kassist» F. Sardarjani tõlkes.

keeles juba tavaliseks nähtuseks. Eriti usinalt antakse neid välja 1970-ndail aastail. Üksteise järel ilmuvad E. Vilde «Koidu ajal» (1965; tõlk. H. Haruthjunjan²³), L. Prometi raamat «Uhe suve akvarellid» (1968; tõlk. E. Thorunjan), O. Lutsu «Ke-vade» (1970) ja «Suvi» (1972; mõlemad Z. Avetisjani tõlkes), E. Vetemaa «Monument» (1974; tõlk. E. Sagojan), P. Kuusbergi «Vabaduse puistee» (1974; tõlk. E. Masumjan), V. Grossi «Pinginaabrid» (1975; tõlk. R. Karapetjan), V. Beekmani «Transiitreisija» (1976; tõlk. E. Masumjan) ning A. H. Tammsaare «Elu ja armastus» (1978; tõlk. S. Safjan) ja R. Kaugveri jutustustekogu «Keerdtrepp» (1983; tõlk. E. Masumjan).

1978. a. avaldati kirjastuse «Sovetkan Grogh» sarjas «Sõpruse nimel» eesti kogumik «Seletuskiri» (koost. A. Jaaksoo). Sellesse oli võetud E. Kuusi, R. Parve, I. Marani, H. Puki, H. Jõgisalu, K. Kanguri, H. Rammo, H. Väli, J. Rannapi, T. Kallase, A. Põldmäe, A. Jaaksoo enda ja teiste jutustusi — kokku 24 teost 16 autorilt V. Jessajani, S. Safjani, L. Melkhonjani ja V. Grigorjani tõlkes. Iga kirjaniku kohta on lisatud lühike elulugu, samuti foto. (Imelikul kombel on E. Kuusi foto asemel raamatusse sattunud O. Kruusi foto.)

Üldse on eesti lastekirjandus väljaspool meie vabariiki olnud võrdlemisi populaarne. Lastekirjanike loomingut on rohkesti tõlgitud niihästi nõukogude rahvaste keeltesse kui ka muudesse võõrkeeltesse²⁴, mistõttu täiskasvanutele määratud «tõsine» kirjandus osutub juba lastele tõrjutuks. Eri raamatutena on armeenia keeles välja antud järgmised teosed: H. Mäni «Tuul peas» (1971), J. Rannapi poistelugude kogu «Salu Juhan ja ta sõbrad» (1972), mis sisaldab 13 pala, H. Puki «Rohelised maskid» (1979), H. Väli kogumik «Kolumbuse maa Kolumbus» (1979), D. Normeti «Delfiinia» (1981), S. Rannamaa «Kadri» (1981), kahes trükis on ilmunud E. Raua jutukogu «Karu maja» (1981, 1982; tõlk. H. Gjulnazarjan²⁵). 19 eesti autori teostest, mis on ilmunud armeenia keeles eri raamatutena, kuulub kümme laste- ja noorsookirjandusse. Kui neile lisada veel O. Lutsu kaks jutustust, mida tänapäeval samuti loevad peamiselt noored, ja kui arvestada, et ka V. Grossi «Pinginaabrid» on avaldatud vanemale koolieale määratud sarjas, siis kasvab see arv veelgi suuremaks. Ka 1980-ndail aastail Armeenias ilmunud viiest eesti autorite raamatust kuulub neli laste- ja noorsookirjandusse.

Peale selle on ajalehtedes, ajakirjades ja segakogumikes avaldatud tõlgete hulgas samuti rohkesti laste- ja noorsookirjandust (J. Parijõgi, H. Mänd, H. Pukk, J. Rannap, H. Väli, E. Raud, A. Jaaksoo, O. Saar, L. Tungal jt.). Mitmeid tõlkeid on ilmunud mudilastele, koolieelikutele ja nooremale koolieale määratud ajakirjas «Tsitsernak» («Pääsuke»)²⁶.

Peaaegu kõik ülemaal loeteldud raamatud on tõlgitud vene keelest, mitte originaalset. Otsetõlkeid on ainult kolm: E. Vetemaa «Monument» E. Sagojani tõlkes ning

O. Lutsu «Kevade» ja «Suvi» Z. Avetisjani tõlkes.

1967. aastal saadeti Emma Sagojan ja Roza Jegiazarjan vahetuse korras Tartu ülikooli eesti keelt õppima. Eesmärgiks oli, et nad hakkaksid tõlkima eesti kirjandust armeenia keelde. Nende õppeaeg Tartus oli produktiivne, nad omandasid eesti keele oskuse, tutvusid eesti kirjanduse ja kultuuriga, kuid pärast kodumaale tagasipöördumist ei leidnud nad kahjuks võimalust oma teadmisi kasutada. E. Vetemaa «Monumendi» tõlge jäi E. Sagojanil ainukeks tõlkeks, mis trükkis jõudis, R. Jegiazarjani töödest aga ei ole üldse midagi ilmunud. Siinsete ridade autoril kui kõrvalseisjal on raske selle ebanormaalse nähtuse üle otsustada. Siiski on jäänud mulje, et Armeenias ei ole otsetõlkepõhimõtte leidnud siamaani väärilist hindamist ja et seal on noortel tõlkijatel üldse raske läbi lüüa: kirjastustes ja toimetustes eelistatakse kogunud tõlkijaid, kes kasutavad vene vahe-tõlkeid. See on veel üks näide, kui palju hoolimatust tuleb meil ette tõlkeasjanduses.

Armeenia kirjanik Zirajr Avetisjan, kellele kuulub O. Lutsu «Kevade» ja «Suve» vahendus, ei tunne siiski sel määral eesti keelt, et vahetult originaalist tõlkida. Teda on töös abistanud ta naine — eestlanna Oie Kudu-Avetisjan, kes on täielikult omandanud armeenia keele oskuse.²⁷ Muidugi on Z. Avetisjani tööd kergendanud ka see, et ta on korduvalt käinud Eestis ja tunneb hästi Eesti olusid ning reaale.

Kõik teised teosed on tõlgitud vene keelest. Tõlkijate hulgas on häid, kogunud li-teraate, kuid on ka juhuslikke inimesi, keda tõlkijaina peaaegu ei tunta. Nimekatest tõlkijatest mainitagu peale E. Avagjani ja H. Haruthjunjani, kellest oli juttu eespool, veel Varenik Jesajani (1909—1985) ja Soghik Safjani (sünd. 1916). Neile kuulub suurem osa tõlkeid kogumikus «Seletuskiri». Poetess S. Safjan, kes on kirjutanud luuletusi proosas ja viimasel ajal esinenud ainult tõlkijana, on vahendanud A. H. Tammsaare «Elu ja armastuse». See on vähesed näited eesti klassikast armeenia keeles.

Otse eesti keelest tõlkijate ettevalmistamise küsimus on praegu Armeenias väga terav. Armeenia Kirjanike Liides, kus siin-kirjutajal oli võimalus vestelda paljude funktsionääridega ja «lihtsalt» literaatidega, saadakse sellest aru, kuid praktiliselt midagi ette ei võeta. On kavas avaldada kogumik uuemast eesti novellistikast, kuid nagu varem, tõlgitakse seegi vene keelest.

Aeg-ajalt ilmub eesti autorite teoseid ajalehtedes, ajakirjades ja mitmesugustes kogumikes. Need on peamiselt luuletõlkeid, lühiproosat tuleb ette harvemini. Näitekirjandusest on teada ainult üks tõlge (A. Liivese «Hall kaabu»²⁸).

Mis puutub luuletõlgetesse, siis ei jää märkamata, et armeenia tõlkijad orienteeruvad eesti luule eelsele päevale. Eesti luuletajatest on kõige enam avaldatud A. Kaalu (13 luuletust, 21 publikatsiooni, kusjuures domineerivad värsid Sevani tsüklist — millega saab kõik selgeks), J. Barbarust

(7 luuletust, 18 publikatsiooni; luuletust «Jälle kodupinnal» V. Karentsi tõlkes on trükitud kaheksa korda), J. Semperit (8 luuletust, 16 publikatsiooni; luuletust «Kuidas elaksid?» on tuntud viies tõlkes — G. Eminilt, H. Sahjanilt, V. Davthjanilt, M. Korjunilt ja A. Abramjanilt; arv on rekordiline!), D. Vaarandit (12 luuletust, 15 publikatsiooni), M. Rauda (9 luuletust, 14 publikatsiooni), R. Parvet (7 luuletust, 9 publikatsiooni), J. Krossi (6 luuletust, 10 publikatsiooni; sealjuures tunneb armeenia lugeja J. Krossi ainult kui luuletajat) ja U. Lahte (5 luuletust, 9 publikatsiooni). Osalt võib seda seletada asjaoluga, et suurem osa neid tõlkeid on avaldatud enam kui kakskümmend aastat tagasi. Siiski on paljuütlevalt, et ka 1980-ndail aastail jätkub vanade tõlgete ümbertrükkimine (J. Barbarus, M. Raud, J. Semper). Samal ajal ei ole ühtegi korda tõlgitud J. Kaplinskiit ja J. Viidingut, ainult üks tõlge, seegi juba 1964. aastast, on H. Runnelilt, kaks samuti väga vana tõlget P.-E. Rummolt (1964 ja 1965), ainult kaks ilmselt juhuslikku tõlget on V. Luigelt. Kuuekümnendate aastate põlvkonnast tuntakse armeenia keeles pisut rohkem ainult A. Siiga (7 tõlget).

Ilmselt ei ole selline olukord tekkinud juhuslikult. Tegemist on teatava seaduspärasusega, mis on omane eesti kirjanduse retseptioonile nii Armeenias kui ka teistes liiduvabariikides. Põhjusti on palju.

Kõigepealt tuleb märkida, et võrreldes proosaga tuntakse eesti luulet mujal tunduvalt vähem. Nende ridade kirjutaja jõudis sellisele järeldusele pärast jutujamist armeenia kirjanike, kriitikute ja kirjandusteadlastega. Paljud neist suutsid tõestada eesti nüüdisproosa võrdlemisi head tundmist, oskasid näha rõõpsusi eesti ja armeenia prosaistide vahel (näiteks võrreldi Alvard Petrosjani ja A. Beekmanit, Pertš Zejtuntshjani ja A. Valtonit), kuid uuemast eesti luulet nad peaaegu ei tundnud. Eesti luulet ei ilmu vene keeles kuigi sageli, teiste liiduvabariikide kirjandushuvilised ja kriitikud tutvuvad aga meie luulega eeskätt vene keele kaudu. Pealegi avaldatakse eesti luule tõlkeid suurema hilineemisega kui proosatõlkeid (siin on mõeldud raamatuväljaandeid, mitte publikatsioon ajakirjades või ajalehtedes, mille tähtsus on siiski väiksem kui eri väljaannetel). Näiteks ilmus esimene luuletuskogu vene keeles H. Runnelilt 1982., J. Viidingult 1984. ja J. Kaplinskiilt alles 1987. a. Vastavalt hilineb ka retseptioon üleliidulises lugejaskonnas ja kriitikas. Eesti luuletajate värsid satuvad tihtilugu teise, juba muutunud ühiskondlikku ja kirjanduslikku konteksti ning omandavad teistsuguse kõla, kusjuures nen-

²⁷ Jutujamistest Z. Avetisjaniga Jerevanis 19. X 1987. Vt. ka intervjuud temaga: «Sõrp ja Vasar» 15. IX 1972, nr. 37.

²⁸ «Kultur-Lusavorakan Ašatankh» («Kultuurharidustöö») 1977, nr. 1, lk. 35—47, nr. 2, lk. 36—46. Tõlge on A. Nazinjani ja I. Simonjani bibliograafias registreerimata, O. Kivi bibliograafia aga toob selle kohta ebatäielikke andmeid. Tegelikult on eesti näidendite armeenia keelde tõlgitud märksa rohkem, kuid neid on olnud tarvis ainult lavastamiseks, trükkis pole nad ilmunud.

de kunstiline efekt on hoopis teine kui omal maal ja omas ajas. Teistes liiduvabariikides hilineb retseptisioon veelgi enam, sest seal orienteerutakse vene tõlgete järgi, mis astuvad originaali rolli.

Teiseks, luule retseptisioon on määrav tähtsus tõlgete tasemel (iseäranis kui tege- mist on mee kaasaja autoritega), kuid see, olgu otsesõnu välja öeldud, jätab enamikul juhtumel soovida. Mõned tõlked, näiteks V. Luige esimene kogu vene keeles (1978), on üldse alla igasugust kriitikat. Isegi kvalifitseeritud vene lugeja, kes luulet mõistab, ei suuda H. Runneli ja V. Luige tõlgete najal küll otsustada, mille poolest need luuletajad Eestis nii populaarsed on, milles seisab nende loomingu omapärane ilu ja võlu. Muidugi, põhjuseks on objektiivsed raskused: luuletõlge on võrreldamatult ras- kem kui proosatõlge, luule tõlkimiseks peab olema erilist annet, aga anne on ikka haruldane. Pealegi ei oska paljud eesti luule tõlkijad eesti keelt, nad tõlgivad proosatõl- gete järgi ja on seetõttu vaevalt võimelised kõiki originaali peensusi ja nüansse edasi andma. Kuid luules oleneb just nendest peensustest ja nüanssidest eriti palju. Seal- juures on see ülitähtis «ebatraditsiooniliste» luuletajate tõlkimisel. Kõik see vajutab oma püleri eesti luule retseptisioonile teises kee- lekeskkonnas. Eesti luule tõlkeid ei ole teki- tanud nii elavat reageerimist ajakirjanduses kui näiteks J. Krossi, E. Vetemaa, A. Beek- mani või A. Valtoni proosa.

Et seletada armeenia tõlkijate, kõikvõi- malike perioodikaväljaannete toimetajate ja kogumike koostajate vähest huvi eesti uue- ma luule vastu, tuleb arvestada veel asja- olu, et suurem osa neist on mõneti konser- vatiivse maitsega. Klassikalises armeenia kirjanduses oli luule alati domineerival kohal; veel praegugi on armeenia luuletajad ja eriti lugejad tugevasti klassikaliste tra- ditsioonide mõju all. Kui üks väike rühm kuuekümmendial aastail alustanud luuleta- jaid püüdis viljelda novaatorlikumat luulet, juurutada armeenia luules assotsiatiivsust, intellektuaalsust, stiili metafoorsust, vaba- värssi, blankvärssi, kirjavahemärkidest loo- bumist jne. (H. Grigorjan, G. Edojan, H. Haruthjunjan), siis ei ole nad siia maani pälvitud kriitika tunnustust ega laiema luge- jaskonna poolehoidu.²⁹ Nad leiavad kait- set ainult üksikutelt kriitikutelt (A. Thophtšhan), neid antakse vähe välja, nad tunnevad end siia maani paariatena. Palju suurem populaarsus lugejate hulgas koos kriitika tunnustusega kuulub nendele auto- ritele, kes püüavad traditsioonilist poeeti- kat üksikute novaatorlike joontega kokku sobitada (R. Davojan, J. Sahakjan jt.). Orienteerumine traditsioonilisele luulele ja

²⁹ Nende luuletajate looming kujutab endast otsest paralleeli meie kuuekümmendate aastate põlvkonna otsingutele (P.-E. Rummo, J. Kaplinski, H. Runnel, V. Luik).

³⁰ Armeenlaste lähimad naabrid gruusiinlased on otstarbekalt ära kasutanud ka endised Tartu ülikooli kasvandikud, kes omal ajal siia eesti keelt ja kirjandust õppima saadeti. M. Džordžadze tegeleb tõlkimisega, M. Miresašvili kaitseb hiljuti kandidaadikraadi väitekirjaga eesti-gruusia kirjandussuhete kohta ja töötab praegu NSV Liidu rahvaste kirjanduse õppejõuna Suhhumi üli- koolis.

poetikale on kindlasti mõjutanud tõlkijate vähest huvi H. Runneli, P.-E. Rummo, J. Kaplinski, V. Luige, J. Viidingu jt. vastu. Selles on ka põhjus, miks Armeenias siia- maani trükitakse ümber 1940.—1950-ndate aastate luulet.

Tõlgitava luule valikus kuulub oma roll ka juhuslikkusele. See on eesti kirjanduse retseptisioonil oluline, ükskõik, kas on juttu Armeenias või teistest liiduvabariikidest. Tõlgitavate luuletuste valikus on raske märgata mingit süsteemi. Vene keele puhul süs- teem siiski ei puudu, kuigi seal mõjutavad asja konjunktuursed tegurid. Ka see asja- olu annab valikule mingi sisemise loogika. Kuid nendes liiduvabariikides, kus ei ole püsivamat tõlkijate kaadrit ega kvalifitseeritud inimesi, kes suudaksid vahendada alg- keelest, hästi orienteeruda rahvuskirjanduses ja täita kirjastuste juures konsultandi rolli, puudub enamasti seegi. Ka Armeenias võiks olukord olla parem, kui Tartu ülikooli lõpetanud E. Sagojan ja R. Jegiazarjan oleksid leidnud otstarbekamat rakendamist. Kuid Armeenia ei ole erand. Süsteemi ja plaanipärasuse puudumine teiste liiduvaba- riikide tõlketegevuses on muutunud tõeli- seks õnnetuseks. Tõlkimist on suudetud rahuldavalt korraldada ainult meie lähimate naabrite, lätlaste ja leedulaste juures, min- gil määral ka Ukrainas (tänu eesti kirjan- duse headele tundjatele ja tõlkijatele O. Zavgorodnile ja A. Sprogisele) ning Gruusias, kus ilukirjanduse tõlkimist orga- niseeriva keskusena töötab nn. ilukirjandus-liku tõlke peakolleegium, ja tänu tõlkijatele J. Bediale ning A. Kaladzele.³⁰

Kui viimasel ajal, alates 1979. aastast, on eesti kirjandusest Armeenias avaldatud peaaegu ainult lastekirjandust ja täiskasva- nuile määratud raamatuid on ainult üks — R. Kaugveri «Keerdtrepp» —, siis võib seda seletada ainult süsteemi puudumisega. Sa- mal ajal ei saa armeenlased oma emakeeles lugeda A. Hindi, J. Krossi, M. Traadi, A. Valtoni (kui jätta arvestamata kolm ammust publikatsiooni perioodikas), A. Beekmani, L. Mere jt. proosat. On raske seletada, miks kõigist E. Vilde teostest or armeenia keelde tõlgitud just «Koidu ajal», A. H. Tammsaarest ainult romaan «Elu ja armastus» ning P. Kuusbergi kõigist roma- anidest ainult «Vabaduse puistee». On imelik, et J. Smuul, keda on tõlgitud väga paljudesse keeltesse ja kes on eesti kirjan- kest olnud üks populaarsemaid, on armeenia keeles peaaegu tundmatu, sest temalt ei ole Armeenias ilmunud ühtegi raamatut. Armeenia tõlgetes ei tunta ei eesti nüüdis- luulet ega uemat eesti novelli, ehkki vii- mane on leidnud üleliidulist tähelepanu. Vaevalt saab seda kõike seletada eesti kir- janduse retseptisiooni spetsiifikaga Armee- nias.

Tekib mulje, et teistes liiduvabariikides ei kasutata ka neid võimalusi, mida paku- vad «Eesti Raamatu» väljaandel avalda- tavad aastateatmikud (koost. E. Mallene, viimastel aastatel kaasautoruses N. Basse- li, R. Krusteni ja Ü. Tontsuga). Need ilmu- vad küll kahe-kolmeaastase hilinemisega. Ilmselt on kerkinud vajadus analoogiliste

teatmike järele, milles aga hõlmataks pike-mat ajavahemikku, ütleme, viit aastat, ja millest selguksid eesti kirjanduse selle aja-vahemiku kõige tähtsamad, teiste liiduvaba-riikide lugeja tähelepanu vääriavad teosed. Sellest oleks tõlkimiseks valiku tegemisel rohkem abi kui annotatsioonidest kõigi ees-ti keeles ühe aasta jooksul ilmunud teoste kohta, milles teiskeelsel lugejal ei ole kuigi kerge orienteeruda.

Peaaegu kõige «kaalukamaks» teguriks, millest oleneb luule tõlkimine mõneski teis-es liiduvabariigis, on saanud isiklikud kontaktid luuletajate vahel või luuletajate ja tõlkijate vahel. Nii on Arvi Siig loonud kontakti armeenia poetessi Arevšat Avagja-niga. Ta on tõlkinud Avagjani luuletusi eesti keelde, Avagjan omakorda aga Siia luuletusi armeenia keelde.³¹ On teada ka teisi samataolisi juhtumeid, aga vaevalt saab niisugust vastastikuste teenete osuta-mist universaalseks kasutamiseks soovitada. Juhuslikkuse, süsteemite oht säilib sellisel korral niikuinii. Asja ei päästa ka kirjas-tustöötajate ja kirjanike liitude esindajate episoodilised konsultatsioonid kolleegidega teistest liiduvabariikidest. Siin on vaja min-geid põhjalikumaid ümberkorraldusi uut-mise vaimus.

Samasugune juhuslikkus ja süsteemitus valitseb ka neis vähestes publikatsioonides, mis on armeenia ajakirjanduses avaldatud üksikute eesti kirjanike kohta (pärast 1964. aastat ei ole bibliograafiad eesti kirjanduse üldkäsitlusi registreerinud). Enamasti on tegemist tähtpäevakirjutistega.³² Olgu tä-hendatud, et armeenia kriitika (nii nagu eestigi kriitika) peaaegu ei reageeri tõlge-tele teiste liiduvabariikide kirjandustest,

mistõttu arvustusi eesti autorite teoste koh-ta ei ole ilmunud.

Teeme mõningad kokkuvõtted. Üldse on armeenia keelde tõlgitud 95 eesti autori teoseid. Neist 15 kirjanikul on Armeenias ilmunud eri raamatuid. Segakogumikes (kaasa arvatud luuleantoloogia «Eestimaa laul» ning kogumikud «Kui särab Põhja-täht» ja «Seletuskiri») on avaldatud 180 ja perioodilistes väljaannetes 165 eesti autorite teost. Peale selle on Armeenias ilmunud kuus näidet eesti rahvaluulest. Kui kõrvu-tada neid arve armeenia kirjanduse tõlgete-ga eesti keelde³³, siis on võrdlus selgelt meie kasuks. Tõsi küll, siiamani pole eesti keeles armeenia luuleantoloogiat.

Tuleb siiski arvestada, et armeenia luge-ja kasutab teiste liiduvabariikide kirjandus-tega tutvumiseks rohkem vene tõlkeid kui eesti lugeja. Vene keele oskus on Armee-nias küllaltki kõrgel tasemel.³⁴ See teeb armeenlaste palju rohkem eesti kirjandust kättesaadavaks, kui seda on nende emakeel-de tõlgitud.

(Järgneb)

³¹ Valik A. Siia luuletusi A. Avagjani tõlkes on ilmunud noorsooajakirjas «Garun» («Kevad») 1975, nr. 1, lk. 71–73. Publikatsioonile on lisatud elulooandmed ja autori portree. Ka on «Garun» avaldanud noorte eesti luuletajate värssse (P. Beier, A. Lõhmus jt.).

³² Nii ilmus 1978. a. armeenia ajalehtedes ja ajakirjades mitu artiklit A. H. Tammsaare kohta tema 100. sünniaastapäeva puhul.

³³ Vt. S. I s s a k o v, Eesti-armeenia kirjan-dussuhete ajaloo (1), lk. 653.

³⁴ Selles võib veenduda igaüks, kes on Ar-meenias käinud, ehkki olukord on tegelikult para-doksaalne: Armeenias on põhirahvastiku protsent kõige kõrgem (1979. a. rahvaloenduse andmeil 89,7) ja venelaste protsent kõige madalam (sama vastik. 1979. aasta üleliidulise rahvaloenduse and-rahaloenduse andmeil 2,3). Vt. NSV Liidu rah-med. Tallinn, 1981, lk. 23.

Kuidas ja mille mõjul tekkis Teil huvi kirjanduse vastu? Kuidas valmis Teie esimene teos?

Mida või millest sooviksite praegu ja tulevikus kõige enam kirjutada?

Millised näivad Teile kirjanduse kui kunsti väljavaated lähemas/kauemas perspektiivis?

Oodatud on Teie hinnangud, märkused ja selgitused oma loomingu või selle vastuvõtu kohta.

ENN NÕU:

Oppisin lugema kuueaastaselt ja neelasin raamatuid Nõmme määndide varjus. Tol ajal oli raadio veel imemasin ja lasteprogramme vähe. Raamatutest leidsin selle fantaasiamaailma, mida otsisin. Seitsmeaastaselt mind kooli vastu ei võetud. 1940. a. õeldi, et nõukogude kord ei luba seitsmeaastaselt kooli minna. Lugesin raamatuid kuhjade kaupa kogu sõjaaja. Kõike, mis kätte sain: «Looduse kuldraamatuid», sinist ja punast sarja, ka täiskasvanutele mõelduid. Sienkiewiczzi romaanid alates teosest «Tule ja mõõgaga» kuni «Pan Wlodyjowski» ja ungari «Noored kangelased» 1848. a. ülestõusust austerlaste vastu panid koordinaadid paigale edaspidiseks. Raamatud andsid kõneainet, kui vaidlesime Põllu tänava aiavärvate kõrval seistes, kuni tuli maalt lahkuda. Rootsis jätkasin lugemist rootsi keeles, kui keelemüürist olin suutnud läbi murda. Samaaegselt neelasin kõike, mis eesti keeles ilmus. Alguses «Orto» ja pärast rohkem Eesti Kirjanike Kooperatiivi raamatuid. Kirjasõna moodustas ikka veel mu fantaasiamaailma. Ei olnud vist õhtuid, millal ma poleks lugenud. Tol ajal oli mulle oluline, et raamatud lõpeksid hästi, mispärast lugesin kindluse mõttes lõpu enne ära, kui peale hakkasin. Raamatutest lähtudes unistamine kuulus kõige juurde. Rootsis avastasin veel koomiksita maailma «Prints Valiant'iga». See ajalooline-romantiline pildi ja teksti kombinatsioon mõjutas mind sügavalt vähemalt terve elu teise aastakümne vältel.

Kirjutasin varakult päevikut. Juba neljakümne aastate keskelt peale ja järjekindlalt kuni abiellumiseni välja. Ma joonistasin ka varakult ja niiviisi sai fantaasia konkreetse dimensiooni algusest peale. Põgenike laagris 1945 andsin koos Peep Kivikasega välja ajakirja «Eesti Noorus», mida jätkasin pärast Uppsalas. Selles joonistasin, kirjutasin igasuguseid tekste, luuletusi ja isegi lühikese romaani. Kõike seda võiks ehk võrrelda koolialmanahhidega. Ajakiri ilmus ühes eksemplariga ja seda laenati käest kätte. Umbes paarsada lugejat oli. Tegin seda koos Tarmo Oja (nüüd astronoomia professor), Enno Abeli (nüüd masinatehnika professor) ja Kersti Haliste-Anieriga (nüüd matemaatika lektor). Ka

Alur Reinans avaldas varjunime all kaastööd. Arvan, et see tegevus 1945–1953 sai aluskiviks hilisemale kirjanduslikule tegevusele. Hiljem, viiekümne date lõpu poole, tegin kaastööd noortelehele («Stockholms Tidningen Eestlastele» lisa). Oppisin pingsalt arstiteadust ja võtsin intensiivselt osa Eesti Üliõpilaskonna tegevusest. Peale päeviku ei kirjutanud siis nii palju. Võib-olla armuvaludest mõned värsid. Kuuekümnendatel, kui olin juba abielus Helga Raukasega, julgesin pikapeale saata mõned luuletused «Tulimullale», kus need ilmusid. Eriti isamaalised. Nendes suhtus Kangro heatahtlikult. Võib-olla teema pärast. Sel ajal olid eesti kirjanikud paguluses ikka veel nagu «jumalad» või «filmitähed». Nendest paremaid ei saanud eestlaste seas olla.

Kuuekümnendate keskel meelitas Hellar Grabbi mind «Mana» juurde. Olin siis osa võtnud pagulaspoliitikat igasugustes mõeldavates organisatsioonides ja ajaleheveergudel kirjutanud mitmesugustes küsimustes. Juhtivatele kohtadele pürgimine aga polnud võimalik. Igal pool olid vanad ees. Ainult jooksupoisiks vajati mind. Tahtsin aga rohkem. «Mana» oli minu jaoks parajasti julge ja radikaalne. Avaldasin seal oma esimesed novellid, eesotsas «Veel kord viimast korda». See novell oli ka omamoodi seksuaalkirjelduse läbimurre. Vaidlus pärast Stockholmi kirjandusõhtul ettelugemist kujunes väga ägedaks ja ulatuslikuks. «Mana» sai ka pähe ja Hellar Grabbi oli mures lugejate arvu pärast. Töötasin arstina ja kirjutasin veel mõne novelli. Eesti ajalugu ja ajalugu üldse olid mind lapsest saadik väga võlunud. See maailm andis veel teise koordinaadi kirjutamiseks. Suvel 1966 kirjutasin novelli «Kaksteist päeva» — kafkaliku Tallinna reisi kirjelduse. Järgmisel aastal käisingi Eestis ära. Kui tagasi jõudsin, tundsin, et pean midagi kirjutama ja et reisirakeldust ma kirjutada ei taha.

Tahtsin läbielatud raamatukaante vahele suruda. Ideeline teema — mis juhtuks, kui pagulasideed, aktusekõnede loosungid, üleskutsed ja muu võiks muutuda tegelikuks ja saaks rakenduda kodumaal — oli algusest peale valmis. Olen alati tahtnud viia mõtet absoluutse ja konkreetse lõpuni, sest elus on nii palju poolikuid mõtteid ja arvamisi. Kolmas maailmasõda ja Eesti kui miljöö kujunesid värsketest muljetest lähtudes loomulikeks eeldusteks «Piduliku marsi» kirjutamisel. Natuke kirjutasin seda romaani ka sellepärast, et tahtsin Välismaise Eesti Kirjanike Liidu koosolekutest osa võtta. Nagu ei tahtnud Helgat üksinda sinna edevate meeste keskele jätta. Kasutasin väga ulstuslikku faktide materjali, lähtudes ajalehepiltide kogust, helilindistustest ja loetud kirjandusest. Kirjutasin raamatu kaheksa kuu jooksul. Kõige lühema aja jooksul, millal olen senini ühtegi raamatut kirjutanud. Reisisuljed olid mu elus senini ühed kõige intensiivsemad tundeala-

mused. Need tungivad ka esile, eriti esimeses ja viiendas peatükis. Kojutuleku motiivi arendasin viies eri variandis. Stiilis kasutasin mitmel keelel mängimist, jooksvat sündmustikku sisselõigatud tükkidega tänapäeva elust ja üldsündmustest maailmas. Kasutasin tuntud slaagritekste ja tsitaate ajalehtedest ja raamatutest. Piltlik ekspressiivne vaatlemisviis oli antud kunstihuvist ja varasematest joonistamise ja maalimise kogemustest.

Tegin kõvasti eeltööd enne peatükkide kirjutamist, kogudes igasugust materjali. Kirjutasin peatükkide kaupa järjest ja ma ei teadnud ette, mismoodi see romaan võiks lõppeda. Pealkirjaks võtsin «Radetzki marsi» eeskujul president Konstantin Pätsi «Piduliku marsi», mis oli omal ajal tema tervitusemarsiks. Algvariandi vilksatas pealkiri «Täiesti uskumatu». Maailmasündmustest olin oluliselt mõjustatud Tšehhoslovakkia 1968. a. sündmustest ja Biafra sõjast. Päevikumälestused Nõmmelt jm. sobisid sellesse raamatusse. Romaani läbiv armastusteema oli mulle võib-olla olulisem kui ideeteema. Intensiivne tunde- ja seksuaal-elu oli läbi tuntud ja mõeldud paralleelakordiks vapustavatele sõjasündmustele romaani tegevustikus — isikuprotestina mass-sündmuste vastu. Intensiivsed ja otsekohesed seksuaalkirjeldused olid seega algusest peale orgaanilises seoses ülejäänud tekstiga, kuigi pärast keset kriitikalärmi väideti, et olevat meelega ärritamiseks juurde kleebitud. Siht oli siin suuta midagi anda, niikaua kui veel noor olin ja kired polnud jahtunud. Küll nägin algusest peale ette osa lugejate ärritumist, aga olin otsustanud seda mitte arvestada. Suusõnalisel sondeerimisel oli mulle täiesti selgeks saanud, et Eesti Kirjanike Kooperatiiv seda romaani kunagi välja ei annaks. «Välis-Eesti & EMP» oli nõus, kui ma ise peaaegu kõik kulud kannaksin. «Vaba Eesti» ütles viisakalt ära. Nii et alles jäi esimene raamat oma kulu ja kirjadega välja anda, mida ma ka tegin. Sel ajal oli see veel majanduslikult võimalik, kui küllalt suur tahtmine oli. Arvo Mägi kirjutas romaani kohta pärast ilmumist, et sellise «aja kirjanduse» vastupidavuse otsustab tulevik. Iga tahes lärmi oli palju. 1982. a. võeti see raamat põhjuseks, et nii mulle kui Helgale Eestisse sõiduks mitte viisasisid anda. Nii oli kuni käesoleva aastani, nii et raamat on ühel või teisel viisil siiski vastu pidanud.

Ma lähtun kindlasti iseendast ja iseenda vahekorra elu ja tulevikuga. Tänapäeva Eesti ajalugu, vahekord pagulaste ja eestlaste vahel Eestis ja vahekord mehe ja

naise vahel on teemad, mis olen nagu valmis kirjutanud. Peab midagi uut juhtuma või uus probleem elus ette kerkima või midagi uut valusat sündima, et sule kätte haaraksin. Areng Eestis on nagu kirjandusest ette jõudnud. Elu on haruldusena korraga kirjandusest huvitavam ja kõik oleks nagu ette juba valmis. «Koeratapja» sai mul alles hiljuti valmis ja tormid selle ümber pole veel vaibunud. On nagu vaheperiood, kus otsin midagi. Aga mida, ei tea. Suurel määral oleneb edaspidine teemavalik ka edaspidisest arengust Eestis. Kui seal hästi läheb ja tõesti ime juhtub, siis ma ei teagi enam, millest kirjutada. Kui seal halvasti läheb, siis on vanad teemad ikka veel aktuaalsed. Kaasa arvatud pagulaspoliitika ja pagulasunistused. Agendiromaani kirjutasin juba «Koeratapja» näol valmis, nii et midagi hoopis muud oleks tarvis leida. Pean vahepeal natuke rohkem lugema ja mõtlema. Võib-olla vanu kirju lugema ja muud ajaloolist materjali uurima. Eesti arhiive oleks vaja vaadata, kui kunagi nendesse pääseks. Rääkimata inimeste mälestustest, vanadest kohtadest. Siinsamas on muidugi ka igapäevane elu, mis alati mõjutab ühel või teisel viisil. Just praegu tunnen ennast kahe raamatu vahel. «Koeratapja» ja järgmise teose vahel, millest ma aga veel midagi ei tea. Seniks korraldan avaldamata lühipalasisid, luuletusi, artikleid ja arvustusi koguks, mille tööpealkirjaks olen valinud «Pudipadi». Kõigele oleks aga rohkem aega vaja, sest arstina ja teadlasena töötamine nõuab halastamatult oma aja. Ka kirjanik peab sööma ja katuse all elama.

Kirjanduse väljavaated on Eestis ja Rootsis ilmselt erinevad. Samuti paguluses. Eestis oleneb see maa ja rahva edaspidisest käekäigust. Rootsis ja mujal maailmas teeb televisiooni- ja üldse pildimaailm oma laostavat tööd. Raamat kui selline ja seega ka kirjandus aga ei kao täielikult kunagi. Tal on oma koht, aga mitte kõigi inimeste juures. Pagulaskirjandus püsib ühel või teisel viisil niikaua, kui Eestis ei ole veel täielikku tsensuurivabadust ja igal üksikul inimesel õigust kirjastada nii, kuidas süda soovib. Seega püsib kirjandus ka kui kunst ühel või teisel viisil niikaua, kui püsib vastav keel. Ma ei kirjutaks enam raamatuid, kui ma ei usuks, et eesti keel püsib. Näen meie rahvast ja keelt rohkem tuhande aasta perspektiivist kui just praeguste ja eelnevate tänapäeva sündmuste lühinägelikul taustal. Sellega seoses on eesti kirjandus rohkem kui ainult kunst. On üleelamise kunst.

Uppsala, 1988

Kakskeelsuse tähistel

Keelesituatsioon Kirde-Eestis pakub huvi nii dialektoloogile kui ka sotsiolingvistile ja bilingvismi uurijale: Narvas ja Narva-Jõesuus elab 82 tuhat inimest, kuid eestlasi on vähem, kohalike eestlaste hinnangu järgi ainult 9%. Ülejäänud on vene keele rääkijad. Kohalik ajaleht «Narvski Rabotši» («Narva Tööline») on venekeelne; on olemas üksainus 3-klassiline eesti kool Narva-Jõesuus ja üks eesti õppekeelega keskkool Narvas. Asjaajamiskeelena kasutatakse vene keelt sagedamini kui eesti keelt; kõnekeeles kasvab vene laenude arv.

Et vene keel on Narvas enamuse keel, avaldab ta mõju ka eesti keelele — fonetika, morfoloogiale ja eelkõige sõnavarale. Kohalike eestlaste kõnes leidub rohkesti vene laene, mis on sageli üle võetud fonetiliselt mugandamata kujul. Rahvusvahelistes sõnades paikneb rõhk seal, kus ta on vene keeles (*gektá·r* ~ *hektá·r* 'hektar', vrd. vn *зектаp*). Niihästi sõna algul kui ka keskel võib ette tulla heliline klusiil

(*blín* 'pannkook', vrd. vn *блин*; *salí·dnej* 'soliidsem' vrd. vn *солидней*), eriti värske mates laenudes. Võimalik on ka leenise ja helilise klusiili paralleelsesinemus (*trubá* ~ *trubà* 'korsten', vrd. vn *труба*). Püsima võivad jääda muudki võõrhäälikud (*garbu·ška* 'leivakoorik', vrd. vn *горбушка*), kuigi ka siin pole paralleelsesinemus välistatud (*raskladu·ška* ~ *raskladu·ška* 'välivoodi', vrd. vn *раскладушка*).

Eesti keele morfoloogilise omapära tõttu laenude konjugeerimine ja deklinaerimine probleeme ei tekita. Neid muudetakse samade mallide järgi nagu eesti omasõnu, kusjuures on võimalik ka vältevaheldus (*ukro. p* : *ukro. ppi* : *ukroppi* 'till'; *trubatsi·st* : *trubatsi·sti* : *trubatsi·sti* 'korstnapühkija'). Teisiti on lugu kompareerimise-

ga. Siin on võimalik laenata keskvõrdes vorm otse vene keelest, nii et tulemuseks on «paradigma» *vaikne* : *tisše* 'vaikne' : *vaiksem'* või *solí·dne* : *salí·dnej* 'soliidne' : *soliidsem'*.

Laensõnu võidakse kasutada sünonüümidena (*ukro. p* ~ *tíl'*, *suška* ~ *koí'*) ja vahel, polüseemia puhul, aitavad nad täpsemalt eristada tähendusvarjundeid (vrd. e *luba* ning vn *разрешение* ja *проньск*). Administratiivsfääri sõnade laenamise põhjuseks aga on see, et need tulevad ette ametlikes situatsioonides, kus eesti keel on vene keele poolt peaaegu täielikult välja tõrjutud.

Ehk aitavad keelesituatsiooni Narvas ja Narva-Jõesuus ilmestada mõned sealt kandist ülesmürgitud laused.

See on kole apasna (ohtlik) *sõit*.

Teeme nüüd pliinid (pannkoogid).

Mina garbuskat (koorikut) *ei taha*.

Anna mulle hleeba (leiba)!

Poeg akkas palivat (sousti) *tegema, pani jahu asemel krahmaali* (tärglist).

Sääli pograntsnikud (piirivalvurid) *on, sinna Sillamäe linna ilma propuskita* (loataheta) *ei saa*.

See on raketšiku (raketiväesõduri) *poja koer*.

Nullklassis anti meile need välismaa raskladuskad (välivoodid).

Panen träpka (rätiku) *ümbert, nii akkab saliidnej* (soliidsem).

Oled must nagu trubatsist (korstnapühkija).

Muidugi on eelnevad tähelepanekud Narva ja Narva-Jõesuu eestlaste keeletarvituse kohta juhuslikku iseloomu. Nende esitamise eesmärk oli rõhutada selle piirkonna keelesituatsiooni uurimise, vahest aga veelgi enam muutmise vajadust.

Anna Veršik

Kellele ükskeelsus, kellele kakskeelsus

NSVL TA Kirjanduse ja Keele Osakonna väljasõiduistungil
«Kaks- ja mitmekeelsus paljurahvuselises nõukogude kultuuris» (22.—25. XI 1988)
SOOVITUSED

Kõigi NSV Liidu rahvaste konsolideerumisele tuginev laialdane uutmine paljurahvuselises nõukogude ühiskonnas nõuab igalt inimeselt aktiivset osavõttu riigi elust, vastutustundlikku suhtumist ühiskonnas toimuvatesse demokraatlikesse protsessidesse ja nende sügavat mõistmist. Tõeliselt internatsionalistlikku maailmavaadet ja patriotismi. Uutmise edukas areng sõltub paljus rahvussuhete täiustamisest ühiskonnas nõukogude rahvaste võrdsuse, vastastikuse lugupidamise ja vendluse ning leninliku rahvuspoliitika põhimõtete järjekindla rakendamise alusel.

Tähtis koht rahvussuhete struktuuris on keeleprobleemidel, NSV Liidu rahvaste rahvuskeelte arendamisel ja kooseksisteerimisel. Nimelt sellest, samuti riigi keelepoliitika ja keeleelu raskustest ja lahendamata küsimustest kirjutavad töötajad mõistetava murega massiteabevahenditele, partei- ja nõukogude organitele. NSV Liidu Teaduste Akadeemiasse ja liiduvabariikide teaduste akadeemiasse. Keeleelu negatiivsete nähtuste puhul on rahutust väljendanud ühiskonnateadlased, kultuuri- ja haridustegelased — kõik, kes pole oma rahva oleviku, mineviku ja tuleviku vastu ükskõiksed. Eriti aktuaalseks ja tähtsaks on keeleprobleemid muutunud eelseisva NLKP Keskkomitee rahvussuhete pleenumi tõttu. Seepärast peavad lingvistid, rahvuskeelte ja vene keele kui NSV Liidu rahvaste vahelise suhtlemise vahendi asjatundjad kohuseks väljendada oma arvamust olemasolevate probleemide kohta.

NSV Liidu keelelise arengu peasuund on kõigi rahvuskeelte vaba ja võrdõiguslik funktsioneerimine, mitmesuguste kaks- ja mitmekeelsuse tüüpide kasv ja täiustumine ühtaegu vene keele kui rahvastevahelise suhtlemise vahendi levikuga. NSV Liidu konstitutsiooniga on tagatud meie maa rahvaste rahvuskeelte, kultuuri, hariduse ja teaduse igakülgne areng. Ent praegu ei saa keeleelulise valitsemise olukorda enam tunnistada rahuldavaks, kõigile nõukogude ühiskonna poliitilise, õigus-, majandus-, sotsiaalse ja kultuuripraktika nüüdisvajadustele vastavaks. Kõik paljurahvuselise riigi keelelise arengu probleemid vajavad pidevat tähelepanu, otsekohest ja avalikku arutelu, samuti puuduste ja tegematajätmistest kõrvaldamist taotlevate otsuste vastuvõtmist.

NSV Liidu Teaduste Akadeemia Kirjanduse ja Keele Osakonna väljasõiduistungil

(Taskest, 22.—25. november 1988) toimunud arutelu teemal «Kaks- ja mitmekeelsus paljurahvuselises nõukogude kultuuris» tõi esile kujunenud keelesituatsiooni ja selle uurimise järgmised isearasused. Praegune kakskeelsuse ja rahvuskeelte funktsioneerimise olukord meie maal on suurelt jaolt tingitud paljudest moonutustest leninlikus rahvuspoliitikas. Keeleteadus on ühemõtteliselt kindlaks teinud seaduspära, mille järgi kakskeelsuse tase sõltub emakeelena kõneldava rahvuskeele oskusest ja kasutamisest vabariigis; hea vene keele oskus pole hea emakeeleoskusega võimalik ja seal, kus on heal järjel emakeele uurimine, valdamine ja kasutamine, osatakse hästi ka vene keelt kui rahvastevahelise suhtlemise keelt. Teisisõnu, rahvastevahelise suhtlemise keelekultuur on seda kõrgem, mida kõrgem on rahvuskeele kultuur. Ent keelekultuur on lahutamatu inimeste üldisest kultuuritasemest, isiksuse üldise kultuuri kasvatamisest.

Võrdõiguslike rahvuskeeltega nõukogude ühiskonda iseloomustab kakskeelsus, millel on kaks külge. Rööbiti rahvusliku-vene kakskeelsusega peab vabariikides arendatama ka seni väga vähe levinud vene-rahvusliku kakskeelsust.

Selleks et vene ja muurahvuseline elanikkond omandaks liidu- või autonoomse vabariigi põhikeele, tuleb luua vastavad sotsiaalsed ja kultuurilised, pedagoogilised, majanduslikud ja psühholoogilised tingimused.

Nõukogude ühiskonna demokratiseerudes ja õigusriigi põhimõtete arenedes on liiduvabariikides märgata tendentsi anda rahvuskeeltele riigikeele staatus. Sellekohased otsused on vastu võetud Gruusias, Aserbaidžaanis, Armeenias, Leedus ja Eestis. Need otsused on üldiselt positiivsed kui meetmed, mis loovad täiendavaid eeldusi selleks, et arendada rahvuskeeli ja -kultuure ning toetada riiklikult nende õpetamist, levikut ja täisväärtuslikku funktsioneerimist kõigis vabariigi ühiskondlik-poliitilise ja kultuurielu valdkondades. Ent ainult ühe keele riigikeeleks kuulutamine rahvusvabariigis kätkeb endas nähtavasti ka ohtu, et nõrgeneb vene keele kui rahvastevahelise suhtlemise keele ja koos sellega kakskeelsuse positsioon. Meie maa rahvastevahelise suhtlemise keel vajab peale teadusliku ja ühiskondliku toetuse ka riikliku toetust. See tähendab, et loogiline on kuulutada kõigis vabariikides põhielanikkonna emakeele, rahvuskeele kõrval riigikeeleks ka vene keel.

Meie maale kui rahvaste ja rahvaste liidule on keeleprobleemide lahendamine eluliselt tähtis, mistõttu see peab saama riiklikuks programmiks. Töö parandamine

emakeele uurimise ja kakskeelsuse arendamise vallas nõuab kompleksset lähenemist, täielikku poliitilist, ideoloogilist ja juriidilist kindlustamist, samuti võimsat materiaaltehnoloogilist baasi. Selleks on vaja vastu võtta üleliiduline riiklik kompleksne sihtkava (ja selle põhjal vabariiklikud sihtkavad) ning hakata neid viivitamatult täitma. Sihtkava üheks lingvistiliseks koostisosaks võiks saada NSVL Teaduste Akadeemias väljatöötatud programm «Vene keel». Programmi põhjendamiseks ja arendamiseks tuleb keeleteadlastel välja töötada keelelise koeksisteerimise teooria ja koostada rahvuskeele eelisarendamisel ja rahvastevahelise suhtlemise keele funktsionaalsel valdamisel põhinev kakskeelsuse isiksusekeskne mudel.

Istungjärk peab vajalikuks soovitada järgmist:

1. Korraldada üldrahvalik arutelu ja võtta vastu meie maa ühtne «NSV Liidu rahvuskeelte vaba ja võrdõigusliku arengu seadus».

2. Mitmes liidu- (ja autonoomses) vabariigis on rahvuskeel (põliselanike keelel) riigikeele staatus. Ka teistes liidu- (ja autonoomsetes) vabariikides võib täheldada taotlust anda rahvuskeeltele analoogiline staatus. Seetõttu tuleb määratleda ka vene keele kui üleriigilise (üleliidulise) NSV Liidu rahvaste vahelise suhtlemise vahendi staatus.

3. NSV Liidu territoriaal-riiklikes moodustistes rahvuskeelte kinnitamisel riigikeeleks näha vastavates liidu- ja autonoomsete vabariikide konstitutsioonides ette kõigi rahvuskeelte vaba arengu õiguste garanteerimise kohustus antud vabariigi piires ja kohustus osutada vene keele rollile kui rahvastevahelise suhtlemise vahendile.

4. Töötada välja NSV Liidus kakskeelsuse arendamise ja säilitamise riiklik üleliiduline programm, mille põhiülesanne on kujundada NSV Liidu kodanikust täisväärtuslik keeleisiksus, kes valdab täiuslikult emakeelt ja oskab vene keelt kui rahvastevahelise suhtlemise keelt.

5. Üleriigilise programmi konkretiseerimiseks töötada igas vabariigis välja rahvuslik kakskeelsuse arendamise ja toetamise kaheosaline programm, mille ühes osas nähakse ette, kuidas tagada emakeele uurimine ja funktsioneerimine, ning teises, kui-

das tagada rahvastevahelise suhtlemise keele uurimine ja funktsioneerimine vabariigis.

Selliste programmide näidisenähtena võiks soovitada NSV Liidu Teaduste Akadeemia väljatöötatud sihtkava «Vene keel», mis eeldab keeleteaduslikku, sotsiaalset, majanduslikku, kultuurilis-ajaloolist, pedagoogilist ja materiaaltehnoloogilist toetust programmiskavandatud meetmetele.

6. Kindlustada NSV Liidus toimuvate etnolingvistiliste protsesside sotsiolingvistilise uurimise kõrge teaduslik tase, mis võimaldaks nõukogude ja parteiorganite tarvis välja töötada objektiivselt põhjendatud soovitusel leninliku keelepoliitika teostamiseks. Tuleval viisaastakul hakata looma üleliidulist NSV Liidu sotsiolingvistika andmepanka ning ette valmistama liidu- ja autonoomsete vabariikide etnolingvistilisi atlasi.

7. Kaks- ja mitmekeelsuse aktuaalsete probleemide lahendamisel kasutada aktiivselt uusimaid uurimismeetodeid, kaasates selleks arvutustehnikat ning lingvistiliste andmete automatiseeritud töötlemist ja analüüsi. Soovitada liiduvabariikide teaduste akadeemiatel luua ja täiustada lingvistiliste uurimistööde ja rakendustööde automatiseerimis- ja infotagamissüsteeme rahvuskeelte arvutifondi süsteemis, kasutades NSVL TA Vene Keele Instituudi ja Keeleteaduse Instituudi vene keele arvutifondi loomise kogemusi. Paluda liiduvabariikide teaduste akadeemiate presiidiume osutada igakülgset abi, et rakendusteaduslikud uuringud oleksid tagatud nii materiaaltehnoloogilise kui ka teaduslike ja tehniliste töötajatega.

8. Et saada täielikku teavet kultuuri-situatsiooni kohta meie maa erinevais keelepiirkondades, pidada vajalikuks luua ajakiri «Keelesituatsioon NSV Liidus».

9. Toetada ettepanekut luua NSV Liidu rahvaste keelte uurimise keskus.

10. Korraldada rahvuskeelte probleeme käsitlev NSVL TA Kirjanduse ja Keele Osakonna väljasõiduistung.

11. Pöörduda NLKP KK ja NSV Liidu valitsuse poole palvega toetada ettepanekut töötada välja kakskeelsuse riiklik programm ja vabariiklikud programmid.

12. Avaldada NSVL TA Kirjanduse ja Keele Osakonna väljasõiduistung materjaliid enne NLKP KK rahvussuhete pleenumit.

Projekt

Kompleksse sihtkava
«Vene keel — rahvastevahelise suhtlemise
keel»

teadusuuringute ja rakendustööde
KOORDINEERIMISPLAAN
aastaks 1991—2000
ja edasiseks

Programmi täitmises osalevad ametkonnad ja organisatsioonid: NSVL TA, liiduvabariikide teaduste akadeemiad, NSVL Riiklik Hariduskomitee ja liiduvabariikide hariduskomiteed, NSVL Pedagoogikateaduste Aka-

deemia, ülikoolide ja kõrgkoolide vene keele ja üldkeeleteaduse katedrid, NSVL Riiklik Kirjastuskomitee, NSVL Riiklik Tele- ja Raadiokomitee.

Uurimissuund:
1. KEEL RAHVASTEVAAHELISE SUHTLEMISE FUNKTSIOONIS

Keele funktsioneerimine rahvastevahelise suhtlemise vahendina kui keeleteaduslike uurimistööde aspekt. Keele kui rahvastevahelise suhtlemise vahendi uurimise põhimõtted ja meetodid.

2. VENE KEELE ROLL JA FUNKTSIOONID RAHVUSVABARIIKIDES

Vene keele kujunemine rahvastevahelise suhtlemise vahendiks NSV Liidu rahvusvabariikides. Vene keele funktsioonide arenguperspektiivid.

Vene keele funktsioneerimise sotsiaalne, majanduslik ja kultuuriline determineeritus rahvusvabariikides.

3. RAHVUSLIK-VENE KAKSKEELSUS KUI NSV LIIDU ETNOLINGVISTILISTE PROTSESSIDE ÜKS PÕHITEGUREID

Rahvuslik-vene kakskeelsus keelelise ühtsuse ühe vormina. Vene keel kui rahvastevahelise suhtlemise vahendi funktsioneerimine ja etnolingvistilised protsessid NSV Liidus. Kakskeelne inimene keeleisiksusena.

4. VENE KEELE FUNKTSIONEERIMINE KAKS- JA MITMEKEELSUSE PUHUL

Vene keele ja rahvuskeelte suhted suhtlussfääriti. Tegurid, mis keelevalikut situatiivselt mõjutavad. Kõnetegevuse liigid eri suhtlussfäärides. Vene keele struktuuri uurimine tasandite kaupa eri suhtlussfäärides.

5. VENE KEELE JA NSV LIIDU RAHVASTE KEELTE VASTASTIKUNE TOIME

Vene keele ja rahvuskeelte vastastikuse toime teoreetilised probleemid. Vene keele ja selle sugulaskeelte vastastikune toime. Vene keele ja selle mittesugulaskeelte vastastikune toime. Vene ja rahvuskeelte vastastikuse toime iseloom ja vormid (foneetika, sõnavara, grammatika). Vene keele ja NSV Liidu rahvaste keelte ühine sõnavarafond.

6. VENE KEELE KASUTAMINE RAHVUSLIKU-VENE KAKSKEELSUSE PUHUL

Vene keele kasutus konkreetsete rahvusliku-vene kakskeelsuse tüüpide puhul. Kakskeelsete inimeste vene keele kasutuse iseärasu-

sed. Kakskeelsete inimeste vene keele vigade tüpoloogია. Rahvusvabariikides elavate venelaste vene keeletarvituse iseärasused.

7. KEELEKULTUUR RAHVUSLIKU-VENE KAKSKEELSUSE PUHUL

Vene keele kasutamise tüübid, hälbed vene kirjakeele normidest. Kakskeelsete inimeste vene keele kultuuri tõstmise võimalused. Keeleoskuse objektiivsete kriteeriumide määramine.

8. VENE KEELE KUI NSV LIIDU RAHVASTE VAHELISE SUHTLEMISE KEELE VABA VALDAMISE KUJUNDAMISE TEGURID

Regioonide etniline iseloom, vene keele funktsioneerimise intensiivsus. Massiteabevahendite osa hea vene keele oskuse kujundamisel. Vene keele õpetamine rahvusvabariikide koolieelsetes lasteasutustes, koolides ja kõrgkoolides. Vene keele sõnavara ja fraseoloogia ning grammatiliste vahendite aktiveerimise võimalused rahvastevahelises suhtlemises.

8. VENE KEELE JA RAHVUSKEELTE VÖRDLEV JA TÜPOLOOGILINE UURIMINE

Sugulas- ja mittesugulaskeelte võrdlemine. Keeleuniversaalid vene keele peeglis. Vene keele ja NSV Liidu rahvaste rahvuskeelte kõrvutatav-tüpoloogiline uurimine tasandite kaupa ja eri tasandil.

9. ÕPPEPROTSESSI TEADUSLIK TAGAMINE

Õppeprotsessi kvaliteet ja selle teaduslik tagamine konkreetsete kaks- ja mitmekeelsuse tüüpide puhul. Uut tüüpi vene keele grammatikate loomine mittevene elanikkonnale. Uut tüüpi vene-rahvuskeele sõnasõnake loomine. Rahvuslik-vene ja vene-rahvuslik leksikograafia. Vene keele kui rahvastevahelise suhtlemise vahendi õpikute ja teadmike loomine.

Eesti NSV Teaduste Akadeemia Keele ja Kirjanduse Instituut NSV TA Kirjanduse ja Keele Osakonnale

NSVL TA KKO SOOVITUSTEST KAKS- JA MITMEKEELSUSE ASJUS

Tutvunud NSVL TA KKO väljasõidu-istungi «Kaks- ja mitmekeelsus paljurahvuselises nõukogude kultuuris» soovitustega ja samuti projektiga «Kompleksse sihtkava «Vene keel — rahvastevahelise suhtlemise keel» teadusuuringute ja rakendustööde koordineerimisplaan aastaks 1991—2000 ja edasiseks», avaldavad Eesti NSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi direktsoon, parteibüroo ja ametiühingukomitee rahulolematust suurema osa põhiväidetega «Soovitustes», ning et selgitada oma seisukoha olemust, esitavad nad alltoodud märkused.

1. «Soovitustes» on läbi viidud vastandus «rahvuskeeled ja vene keel (kui rahvastevahelise suhtlemise vahend)». Sihtkava projektis on juttu «rahvuslikust-vene kakskeelsusest». Selline vaatenurk tähendab vene rahvuse (suurvenelaste) välistamist

maailma rahvaste ja ühtlasi NSV Liidus elavate rahvaste seast. Termin *rahvus* on muudetud *vähemusrahvuste* nimetuse eufemistlikuks aseaineks, suurvenelased aga omandanud rahvustest ülemal seisva etnoüksuse staatuse. Vastavalt omistatakse vene keelele millegi rahvuskeeltest kõrgemal seisva (otsekui «internatsionaalse») keele roll. Täies vastavuses sellise terminitarvitusega vaikivad kõnealused kirjatööd kogunisti suurvenelastest kui Vene NFSV mitteaautonoomsete osade pärisrahvast, «kakskeelsuse» printsibi rakendatavusest nendele ja samuti vene rahva seisundiga seostuvaist sotsiaalsetest probleemidest. Eesti NSV Keeleseaduse eelnõu arvustajatel A. Pigolkinil ja M. Studenikinal on õigus laita, et «ühikülgne rõhuasetus vene keele levitamisele on saanud vaata et internatsionalismi ekvivalendiks...» («Izvestija» 8. I 1989). Õige on samal viisil suhtuda väljendisse nagu «vene keel ja rahvuskeeled», samuti mis tahes järeldustesse, mis põhinevad vastaval ehadast internatsionalismist kaugele jääval mentaliteedil.

2. Vististi ei vaja selgitust, et suur-

venelastel ja samuti nendel väikerahvaste liikmetel, kes on otsustanud karjääri teha väljaspool oma rahvust, on raske mõista, mida tähendab rahvuste võrdõiguslikkus (või võrdsus) ja mis teid kaudu saab neid tegelikult lähendada sellele sotsiaalsele ideaalile. Just selline mõistatus sünnitab väljendite nagu «NSV Liidu keelelise arengu peasuund on kõigi rahvus- [= mittevene, eksi?] keelte vaba ja võrdõiguslik funktsioneerimine, ... kaks- ja mitmekeeluse väljendite kasv ja täiustumine ühtaegu vene keele kui rahvastevahelise suhtlemise vahendi levikuga» või ka nagu «loogiline on kuulutada kõigis vabariikides ... rahvuskeele kõrval riigikeeleks ka vene keel [aga kuidas jääb VNFSV-ga?]

Rahvastevahelised suhtluskeeled kujunevad sotsiaalsele otstarbele vastavalt, nende kasutamine ärgu olgu vastuolus rahvuste põhimõttelise võrdsuse ideaaliga. Kõige tähtsamaks rahvuste suhtlemise keeleks tuleb liiduvabariikides pidada vabariigi enese, s.t. tema pärisrahva keelt (vrd. Leedu NSV Ülemnõukogu Presiidiumi seadlus 25. jaanuarist 1989: «Määrata leedu keel riigikeelena vabariigi elanike ametliku suhtlemise põhivahendiks»). Mis puutub katseisse määrata seadusandliku aktiga milline tahes üksainus rahvastevahelise suhtlemise keel kõigile rahvastele, kõigile riikidele, kes moodustavad Nõukogude Liidu, siis «tuleb selgesti aru saada ja endale teadvustada, et suhtluskeele valiku ettekirjutamine seadusega sel alusel, kas suhtlevad pooled on samast või eri rahvusest, on ... tõelise internatsionalismiga ühitamatu» (Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi esimehe Arnold Rütli kõnest Eesti NSV Ülemnõukogu istungjärgul 18. I 1989); see käib ka milliste tahes muude kui seadusandlike analoogsete meetmete kohta.

Suurvenelastel on tohutu ja kõigutamatu tegelik eesõigus: võimalus ajada kõiki oma asju kõigis liiduvabariikides oma emakeelele. Selle eesõigusega kaasneb teine, veel tähtsam: venelastel on pääs kõige suurema arvu elukutsete omandamisele emakeeles. Kõigil teistel NSV Liidu rahvastel on kutsevalik emakeelse õpetuse eeldusel võrreldamatult kitsam. Venelaste privileegide tõttu ei ole rahvuste võrdsuse sotsiaalne ideaal teostatav. Meetmed mittevene keelte positsiooni kaitseks ja kindlustamiseks, sealhulgas asjaomased seadused, suudavad üksnes lähendada mittevene rahvaid suurvenelastele altpoolt. Sel viisil püüavad nad vältida rahvuslõhet Nõukogude kodanike vahel, s.t. luua soodsaid tingimusi rahvaste konsolideerumiseks mitte ainult suures uuteürituses, vaid ka jäädavalt — pärast NSV Liidu rahvaste õigusliku, majandusliku, ökoloogilise ja sotsiaalse seisukorra normaliseerimistki. Praegu on nende seisund täiesti vastuolus sotsialismi põhimõtetega.

3. Juhime teie tähelepanu vasturääkivusele «Soovitustes». Ühelt poolt on märgitud, et «seal, kus on heal järjel emakeele õppimine, valdamine ja kasutamine, osatakse hästi ka vene keelt». Teiselt poolt on avaldatud arvamust, et «ainult ühe keele

riigikeeleks kuulutamine rahvusvabariigis [ilmselt mõeldakse mitte vene vabariiki] kätkeb ... ohtu, et nõrgeneb vene keele kui rahvastevahelise suhtlemise keele ja koos sellega kakskeelse positsioon». Siin ei saa jätta märkimata järgmist.

a) Kui pidada kakskeelsust ideaaliks, siis tema positsioon on kõige nõrgem Vene NFSV vene oblastites ja pole ülepea mitte selge, kuidas lahendada see probleem seal.

b) Mitte ilmaasjata pole pärisrahva keel kuulutatud mõnes liiduvabariigis riigikeeleks. Iseenesest niisugune kuulutamine tähendab vähe. Sellise tunnustusavalduse tegelikku mõtet ja samuti riigikeele tüüpi ei määra mitte esmane deklaratsioon, vaid meetmestik, mis deklaratsioonile järgneb. Pärast kauast stalinismi ja Brežnevi seisukumuse Lenini-võõrast, internatsionalismivastast keelepoliitikat, mis avaldus eeskätt sihikindlas vene keele levitamises teiste keelte kulul, tuleb vene keelele nüüdsel etapil selleks, et saavutada rahvaste võimalik tegelik-õiguslik lähenemine ja konsolidatsioon, taandada nendelt positsioonidelt, mis ta on ebaõiglaselt hõivanud. Sellega avaneb tee emakeele õppimise, oskamise ja kasutamise kõrge taseme poole. Ühtlasi kahaneb vastumeelsus vene keele vastu, mida praegu, eriti pärast 1978. ja järgmiste aastate salajasi ning poolsalajasi meetmeid («keelerašidovlusi»), on märgata neil rahvail, keda nende ajalugu on õpetanud oma rahvusest lugu pidama ja selle iseolu kõrgeks hindama.

Seni on näiteks eesti keel «Eesti NSV-s, s.t. eesti rahva põlisel ja ainsal rahvusterritooriumil pidevalt taandunud. Üks keeleseaduse peaaesandeid on peatada see protsess ning taastada järk-järgult eesti keel Eestis nii territoriaalselt kui ka elualade kaupa, riivamata seejuures muudest rahvustest üksikisikutest ja -perekondatest huve ja samuti riivamata üldühiskondlikke huve, mis ei saa ju sotsialistlikus riigis olla vastuolus lojaalsete kodanike huvidega» (A. Rütli ülalnimetatud kõnest).

c) «Soovitustes» on kakskeelsusest tehtud vaata et kogu mittevene liiduvabariikides toimuva keelelise arengu eesmärk, vene keele ja mittevene keelte samaõiguslikkuse probleem aga jäetud puudutamata. Ülal tsiteeritud fraas NSV Liidu keelelise arengu peasuuna kohta — kui ära jätta sõna «vaba» — kajastab mitmeti faktilise keelepoliitika suunda stalinliku vägivalda ja Brežnevi seisukumuse ajal. On täielik alus umbusaldada terminit *kakskeelsus*, sest esiteks on seni kogu kakskeelsuspropaganda eesmärk olnud võõrutada mittevenelasi emakeelest ning internatsionaalsetest sidemetest, ärgitada neid «vabatahtlikule» keelelisele ja kultuurilisele ümberrahvustumisele, teiseks aga ei saa üksnes kahe keele ja lõpptulemusena üheainsa keele valdamine, mis mitte emakeel ei ole, üldsegi olla vabade rahvaste ideaaliks XX ega XXI sajandil.

4. Oleme arvamusel, et üleliiduliselt ühtse «NSV Liidu rahvuskeelte vaba ja võrdõigusliku arengu seaduse» järele pole mingit vajadust, sest asjaomased poliitili-

sed deklaratsioonid on NSV Liidu konstitutsioonis ja liiduvabariikide omis ning eriti ka Eesti NSV Keeleseaduses olemas.

Keelesuhete reguleerimine mittevene vabariikides tsentraliseeritud seadusandluse või direktiivide abil pole ei otstarbekas ega efektiivne. Olukorrad vabariikides on erinevad. Mõnes on vene elanikke vähe, nende hulk püsib normaalseis piires ja üks rahvus on valdav. Teistes elab juba ammu koos eri rahvusi. Kolmandates liiduvabariikides (sealhulgas Eestis) on arutu majandus-, loodus- ja rahvuspoliitika tagajärjel kujunenud uus kõrgeprotsendiline vene keelt kõnelev elanikehulk, kellele vabariikide pärisrahva ajalugu ja kultuuritavad on arusaamatud. Õigeid otsuseid langetada, vastavaid seadusandlikke meetmeid võtta ja direktiive anda saavad vaid need, kes orienteeruvad konkreetse olukorras, s. t. mittevene vabariikide eneste kodanikud ja võimuorganid. [Vt. VK(e)P XII kongressi (17.–25. IV 1923) resolutsiooni rahvusküsimuses.]

Õeldut toetab see, et keelte valdamise ideaal pole kõigil rahvustel samasugune. Näiteks eesti rahvus valdab oma kirjakeelt, mis on sotsiaalse ja rahvusliku ülesehituse käigus kujunenud kõrgeväärtuslikuks suhtlusvahendiks nagu teisedki Euroopa ja muu maailma kirjakeeled. Selline emakeel seisab ja peabki seisma iga rahvuseliikme keeleteadmistes kesksel kohal. Seekõrval on Eesti ajalugu ja geograafiline asend tinginud vajaduse teiste, mitteemakeelte valdamise järele. Vene keel kuulub selliste keelte sekka, pole aga üldse mitte ainus selline. Ühekülgne rõhuasetus vene keele õppimisele ja kasutamisele kutsub vaid esile negatiivset suhtumist temasse, tuues kaasa rahvuste silmaringi ahenemist ja eluvõime kahanemist XX, XXI ja järgmiste sajandite oludes.

Mööname, et suundumus ühele mitte-

emakeelele võib praegu veel olla mõnede NSV Liidu rahvaste siht, kuid seda arvaku nad ise. Eesti rahvas on sellise arengu XIX sajandil saksa keelele orienteerudes läbi teinud. Tänapäeva Läänemere-äärsete rahvaste jaoks on see ammu möödunud ajaloojäre.

5. Peab iganes hoiduma suurriiklikku riigikeelt taastamast olgu mis tahes ettekäändel või mis nime all, sealhulgas «rahvustevahelise suhtlemise keelena». Säherdusele internatsionalismivastasele aktile viiks nii kahe riigikeele seadustamine mittevene liiduvabariikides kui ka NSV Liidu rahvaile kitsa, riigisisese orientatsiooni pealesurumine, nende rahvustevahelise silmaringi ahenemine.

«Soovituste» peasisu on uuteloosungitega looritatud katse päästa poliitikat, mis on taotlenud forsseerida rahvuste lähene-mist mittevene keelte väljatõrjumise teel, katse maksu mis maksab anda sellele veel tugevam põhi seadusandlike või direktiivaktide näol.

Lõpetuseks avaldame arvamust, et eelkäsiteldud NSVL TA KKO väljasõiduis-tungi soovitused (ENSV TA KKI esinda-jaid istungist osa ei võtnud) on põhimõt-terelises küsimustes vasturääkivuses partei kursiga NLKP leninliku rahvuspoliitika taastamisele ja lähevad lahku XIX ülelii-dulise parteikonverentsi resolutsioonist rahvustevaheliste suhete kohta, samuti NLKP KK pleenumi valimiseelsest pöör-dumisest partei ja rahva poole 10. jaa-nuaril 1989.

Käesolevad märkused on esitatud Ees-timaa KP KK-le ja ENSV TA Presiidiumile.

Lisa: Eesti NSV Keeleseaduse tekst.

Direktori aj. kt. J. Sang
Parteibüroo sekretär E. Pajumaa
Ametiühingukomitee esimees J. Pajupuu

A. Adsoni ja F. Tuglase kirjavahetus

(Algus „Keeles ja Kirjanduses“ nr. 2)

30. Tuglas Adsonile¹

Tartus, 14 aug. 1917.

Hiobi sõnumed trükikodade suhtes. Peab vist ilma Tartu abita läbi ajama. Käisin nimelt praegu Mällo pool. Kõige päält teatas ta pikemas informeerivas kõneluses, et Tartus tööpalgad praegu just on samad kui Tallinnas («allalaskjate» omad vist kallimadki). Nii ei ole sellepolest miskisuguseid paremusi. Mällo ise ei või praegu ühegi raamatu trükkimist enese pääle võtta. Sest paar viimast sõjaaastat, kus midagi ei tellitud, on teda lõpulikult sundinud end aktsidents-töödega siduma, et hinges püsida. Umbes sama laadi on lugu teiste trükikodadega, lisaks on nad kallid («Postim.») või jälle liig saamatud (Sööt.). Kõige sellep. soovitaksin kohe Tallinnas trükikodadega läbirääkimisse astuda. Albumi peame välja saama! (Järgneb)

(Järg). Selle juures ei tarvitse millegi ees peatada. Ka kaustast ja paberi-laadist peaks loobuma, kui muu ei aita. Korreksust võib ometi saavutada, kui samm-sammult ise tööde järele valvata. — Kui trükkimine käsil ja muidu ei saa — olen valmis ka otse spetsiaalselt selleks Tallinna sõitma.

Kõik need teated toon ainult läbirääkimiste põhjal, mis mul olid Mälloga. Teistes trükikodades pole ma veel käinud. Kuid mul on põhjust vana tuttavat Mällo t usaldada. Igatahes käin ka mujal, kuigi midagi enam ei looda. Hakake Tallinnas tegevusesse! —

Kaanepaberi kriis siin nüisama terav kui Tallinnaski. Kui muu ei aita: laseme kas või kolm poogent pakkimispaberit ühte kleepida. Album ei tarvitse veel püksata ilmuda, olgu maailmas kas või kümme paberi kriisi! —

Tänu Wernerisse saadetud kaardi eest. Mul ikka veel palavik!

Terv. F. Ormusson

Mällo on natukene hiljem valmis vahest küll õieti väikesi luuletuskogusid trükkima. — Kas saite ma hommikuse kirja?

1. Kiri kahel postkaardil; aadress: V.a. herra K. Adson, Pikk uul. nr. 34, kort. 7, Tallinna (Ревель).

31. Tuglas Adsonile¹

Tartus, 14 augustil 1917.

Veel üks kaart lisaks eelmistele! Mõttesin nimelt albumi kausta üle järele. Omas kirjas teatate, et kahju oleks praegu valmisolevat paberit albumi jaoks tarvitada, sest et 1/6 kaotsi läheb. Kuid tarvilisel korral loobugem ilusast «Vessõi» kaustast, olgem üldse välimiselt praktilised! See ei ole midagi uut, et ajakirja väikese raamatu kujul välja anda: Saksa ja Prantsusmaal harilik nähtus. Lätis ilmus ka ajakiri «Zalktis» esialgu suures uhkes kaustas, siis aga leiti kohasem olevat umbes romaani taolistena vihkudena (ä 160 lk.) esineda. Ja seda kõige rahulisema rahu ajal. Miks siis mitte meie? Pääsi: äärmiselt kompakt ja kaaluv sisu! Kõik muu on praegu kõrvaline. — Vähemalt luuletused näiksid ka sarnases väikese kujulises väljaandes ilusad. —

Terv. F. O.

Triiki joonistused on tarvilikud, ükskõik missuguses kaustas album ilmub. Ka proportsioonid püsivad umbes endistena.

1. Postkaart; aadress: V.a. herra K. Adson, Pikk uul. nr. 34, kort. 7, Tallinna (Ревель).

32. Adson Tuglasele

Tallinnas, 15. VIII. 1917.

Armas Tuglas!

Kui palju peaksin Teid noomima! Vabandate stiili pärast — issakene, pole ma paremaid kirju kunagi saanud (väljaarvatud ühe käest, kuid see on teine vald); Tahate mind tänada — no mille eest? — et ma Teile kooreta kofji andsin palja võileivaga ning õhtuks mitte midagi?

Lubate, enese poolt, meie kirjavahetust elavamaks muuta — ilus perspektiiv, hakkam tingimata töölt koju jooksmata kirjakasti vaatama.

Saatust ei oska siiski vahet teha: löi Teid, kõige suuremat «siurulasist», kõige raskemalt!

Mul oli õigus, kui Printsessiga arutasin, et peaks Tartu sõitma Teie haiguse raskemise puhull!

Selle pärast nüüd enam ei tarvitse sõita, kuid me oleks pidand selle pääle ennem tulema (näete kui kohmakas minu «stiil» on! — Olen täna palju kirjutand ja mu kangekaelne tõmp sulg on sõrmed juba valutama pannud, seepärast ja ka tindi pärast nii vilets käekiri) ning juba Tartus olema.

Küsite, kuidas on mu puhkeajaga lugu — ei tea isegi. See oleneb Teie siiasõidust, Printsessist ja võib olla isegi ringreisust — a propòs: «Estonia» saal on võetud 18^{ks} sept. ja 2^{seks} oktoobriks (õhtu à 300 rbl.).¹

Tulge Tallinna, armas Ormusson, Felix, Prints!

Kui häa on Teilt kirju saada!

Ärge eneselle «Siuru» pärast liiga tehke!

Ärge Marinetti pärast vähematki vaeva nähke, kui tulete, siis toote kaasa.

Olete haiguselt paar novelli ainet saanud — mina aga ütlen: Teie kiri on juba isegi novell.

Sõnast «novell» tuli meelde Ge: kirjutab «Art. Valdese elust üht päeva» ja muid. Hakkas kirjutama haiguse ajal, nimelt haiguse № 2^h ajal: hakkas pärast nälginist sööma («lahmima», «käristama») ja sai kõhuhäda ning siis pistis see valust vaevatud mees õõseti kirjutama, ta sai nimelt igapäev uue kõhutäie ning -valu, Valdes on tal pooleli ja jääb nii, kuni on saanud lugeda Teie artiklit! Käisin teda esimese haiguse ajal vaatamas: päris Jaan-Oks-omast-käest: õreda- ja sasisjuukseline pää, kaela ümber shallid ja «kamponid», vana palitu katteks, ninaots korbatand verest must, verised vatitükid põrandal, mustad sukad, suitsuotsad j.n.e. — tore.

Sempri läks 2 tunni eest koju, lubas haige olla.

Küllap vist Stude³ on süüdi «Siuru» haiguses. Oleks nüüd Sempri ka jääks, siis oleks see teooria päris õige.

Saadan Teile häätähtlikuks arvustamiseks (Täna saatsin omad «Siuru» I^{se} kuuluvad laulud ära, Teie koduaadressile):

Kui havve mõrran aeli müüdä osse
Tuul. Lumi abras: raud, mis sõõnü rosse.
Oll varajane kevväi.

Teid edimätsi rajama koon tõllimi.
— Ei mäletä, mis tõinetõisel ütlimi —
Sääll äkki, uutmataalt sa naarma pahvatit,
Ma saisma jäi: mo imelikolt jahmatit —

Kui oless lendu tõsnu nigu noole
Parv tsirke sino rinnast taiva poole,
Küek mõtsa oless siivalõõgi täütnü
Nink kadonu kui kaar, mis välk om täütnü.

Kui havve mõrran aeli müüdä osse
Tuul. Lumi abras: raud, mis sõõnü rosse.
Oll varajane kevväi.⁴

Elage hästi
Paash.

1. «Estonia» teatrisaal reserveeriti «Siuru» esimeseks avalikuks ühisürituseks, tegelikult toimus see 25. septembril.

2. Gailiti kavatsetav novell jäigi pooleli.

3. Kondiitriäri Tallinnas Pikal tänaval.

4. Selle luuletuse tekst on muutumatult ilmunud A. Adsoni esikkogus «Henge palango» (Tallinn, 1917, lk. 25).

33. Adson Tuglasele¹

16. VIII. 1917

Sain praegu Teie 3 kaarti. Ah Teid küllastajat küll!

Egas ma teie kaarte nii loe nagu asjaajamis- või ärikaarte, ei, vaid kui Tuglase omi. Tahtsin praegu hakata lõunat kombineerima — jäägu lõuna, enne kirjutagem Tuglale. Lähen varsti Ge juure nõupidama ja siis trükikodadesse. Ärge enesele palavikus olles liiga tehke trükikodades käimisega.

Hüvasti Paash.

1. Postkaart; aadress: V.a. hra Fr. Mihkelson, Näituse uul. nr. 5^a kort. 9, Tartu (Юрьев, Эстл.).

34. Adson Tuglasele¹

17. VIII. hommikul [1917]

On tarvis, et Teie siia sõidaksite — muidugi mitte enne täielikku tervenemist. Oleks vaja tuleva nädala alguses laduma hakata, siis jõuaks umbes novembri alguseks raamat valmis. Kui Teie aga sõita ei saa, kuis saame siis käsikirja siia? — postiga saates võib palju aega minna (tsensor). Ma ei usu, et Triik joonistused nüüpea valmis saab, ehk saaks Vabbe käest rutem? Käisime eila Ge-ga trükikojas («Uhiselu») — tema hind on: ladu, trükk, lõikamine, broschüürimine = 210 rbl. poogen[,] võib ka kallimaks minna (See trükikoda on korrekt ja päälegi võin mina omade tootluskomitee tellimistega ta pääle

mõju avaldada) nii siis tuleks kõik kokku raamat endal 2 r. 50 k. maksma ja välja-
müügil minimum 4 rbl. — Vessõi kaustast meie ei loobu: paber on meil oda-
valt käes ja lõikamine maksab õige vähe. —

Saame mõne riisi ilusat paksu valget paberit (parema väljaande jaoks) odavalt. Täna
läksime Ge-ga vabrikusse paberit otsima — on lootust.

See on trüki proov². Uued tähed. Sarnased trükile, mis Noor-Eesti V-mas, ainult
tihedamalt laotud. Kui tulete, tooge jälle Valdes kaasa — eks saa näha, mis Ge talle
teeb. Olen õhinas. Vaatan iga raamatut, peaaegu ainult kausta, paberi häduse ja trüki
seisukohalt. Kui ometi kord Siuru I juba laual oleks!

Elage hästi

Paash.

1. Postkaart; aadress: V.a. hra Fr. Mihkelson Tartu (Юрьев, Эстл.), Näituse uul.
№ 5^a k. 9.

2. Sriftinäitena lisatud seitse rida trükiteksti.

35. Tuglas Adsonile

Tartu, 18. augustil 1917.

Armas Adson!

Ma tennä kate kaardi ja üte kirja iist. Saije ne tämbä. Kiige päält ole ma rõõmus,
et Te nii tüü- ja ettevõttevaimuline olete. Mina esi ole ollu viimatsel ajal nii halvast ole-
misen, et kohegi es kõlba. Iks ütteluku palavik, ja nüit om jälle kaal haige, nii et vast
viil kõrd peap tohtri väist appi võtma. Inemine om halvast tettul! Ta kehä peäss olema
ravvast, mõni ilosamb paik klaasist, ent heng peäss olema illos ja punane kui õhetus
Mars-tähe ümber. Inemise iho näitap, kui sant tu jummal om, kelle perrä ta om luudu.

Ent ma iks looda, et vast nädäli peräst ole nii terve, et või Tallinna minnä. Mis
jaoss ma ennegi siiä tullil, sedä ma ei tiia. Ma ei ole Tartust midägi rõõmu saanu. Kiik
om siin nii halle ja unine. Viil kunagi ei ole ma nii tähelepannu, et kiik naise siin, kedä
võip armastada ja kedä ole armastanu, omma labatse nink vulgääri. Tõise jälle, ke omma
targa ja miiltmüüdä, noid ei või armastada. Miis om puudulik, ent naine viil enämb. Kui
rassess lätt tulevikun armastamine, kui piat pelgämä naise puult egä silmäpilk ütte vai
tõist vulgääri sõna ehk liigutust. Keä om riknu nüüdse aja mehe, et oleme saanu nii
noudlikuss!

Muidu oless siin hää olla ja tüüd tetä. Ödangu omma pika, pimedus Toome mäel
om nii lopsakas ja täis inspiratsiooni henge, et juubnus tiip. Kuu om illus ja mõnikõrd
tähti väega pal'lu. Kurb ja rõõmus sügise aig, kui heng luumis-raskejalgsusest luuka
paindup. Egä silmäpilk päväst ja üüst om üitsainus novell. Neid sünnip ja koolep üttele-
luku, enne kui na kujo saass. Inemine om nõrk ja elo om lühike! Mitte midägi ei saa ta
tetä, enne kui jo ärä koolep. Ent kes tiid, ehk omgi tu paremb. Ütteviisi kaduva omma
kiik: nii raamat kauni laulega kui takjapuhmas havva pääl. Kiige lõpus jääp järgi ennegi
tu tuul, meä «aeles kui haug mõrran müüdä osse.»¹

Ent nüit peäss kõnelema muust kui igävetse üü unest.

«Siuru» asja omma siss nüi, et trükmine tulep Tallinnan. Kui ma esi lähembil päivil
sinnä ei või sõita, siss naka tüki kaupä käsikirju sinnä saatma. Ei massa pellätä, et na
kavva postin oless — mitte kavvemb kui tõise kirja. Ent enne peäss kiik luuletuse siin
kuun olema, et kõrda võiss kindläss määrätä. Visnapuu laulu looda ma tämbä saada.
Ridala tulep neil päivil, saatke Sempri oma kah ruttu. Siss võiss nädäli peräst nakata
trükmä.

Esigi teedä: kah mina ole «Vessõi» kausta puult. Ma ennegi ütli, et kui muu ei avita,
siis võtke tõine.

Sorbonne'i kiri², millest kirjotite, om hää küll, parembat meil ei saa. Ma oless tolle
puult, et ruumi õige kokku hoietass ja tihedalt laotass. Veere tuleva nii kui nii suure, ei
ole aig nüit uhkuse ajamissess.

Tu om hää, et «Estonia» om üüritu 18-ks spt. Sinnä om siss viil kuu aiga. Ma jo
pelgäsi, et kui 4-dal oless olnu, ma siss viil haige oless, kõnelemata et ma midägi ei
oless võinu valmistada. Nüit looda ma viil vastse jutugi tolle jaoss kirjotada. Visnapuu,
kel olle säände hädä ringreisile minnä, eila jo hädäld ja vaevel tolle mõtte käes, et
«Estoniaski» esinemine om väega rasse!

Marinettilt es levvä ma midägi. Nii kui nätä, ei ole ma midägi ütlen võtnu.

Valdese saada ma sellega ütlen tämbä Teie kätte. Pane kinnitatul postil. Küll ma
siss jälle saa, kui vaja om. Ent sedä nii pea ei ole.

Kui nii peäss minemä, et Triik'ist ei ole pilditegijät, siss ma võta kõik Vabbe tüü
ütlen, mis siin om. Tuleme kah nii asjaga väl'lä. Vabbelt om mul luba. Ehk ma kirjuta
viil Vabbele eraldi. Ent oless väega hää, kui sii nummer tules Triiki puult — mitme
põhjuse peräst. Tõine siss tules Vabbelt. Käige Triik'ile ütteluku pääle! —

Kui illus om laul, mis om Teie kirja lõpun! Väega, väega illus! Enämb niisugustil!
Südämliku tervitüsegä

F. Ormusson

1. Vihje A. Adsoni 15. augustil saadetud kirja värsstekstile.
2. Sorbonne'i kiri — üks trükikirja liike.

36. Adson Tuglasele¹20. VIII 1917²

Tuglas!

Sain täna kirja Valdesega ja kaardi Vernerist. Saatke (vähemalt) laulud siia, pange oma arvamine korra ja muu kohta juure, et saaks hakata trükkima — sest palavik ja kurk Teid ennast Tallina ei lase. Kas Te ei kirjutaks otsekohe Soome kaanepaberi asjus. Kas Tartus pole võimalik paberit saada? Meil Siuru II ja III jaoks vaja, ja ta kuriivaim tõuseb ühtesoodu.

Paash

Tervitus! Ge.

Laulud saadan esmaspäev

Asm.

1. Postkaart; aadress: V.a. hra Fr. Tuglas, Verneris kafé, Jaani uul., Tartu (Юрьев, Эстл.).

2. Postitempli kuupäev.

37. Adson Tuglasele¹20. VIII. 1917²

See kaart

Me lintropitamise resultaati

Üles Lasnamäele

Kus kuuled korstnahääl

Kolm korda päevas jorutavat —

Et kuulda kontoristi korrutavat

Ohtsama vastust — stereotüüp:

See meie aegne müüt:

Ei ole paberit

Ei ole kaane paberit ei pakkimise paberit:

Võib saada küll

— Kas pole hull —

Ent mitte alla 100 puuda

Mis siin muuta!

Muud kui tuleb Soomest telli,

Seks sõitke siia, armas veli.

[A. Adsoni tekst]

See tõsi kõik! Ge

Sõitke ruttu. On oodata raudtee streiki 20—21. VIII. [A. Adsoni tekst]

See tähendab, sõitke siia. Üks argument on raudtee streik. Asm.

1. Postkaart; aadress: V.a. hra Fr. Mihkelson, Näituse uul № 5^a k. 9, Tartu (Юрьев, Эстл.).

2. Postitempli kuupäev.

38. Adson Tuglasele

Tallinnas, 20. VIII. 1917

Sääl kaksikvaadi otsa asund istuma

Makaakapaar, kes näitab omi paljaid nabu.

Ju nurgas oksendakse, lapsed näljased

Ning tissi saamata nad uinuma on visad.

Siis emad, rinde vahelt higised,

Mis muud, kui suhu topivad neil' hiigla nisad.

Siin nurgas kitib kass, sääl nurgas elbib peni.

Kuid maiad meistrid polnud nõnda elberdid,

Et maitse kaotada küllastuste vahel:

Nad ritta säadsid oma jlaami molberdid

Chefs-d'oeuvre'id puhkesivad kahe jooma vahel.¹

See om mu ütsik meelelahutus

Sel igävambäl pühapäiväl.

Me piha higise ja luien rammetus

Sittkaalmisest nink torni sainu mõõtmisest.

Du Nordin anti kala manu vilets jahuhämmetus

Pastoi! Om villänd sellest sandist söötmisest!

Ei enämb sinnä lää.

Oh, igävüsest huugap pää

Nink piha higise ja luien rammetus

Et o!gu igäväsess ära vannetus

Me herräsmehiss saanu liikme, luu

nink maustama opnu suu:

Kos mõni tüü
kui sainu müüdä ronni, kaapi sitast lake,
No süü, no süü
Jäll enneaigne vasikas, jäll pörknaleeme lake.

Sempri istub sohva pääl
ruunap vinne lehti oma lehe jaoss.
Sirmi takast kostap Geee hääl:
Nohin-pohin-shahin-khahhin-kaos.
Sempri, tule tii edesi.

Paash.

Paash on mõne rea maha mottotanud sest Verhaereni poemist, pikast ja rasvasest, mille täna lõpetin. Pidin küll täna kokku korjama oma luuletuste marjad ja neid kobarasse panema pealkirja all «Suurlinn», aga see on ikka kui nuhtlus, kui midagi p e a b tegema ja sellepärast raiskasin terve päeva «Vanu meistrite» tõlkimiseks, et endale vabandust saada oma kaastöö hilinemise pärast, mida vaevalt homseks saan valmis korraldada, nagu lubasin.

Mehed siin on nüüd paberitõves: nagu oleks kõik raamatud ainult seks, et nende paberit võrrelda Siuru omaga. Aga et siit kaanepaberit ei saa, siis kihelevad nad ja palavikus unistavad ärasõidust maale, mis rikas odavast Kaane Paberist.

Sulg on pööraselt halb kirjutamiseks ja see teeb meele veel pahemaks (paha on ta nimelt sellepärast, et mehed loevad paremaks seinte vahel hallitada kui viitsida minna linnast välja pühapäevlema, *coucher sur l'herbe*², Prantsuse moodi.)

Ehk Ge vahest vaeuob kirjutama millestki lohutavamast ja sellepärast loovutan Talle selle võimatuma sule.

[J. Semperi tekst]

Aga Ge on sõnniku kaalumisest nõnda väsinud, et midagi enam armas pole. Muudkui sikuta konte ja katsu läbi ajada.

Ge.

Löön hädalokku
Siurulased, tulge kokku!
Kui eunuhhid me eläme siin kolm
Ent kui meid kuus, näts sis om palm!

Oh, Jeesus, Jeesus!
Ennegi piisäs
Meil kolmel vesi,
Ent kuuekesi:
Siis mulisep
Nink savven pulisep:
Nii näitusess: om näätäl müüdä lännü
Ei ole keäki nännü
Seitongin sõnumit;
Ei putu anumit
Empire'in Siuru,
Nink «lehmäl» lehen kiunu
Ei põhjust üttegi
Ah, siitagi
Ei tule vällä mino värsest.

Mõõtsime (seni tegi Sempri «Vanu meistrid») 3 tundi torni, kaapisime taladelt kõik sõnniku maha ja kaalusime pävälä ja ühe lahke Manni päärätiku abil 10 puuda ära, tõine nüpalju jäi kaalumata.

[A. Adsoni tekst]

1. Katkendid Émile Verhaereni «Vanadest meistritest» J. Semperi tõlkes. Tervikuna ilmus tõlge «Siuru» II albumis (1918) ja redigeeritult kogumikus «Valik luuletusi» (1929).

2. *coucher sur l'herbe* (pr.) — magama muru peal.

Koostanud ja kommenteerinud August Eelmäe

ILM HALL, TUJU SOE

Ott Arder. Tasakaalukeeled. Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1988. 64 lk. Hind 20 kop.

Ott Arderi luule on tasapisi imbuva. Vaikse heatahtlikkusega. Jah, tõsi küll, ta laulutekstid kõlavad laialt, tema nimi on tuntum kui enamikul nooremaist luuletajaist, kuid ta luule pole pelgalt laia-tee-poiss, räme ja uhkeldav. Ta pole suursuguste väliste efektide peal väljas, pigem on siin magusat mõnust oma olemisest kui enese üleoleku väljakerjumist. Mehelikku maailmast üleolekut küll, aga ikka lüürilisel noodil. See luule liigub Jüri Üdi, Andres Ehini ja Andres Vanapa luule lähimail, kosutades end ka Juhan Liivi kae-vul. Temas pole pingutatud groteske, on pigem pisikest allasurumatut naeru elu surutistest väljapääsemiseks, pisikesel inimese vastuhakunägemust suure maailma ülimuslikkusele.

Ott Arderi esikkogu «Üks kõiksus» (1982) oli selge oma (stagna-) aja laps. Tema tekst oli sündinud tollases vaimses õhutuses, kus eristumiseks tihti piisas peiariveiderdustest ja alltekstide sobi-vusest. Luuletaja istus muigvelsui kõrtsi-toas ja peitis oma valu humooritsemisse («tüütu joomasõber / lapsik endapeitja», lk. 22). Aga mitte ainult: «sest praegu pole veel aeg / pole veel ärgata sest / praegu on veel pimeduski / ja valgus on pimedus» (lk. 26) ning «lihtsalt hirmu ajab alla / meie karmil rahutul / ja otsustaval ajal» (lk. 22) ning «ma oma lage armastan ja ootan / TA MILLAL KAE LA LANGEB MA EI TEA» (lk. 30) ning «KÕIK SEE ON MEIE ELU, / meie valge ja must. / Tule ja mine ja kulu / kuhugi minekust» (lk. 35) ning «Ja luues ettekujutus ainuõigest / nüüd juba vähem loon kui lammutan» (lk. 37). Humoorikas üldtoon tõesti ainult varjas avali vald, mida lauspaaniliselt kardeti, poliitilisest otseütlemisest, seisukohavõtust rääkimata. Ja nii said ses hingepimedas valdavaks lõhnad, mitte nägemismeel, nostalgilised mäletamised, mitte hetkel toimuv, abstraktne liigestest lahti olev aeg — seegi sageli vaid deklaratiivne —, motiveerimata teod, sest «segi tühine on olulisega / ja tulek täitub minemisega» (lk. 4). Nii püüti siis olla Eestimaa, kus «ilus tuuletu vaimuilm» (lk. 48), «üksik rändur, veidi tõrges» (lk. 43), täis «nukrat loobumist» (lk. 44), «et veel kunagi ärgata / kui äikest on õhus» (lk. 46). Samas oldi teadlik: «Et on lohutavalt lõplik minu tund» (lk. 50). Seega oli oodatav äike otsekui illusioon, midagi ebatõelist.

Teise kogu ilmumise ajaks (kevad-suvi 1988) olid juba mõned ühiskondliku uuendamise välgud sähvatanud, ehkki oluli-

sem vaimse vabanemise aeg ise oli alles hakatuses. Arkamise kevad vinetas vastu. Kas oli Ott Arderi luulemaal (hilisemad luuletused 1986. aasta esimesest kahest kolmandikust) temaga asja? Ei, veel mitte. *Perestroika* algus polnud Eestimaa olemist süvi-riivanudki, sõnad uuendusest püüsid abstraktsed ja eestlaseks olemine oli ikka veel igauhe eraasi. Nii algab ka «Tasakaalukeeled» vanas leiges sihtuses: «Sõit meenutusis möödub. Valituks. / Taas sama kättesaamatu kui enne, / see, mida kalliks pead ja pühaks. [— — —] Taas talvaline nukrus tuikab rinnus» (lk. 4). Ott Arderi luule ise on muutunud täpsemaks sõnas, rütmis, ütlemisses, ent mitte olemises, olija on seesama muhe õllelauas mediteerija, kellel «Ikka üht-teist vajaka jääb hoogsas ettevõtus» (lk. 5), ent kes juba keset hinge täitvat kummalist tühjust leiabloodab: «aga viis on võetud meelest. / Ehk antakse see ükskord tagasi» (lk. 6) ja «kes ikkab tagasi, kuid endiselt on teel» (lk. 11), sest «Jäik on ja raudne me sundide vool» (lk. 10). Kes on kord lükatud rongi tamburisse, see sealt enam ei pääse, ei julge lahkuda, sest väljas vihistab vinge tuul, võib hange kukkuda, jalga vigastada, hukkudagi, aga sees on vähemalt soe («Akna taga möllab sügis, möllab torm ja raju, / mina istun soojas kodus, näitan neile keelt!», lk. 21) ja teekond peab ju kuhugi välja viima. See meie stagnaegne tobe usk, et ega hullemaks ikka ei lähe, ei saa minna. Et ega meie tillukesed, üksildased, rammetud nii ihult kui hingelt ei loe midagi savikolossi ees, tema hääletoru-de kurdistavuse, tema käsulaudade kõikvõimsuse ees. «Grammofonil võimatu on / muuta elulaadi. / Ikka tuleb keegi, / paneb peale vana plaadi, / tunneb ennast hästi / mineviku sees» (lk. 15). Muidugi näitab meie praegune poliitiline seis, kui-võrd dualne kõik see on, kuidas stagnast ja stalinismist ärapöördumisega on kaasenud rahvusliku identiteedi (üles)otsimine arkamisajast Eesti ajani. Mingi spiraalikeerd, hingehargnevus, et taastada oma kultuurilise iseolemise ühtsus. Ent samas on tunnetatav, kui habras veel on see toimuv muutus, kui kergesti võib igaüks indiviidina naasta vanasse kesta, elurutiini, nostalgilisse kestmesse hetkede hajuvas voos: «Oh kalla, sõber, kalla, / näe, Päeva polnudki!» (lk. 23). Ka teised luuletused tsüklilist «Madalrõhkkond» laulavad unisoonis, sest «Nii kasvab tuim ja tihke sein / me ümber iga päevaga» (lk. 27).

Oma kogu jätku on Ott Arder komponerinud tulevikulisemana (tsükkel «Et ilm

on alles veel»), kuid siingi on valdav nos-
talgiline õrn-põrpiv toon, mitte resoluutne
vastuhakk vettimisele. On ironiat valitseva
ideoloogia stampmallide üle: «Ennemuiste
oli lastel raske lapsepõlv. / Vähesed said
koolis käia, kõikjal luuras nälg. [— — —]
Nüüd... / Pole vaja mööda laia ilma
kolada; / metsas või palees me vaba laul
võib kõlada» (lk. 33), «Uus kevad jälle
rohkem kevad» (lk. 36), on lihtsalt sone-
tistatud kunstnike nimistu («Galerii»), on
parajat absurdi («Meenus» jt.). Alles
tsükli lõpul «On videvik täis igaviku lõh-
nu», [— — —] kus tuikavat südant / ja
pisarais silma / ka naerulsui taluda / mõis-
tab poeet» (lk. 40), et siirduda viimase
tsükli päästvasse unne, kus «Sädelus, mis
peidab end veel sadamata lumes, / sosis-
tab taas võimalikuks uued algused» (lk.
42). Jah, siiaani oli vaid unerahu pää-

setee igapäeva nüristusest, loomejõudude
vallalepäästja ilmsikammiitsate ahistusest.
Ent ikkagi piskult luuletaja eraomand,
ootuseseisund, kus ümbruski ei konkreti-
seeru. «Variseb põrmu su kindlus, / oled
vaid mööduja pelk» (lk. 49) ja «Kõhkle-
vate lahkumiste / vana tuttav jube / põ-
randate nagisedes / kõnnib mööda tube»
(lk. 52). Kõik see tõesti kestab, elab meie
kõrval ja meie sees edasi, võitleb ja või-
dab. Isegi sisehirmude *status quo* säilimine
on reaalsus. Ja ületada saab iseenastki
ainult siis, kui resoluutselt pöörata selg
olnule, lõigata end lahti kaasatikkuvast ru-
tiinist ja mõtestada uuesti senine elu, et
leida tulevikuvaateid, mille poole pürgida.
Ehk Ott Arderi sõnul: «Puuduvad read, /
neis on lootus» (lk. 50). Või ka: «Pole siin
luuletada / enam midagi» (lk. 60).

Julius Ürt

TULEST JA MUUST

Aino Pervik. Tulesõitjad. Novellid. Kirjastus «Eesti Raamat»,
Tallinn, 1988. 144 lk. Hind 50 kop.

Võttes arvesse Rutt Hinrikuse kirjutu-
d sümpaatsed ja täpsed analüüsi Aino
Perviku «Tulesõitjate» kohta (vt. «Sirp ja
Vasar» 23. XII 1988, nr. 52), peatuksin
siinses käsitluses vaid kolmel momendil,
mis tunduvad teose tähenduse mõistmiseks
kõige olulisemad: irreaalsuse sissetung
argipäeva, novelle läbiv tulemotiiv ja no-
vellikogu kompositsioon.

Novellikogu dominandiks on irreaalsuse
sissetung argipäeva, kõik lood varieerivad
seda ühte põhitemat. Irreaalne ehk lihtsalt
«teine maailm» eksisteerib novellides tegeli-
ku, reaalse maailma kõrval. Argitasandil te-
gutsevad tegelased ei pööra sellele teisele
maailmale mingit tähelepanu. Nad ei tead-
vustagi tema olemasolu. Oma askeldustes
on nad tavapärased ja olmelised. Ometi
jõuavad kõik tegelased mingisse kriisi-
situatsiooni, kust argitasandil edasimine-
kut enam ei ole. Ja siis lahvatub tegevusse
sisse teine, irreaalne maailm. Novellidest
ei selgu, kas see annab ka mingi konk-
reetse positiivse lahenduse, kas tegelaste
kriisi ületatakse selle abil. Novellid vää-
rustavad juba ainuüksi selle irreaalsuse sis-
setungi võimaluse. Teine maailm tegutseb
ainult talle teada olevate jõujoonte järgi,
tema ilmumine on ootamatu ja pole tege-
laste poolt teadlikult välja kutsutud. Kuid
alati pakub ta tulek tegelastele kirgastus-
hetke, nad kogevad ootamatut ja samas
näevad iseenast ootamatust, uuest kül-
jest. Nende silmad näevad korraka mõle-
male poole, kui nad seisavad kahte maa-
ilma — reaalselt ja irreaalselt — ühenda-
val piiril.

Teise reaalsuse sissetungiga on seotud
ka novellikogu läbiv tulemotiiv. Ehkki ena-
mikus novellides ei ole seos tule ja «teise
maailma» vahel otsene, peitub tulemotiivi
järjekindlas kasutamises siiski rohkemat
kui pelk kunstiline näpuharjutus. Selle põh-
juseks on eelkõige tule kultuurilooline pal-

jutähenduslikkus. Tuli on alati olnud üks
intrigeerivamaid sümboleid, tema tähendus
on kõikunud hukatusest kõrgeima loova
vaimuni. Tuli on ambivalentne ja lai süm-
bol, ta on tähistanud nii saatlikkust kui
jumalikkust, muutumist, puhastumist, elu-
andvat jõudu, seksuaalenergiat, vaimujõu-
du, valgustatust jne. (vt. Lexicon alter
Symbole. Leipzig, 1986). Tuli on inten-
siivsem neljast algest (õhk, tuli, vesi,
maa), ta on niivõrd tugeva jõuga, et näi-
teks puhastustules on võimalik hävitada
patt ja taastada inimese algne puhtus. Tuli
on olnud ka vahendajaks inimese ja Juma-
la vahel, olid tule- ja suitsuohvrid.

A. Pervikki kasutab tule sümboolit kau-
nis avaras funktsioonis. Tuli tähistab tal
kunsti, kirge, inimese olemust (samuti in-
imestevahelist suhet), võimu, aga ka rahu
ja kodu. Kahes novellis («Tuli, me vend»
ja «Tulesõitjad») märgib tuli otseselt kok-
kupuudet teise maailmaga. Neis on tuli
võtmeasendil, tule sissetoomisega on
seotud novelli lahendus ja see võrdub teise
reaalsuse sissetungiga argimaailma.

Kolmandaks vaatleksin ma novellikogu
kompositsiooni, nimelt väljajõudmist algus-
novelli eeldusest viimase novelli lahendu-
seni. Raamatut sissejuhatavas novellis võ-
tab peategelane enda kanda maailma mu-
red, temasse voolab kogu ümbritsev vabalt
sisse ja ta ei saa seda takistada. Järgne-
vates novellides käsitletaksegi erinevate te-
gelaste kaudu mitmesuguseid inimelu küsi-
musi ja maailma murede vorme. Näidatakse
üksindust, olemuse ja näivuse vahekor-
da, inimest muserdavat pinget, võimujanu.
Viimases novellis pakutakse lahendust esi-
meses novellis antud eeldusele (valude
kandavõtmisele), mida on novellides arenda-
datud ja igakülgset välja mängitud. La-
hendus on kujutatud metafoorselt: kaks ei
fea kust (Marsilt, teisest ajast, Tuulast või
Ufaast) tulnud tegelast võtavad ette pika

teekonna, et näha merd. Ja ehkki meri on reostatud, seisavad nad kaldal ja vaatavad vee ning taeva ühinemist. «Kogu nende elupingutus oli suunatud sellele, et pilk teritaks rāpakihtidest läbi tungima. Ja selles olid nad osavad: nad suutsid vees huljuva kõntsakorra taga näha merevee loomulikkust selget olekut. Selleks tuli vaadata laiemale. Ja tuli vaadata eraldavalt. Seda nad suutsid, nende silmad olid sõelaks saanud. Võib ka olla, et see juhtus just praegu» (lk. 140, 141).

Nii võib lõppnovellis esitatud lahendust tõlgendada järgmiselt: kui osata vaadata, siis on võimalik näha selgust ka läbi rāpa ja sodi, läbi inimlike kannatuste, läbi novellides kujutatud pingete. Siis on võimalik

kanda seda selgust alati enda sees, endaga kaasas. See aitab argipäeva vastu, see aitab igapäevastes pingetes. Ja võib-olla on ta lausa võrdne kõrvalt tulevaa päästva lahendusega — irreaalsuse sissetungiga. Nii saab inimese seest rahu ja selgust võrdsustada irreaalse kõiksusega.

Kokkuvõtteks võib mõningase üllatusega tõdeda, et need esmapilgul pretensioonitud novellid — ilusas läikivas pakendis, hea tasku panna ja rongis lugeda —, et need novellid puudutavad tegelikult inimele ja maailma valupunkte. Tegemist on igapäevase ahta maailma (olgu siis inimesesiseses või -välises) laialilükkamisega, inimese kõrgema olemuse meeldetuletamisega.

Piret Viires

VENNALIKU PILGU LÄBI

Kenkō. Jōudeaja võrsed. Tõlge klassikalisest jaapani keelest Rein Raud. «Loomingu Raamatukogu» 43. Kirjastus «Perioodika», Tallinn, 1988. 48 lk. Hind 20 kop. — Petrus Alfonsi. Elutarkusest (Disciplina clericalis). Ladina keelest tõlkinud Kalle Kasemaa. «Loomingu Raamatukogu» 36. Kirjastus «Perioodika», Tallinn, 1988. 70 lk. Hind 20 kop.

Munk Kenkō on meie vend. Petrus Alfonsi on meie vend. Tunane tekst on tänase lugeja varem sündinud kaksikvend, lähedane teisik, ilusam peegelpilt — kuidas võiksime siis teda mitte kohe mõista?

Huvitav, miks see keskaegne «kirjandus» kunagi igav ei ole? Miks ei ole tal seda raskekaalusportlase kehakaalu, seda haaret ja tapvat massiivsust, mis Hugol, Tolstoil (nimi, *siç!*), Balzaci, Tammsaarel & kohustusliku kirjanduse kompaniil, millega võib keskkooliõpilasi põlvili suruda? Ju see ikka tuleb nende mehikeste algelisest arengutasemest. Nojah, keskaeg, religioon, vaimupimedus... Ei jõudnud nad ühiskonnaleu avara, realistliku kujutamiseni.

Seepärast nad ka pole meile mingid autoriteetid, vaid lihtsalt lähedased. Ligimesed, sugulased, vennad. Oma suurvaimu-üleolekut meist ei suuda nad tõestada küll millegagi.

Kahe ruumiliselt ja kultuuriliselt nii kauge kirjamehe kõrvutamine ainuüksi sellepärast, et nad meie praeguse ettekujutuse valguses kuuluvad mõlemad teatavasse «keskaega», võib mõistagi mõjuda nikolaikonradliku spekulatsioonina. Nagu oleks meie ajalooskeem midagi ajaloovalist ja metafüüsist, kogu minevikust, isegi ebajumaldatud XIX sajandist kõrgemale tõusvat. Kuid siiski! Lähendades kaht teksti, mida oma uduselt uueaegselt vaatepunktilt võime linnulennul tajuda sarnasena, ei pruugi me veel suuremate «üldistuste» nimel hakata taandama ja kustutama kõiki noid tõrksaid, ilma selge ühise mõõtkavata ajalooerinevusi, millest teadlikuks saades me oma kaks võõrsil kasvanud venda peame asustama eri tähtkujudesse. Jaapanlase sünnikuupäeva lahutab hispaania juudi surmakuupäevast napilt alla saja viiekümne aasta, kuid nende tegelikku kultuurilist, õelgem kas või aegruumilist erinevust ei oskaks me

kvantitatiivselt määratleda. Tõesti, ei mõistagi nende ühendamiseks konstrueerida mingit lihtsat «samaaegsust». Kuid sellepärast ei jäta me veel vendi lugemata, ei ka seletamata, arutamata, lahjendamata.

Ei Kenkō ega Alfonsi raamatu kaanel ole näopilti. See «Loomingu Raamatukogu» harjumuslikku praktikakat arvestades silmatorkav paratekstuaalne lünk on ka esimene asi, mis neid kaht praegushetke lugeja silmis sarnasemaks teeb. Teine, niisama suur paratekstilünk on autorite nimed: üks kümne vastu, et me ei ole neid veel kusaigil kohanud, või kui oleme, siis ei ole need meelde jäänud. Kolmas, eelmistest sõltuv, tavalisem ja väiksem lünk on pealkiri.

Edaspidi saame kas ees- või järelsõna kaudu meestest ja nende teostest juba rohkem teada, algused lüngad hakkavad osaliselt täituma ja ka uued juba tekkima. Igatahes on mõlemal juhul selge, et hoiame käes tähtsat, endasse hulgaliselt muistseid traditsioone koondavat teost, teatavakujulist kvintessentsi. Kommentaare, kui ahne olla, on selliste oluliste teoste kohta muidugi suhteliselt vähe — mõlemal juhul ligikaudu kümnendik raamatu mahust —, nii et võime juba ette aimata, kuis ka nende kommentaaride lugemisel tekib veel ületamatuid lünki. Kuid milleks kurta — ka kommentaar on ju tekst.

Jah, need kommentaarid! Kui lugejal autori isiku suhtes juba kindlustunne hakkab tekkima, võivad nad ajuti ikka veel kahtluse alla panna teose identiteedi. Nii kommenteeritakse Alfonsit: «See lause [vt. lk. 14] sarnaneb samasisulise sententsiga lõigus «Lobisejast» [lk. 12]...; seepärast ei tule arvata, et selle teine osa «et vituperium laus» oleks hilisem lisand, nagu vahel on arvatud» (lk. 63). Nii-nii! Kui asi on nii ilmselge, miks siis vahel on ikka-

gi teisiti arvatud? Või lugegem Kenkō ees- sõna: «Meile tuntud käsikirja olevat neist lõikudest ja Kenkō endise teenri valdusse jäänud kirjutistest kokku pannud alles väejuht ja luuletaja Imagawa Ryōshun (sünd. 1326) pärast Kenkō surma. Sel vii- sil võis käsikirja sattuda ka palju juhus- likku materjali (siinest valkust näiteks lõigud 65 ja 149), samuti tõestavat see, et Kenkō ei olnud tervikliku teose loomist üldse plaanis. Praegused uurijad kalduvad selles versioonis kahtlema...» (lk. 7). Näeme, et ka panetunud spetsialistid ei suuda nii vana teksti puhul kõiki kriitilisi probleeme üheselt lahendada, mis siis rää- kida veel lapsemeelsest ja abitust lugejast! Siiski võib ta püüda leida seda, mis siis õieti on kriteeriumiks, mille järgi spetsia- listid otsustavad. Juba tsiteeritud lõike veidi pingsamalt piieldes avastabki ta, et see kriteerium on teksti sisemine koherent- sus, teksti sarnasus iseendaga, lähtudes vaatepunktist, mille teatavas aja- loosituatsioonis asub kommentaator; ja kui need ajalooituatsioonid ja/või vaatepunk- tid on erinevad, lähevad ka kommentaato- rite arvamused lahku.

Michel Foucault' arvates tulenevad au- torsuse tuvastamise tavad Lääne kirjandus- kriitikas otseselt nendest tekstikriitilistest abinõudest, mida kasutasid kristlikud kano- onikud, tuvastamaks teksti algupära- sust ja seega pühadust. Nii leiab Püha Hieronymus teoses «De viris illustribus»¹, et mitme kirjatöö atribueerimiseks ühele autorile ei piisa juuresolevate autorinimede homonüümiast (võis olla mitu samanimelist autorit, keegi võis ebaseaduslikult laenata teise autori patronüümi). Teksti autentsuse kontrollimiseks pakub Hieronymus välja neli kriteeriumi: 1) lugeda mitteautentseks tasemelt inferioorne töö, 2) lugeda mitte- autentseks töö, mis räägib vastu mõnedele sama autori teistes töodes selgesti väl- jendatud doktriinidele, 3) arvata kanooni- lisest korpusest välja tööd, mille stiil (sõ- navara, väljendid) tublisti erineb autori harilikust stiilist, ja 4) lugeda interpoleer- rituks tekstilõigud, mis viitavad mingitele pärast autori surma toimunud sündmustele. Tänapäeval mõistagi pole need kriteeriu- mid enam kõik ühtviisi kindla peale ra- kendatavad, kuid on selge, et just üht või teist nendest kriteeriumidest rõhutades püüavad ka praegused tekstikriitikud muist- seid tekste ja nende autoreid kuidagiviisi «paika panna». Sest, «et kirjanduslik ano- nüümsus on talumatu, võime seda aktsep- teerida üksnes lahendamatu mõistatuse et- tekäandel».²

On muidugi ootuspärane, et Alfonsi teksti autentsust hinnates kasutavad tekstikriitikud Hieronymuse kriteeriume. Aga Kenkō? Milliste kriteeriumide põhjal on temast (võib-olla, nagu eespool välja-

tas, ettekatsematult) saanud oma teose autor? Näib, et nii nagu Euroopa kommentaatoritele, on nende jaapani kolleegidelegi olnud oluliseks tähtsaks teksti sisemine koherentsus, samuti küsimus, kas teksti lõp- likuks viimistlejaks ja kokkupanijaks tõesti oli too ainamus ajalooline isik, autorinime referent (vrd. Hieronymus 4). Tegelikult peaks need küsimused aga ilmselt adresseer- rima raamatu tõlkijale Rein Rauale.

Kuid piilugem korra veel üht seesu- gust Kenkō «apsu», mis kommentaatoritele südamevalu on teinud (fragment 149): «Noori hirvesarvi ei ole kasulik nuusutada. Räägitakse, et neis pesitsevad pisikesed pu- tukad, kes tungivad ninasõõrmete kaudu pähe ja söövad aju ära» (lk. 25). Pida- des endiselt meeles Jaapani ja Euroopa keskaja olulisi ajaloolisi erinevusi, ei saa siin siiski kuidagi jätta huvitavat paralleeli tõmbamata. Nii on Ilmar Vene oma laia- haardelises ja üpriski veenvas essees «Ter- vikuusest» muu hulgas juhtinud tähelepanu keskaegsele suurele huvile kivide müstiliste omaduste vastu. «Kõrgemad võimud ei kiusanud ka «loodusteadlasi» vähimalgi määral taga. Sest mida halba sai teha ini- mene, kes püüdis valmistada kulda või otsis tarkuse kivi?»³ Tuleb ka välja, et Albertus Suur, kuulus filosoof ja Aquino Thomase õpetaja, on sel teemal kirjuta- nud terve raamatu. «Kui tahad ette teada tulevikku,» kirjutab autor, «võta kivi, mille nimi on Bena, mis on väliselt nagu mets- looma hammas, ja pane ta endale keele alla, ja nagu Aaron ja muistsed filosoofid ütlevad, kuni teda keele all hoiad, ennus- tad alati tulevikku ette ega eksi ennustades mingil viisil.»⁴ Tänapäevainimese terve mõistuse seisukohalt muidugi ei tohtinuks suur mõttetark ja teadlane niisuguse «pa- raga» tegelda. Nagu aga Ilmar Vene kind- lalt argumenteerib, ei pannud Albertuse kaasajal tema seesugust tegevust keegi imeks. Võime siis öelda, et tänapäevaini- mene ei suuda keskaegse teksti või teksti- dekogumi puhul alati iseenast veenvalt konstrueerida teksti subjekti, mis oleks hõlpsasti ühitatav ja pidevusta- tav kõigi ta teadmiste ja arusaamadega teksti autorist. Paraku, me ei usu ega mõista alati oma vendi.

Nii palju ehk nende kahe raamatu ar- vustuse sissejuhatuseks, millele — tõtt öel- da — palju lisada enam ei jäägi. On ai- nult veel küsimus: kui lugeja alati ei suu- da veenvalt pidevustada teksti subjekti, kuidas ta teksti siis üldse pidevustab? Mil- liseid abinõusid, milliseid lugemisstratee- giid ta kasutab teksti konstrueerimisel? Kuidas ta seesugusest tekstist üldse «aru saab»? Arvestades, et meie ees on kaks radikaalselt erinevast kultuuriruumist pä- rit teksti, tekib veel ka ajaloolisuse ja «üldinimlikkuse» vahekorra küsimus ehk — teravamalt sõnastatuna — europotsentris- mi küsimus.

Mõlema teksti hea arusaadavuse ja huvitavuse kõige lihtsam seletus ongi, et nad kätkevad endas teatavaid «igaviku- lisi», «üldinimlikke» väärtusi, mis on olu- lised kõikidele inimestele kõikidel aegadel. Seesugune jämedalt dehistoriseeriv lähe-

¹ Oksikasjalikumalt vt.: M. Foucault, What is an author? Rmt.: P. Rabinow (ed.), The Foucault reader. Harmondsworth, 1986, lk. 110–111.

² M. Foucault, What is an author?, lk. 109–110.

³ I. Vene, Tervikluusest. «Looming» 1986, nr. 3, lk. 355.

⁴ I. Vene, Tervikluusest, lk. 355.

nemine meid aga ei rahulda ja me siirdume otsima teisi põhjusi, mis meie silmis on sügavamad ja mõõdapääsmatamad.

Lihtsustatult öeldes koosneb Petrus Alfonsi teos kahesugustest lausungitest: 1) gnoomilised mõtteerad, manitsused, õpetused ja 2) neid illustreerivad novelli- või anekdoodilaadsed näited. Märkimisväärsemad neist on ju ka praegused seltskondlikud naljad ja anekdoodid. Kõigis nendes antiteesides ja vaimukates puántides on ju midagi igittavat, midagi tänapäevainimese jaoks lõpmatuse ni läbinämmutatut, seega siis «üldnimlikku» ja «igavikulist». Vanaeit, kes oma koera sinepileivaga nutma ajab, või luuletaja, kes linnavaravas santide käest ametlikult raha pommib, mõjuvad muidugi natukese veidralt ja «subjektiivselt», aga nende juttude struktuur on meile igati mõistetav, tagamõte hõlpsasti äraarvatav ja veidravõitu elementide kasutamine seega täiesti motiveeritud. Suurema hulga lünki, mis sellise teksti pidevuses tekivad, võime täita oma harjumuspärase ja mõnusa arusaamaga «arhailisusest». Just «arhailisus» lubab teksti tervikusse lülitada hulgaliselt võrastavaid, käsitamatuid elemente, mis me vastava eritingimuse puududes pikemalt mõtlemata tagasi lükkaksime. Arhitekt ja arhailisus, need on kirjanduses kõige usaldusväärsemad prototüübid. Võime noid vanaaegseid vigurijutte lugeda väsimatult, ilma et meid hetkekski peataks mõte, kas ehk midagi olulist pole juba kahe silma vahele jäänud.

Teisiti on lugu Kenkōga. On temalgi anekdootide ja didaktilisi manitsusi, mida ikka enam-vähem ühesama malli järgi omastada võime; kuid peale selle on tal hulgaliselt looduspildikesi, näiliselt hooletuid märkmeid või pisielamuste kirjeldusi, mis meie jaoks mingile klassikalisele arhitektile ei taandu; pigem mõjuvad nad «romantilistena», «impressionistlikena», lülitades teatavasse hilistekkelisse, ebamääraste nõuetega žanri, mida lihtsuse mõttes võiks nimetada näiteks «miniatuuriks». «Miniatuurid» on meie silmis ju ka haikud ja tankad, mis jaapanlasel seostuvad pigem lauluga (vt. kommentaar lk. 42), samuti nood vähese pealetükkivusega looduskirjeldused, milles jaapanlase tarvis aga võis olla kaheldamatu õpetuslik iva. Kui me Kenkō tekstis satume raskesti alistasatavatele lünkadele, ei täida me neid mitte raskepärase «arhailisuse», vaid hapra «romantikaga». Ometi võib Kenkō erisuguste lugude seas mõnikord kohata narratiivi, mille konstrueerimisel lugeja ka romantikast enam abi ei saa; nii lõik 226:

«Endise keisri Go-Toha valitsemisajal oli Shinano ala asevalitseja Yukinaga õpetlaste hulgas suure au sees. Kord kutsuti ta yue-fu luulele pühendatud arutlusõhtule ning seal unustas ta «Seitsme voo- ruse tantsus» käsitletud voo- rusest kaks mainimata. Selle eest pandi talle hüüdnimiks

«Viie voo- rusega väikemees». Yukinaga soovus selle peale niivõrd, et otsustas haritlaselust loobuda ning maailma maha jätta. Munk Jichin, kes oli tuntud selle poolest, et palkas isegi oma sulasteks kunstides välja paistnud inimesi ning kohtles neid väga hoolitsevalt, võttis Shinano ilmikmunga oma teenistusse.

Ilmikumung Yukinaga kirjutab «Loo Taira suguvõsast...» (lk. 34)

Lugeja küsib nüüd endalt: mis on sellise sündmuste ahela jutustamise mõte? Kommentaarist selgub vaid niipalju, et ajalooline isik Yukinaga tõenäoliselt ei olnud asevalitseja ning ei saanud kirjutada ka «Lugu Taira suguvõsast». See aga ei lisa muud teadmist, kui et «ajaloolise tõepära» järgimine niisuguse teksti puhul ilmselt ei ole relevantne. Samas aga ei oska lugeja seesugust sihituna näivat põhjuslikkuse- diskursust siduda mitte mingi talle teada oleva euroopaliku traditsiooniga — lühidalt, ta ei leia selle teksti konstrueerimiseks vajalikku sobivat arhitekti. Peame nüüd küsima: kas niisuguse päratu lünga — arhitektuaalse lünga — iseseisvaks täitmiseks võibki lugejal üldse enam jätkuda söakust ja kompetentsust? Sellele küsimusele ei suuda allakirjutanu palja intuitsiooni varal vastata; võib vaid oletada, et niisuguse tekstiosaga tuleb lugeja ehk toime lihtsalt selle väljasulgemise abil, kogu lõiku hooletu-hajameelselt «arusaamatuks» või «ebaoluliseks» pidades. Kuid kindel see, rõhutagem, ei ole.

Paistab, et niisugune äärmuslik juhtum võiks olla heaks proovikiviks mõnede empiirilise kirjandusteaduse meetodite kasutamisel.

«Kõik inimesed on vennad.» Näib, et sellise lause identiteet on meie jaoks väljaspool kahtlust. Lause peaks tähendama, et inimesed lõppkokkuvõttes võivad alati jõuda teatava üksteisemõistmiseni. Ometi on seda võimalik parafraseerida nii, et ka algkuju hakkab genereerima ootamatuid küsimusi. «Kõik muslimid on vennad.» Võib nüüd pärida: kes on need muslimid, kas nende hulka võiksid kuuluda kõik inimesed? Ja edasi: kes on need inimesed? Kas ka kõik muslimid?

Jah, kui Gandhist enam abi ei ole, tuleb hakata tudeerima Koraani! Igal juhul on selge üks: eeldada, et igasugune vennalikkuse-kuulutus paratamatult pädib vennaliku üksteisemõistmisega, on sama, mis pidada kõiki kahejalgsed muslimiteks. Arusaam «üldnimlikkusest» pole midagi üldnimlikku, vaid kindlates ajaloolistes tingimustes kujunenud kindla levikualaga kontseptsioon. Muidugi, ka islam on «üldnimlik» religioon (selles mõttes, et kogu maailm ta viimaks paratamatult peab omaks võtma), kuid on üsna lihtne ette kujutada, kui palju ühist kahel seesugusel «üldnimlikkusel» on.

Sellele tõdemus võiks ju tekitada teatavakujulist pessimismi. Piirdugem Euroopaga, võidaks öelda, olgu meie kolmainus- seks humanistlik antiik, renessanss ja romantism! Vähemalt neid me suudame õigesti mõista! Ei saa ütelda, et seesu-

gune europotsentrism oleks ainult kitsarinnaline. Ta on ka kitsarinnaline, kuid ta peamine naiivsus on minu meelest ikkagi see ebahistoristlik «õigesti». Lugegem näiteks kaht seesugust lauset: «Ta liigines ja märkas gooti kloorivaremeid. Need seisid keset isearaliku metsistunud rohuplatsi ja levitasid ümberringi romantilist süngust.»

Näib ju olevat nii kodune ja arusaadav pilt! Ometi olid 1791. aastal, tsiteeritava Ann Radcliffi romaani ilmudes, sõnad *gooti* ja *romantiline* praegusest radikaalselt erineva kultuurikontekstuaalse mündiga. Tegelikult on nüüdsel lugejal vist võimatu luua endale täit sünteetilist ettekujutust, milline emantsipatiivne ja avangardne rõhk nendel sõnadel tollal lasus. Kas peaksime siis ütleva, et tänapäevane lugeja paratamatult loeb Ann Radcliffi «valesti»? Nimetatud kahe sõna ülivõimast kultuuriloolist laetust arvestades tunduks seesugune järeldus minu meelest eriti veider. Ainus lahendus on sedastada, et tekst realiseerub antud kultuurikontekstis seda «õigesti», mida tugevamini ta aktiveerib ja teisendab lugeja kultuuripädevust. Sellelt seisukohalt on kõik «valed» tõlgendused põhimõtteliselt niisama väärtuslikud (või isegi väärtuslikumad) kui «õiged», kuivõrd nad lugeja kultuuripädevust ja -kogemust realiseerivad niisama adekvaatselt. Tähendab, just need «valed» võivadki olla «õiged». See ei ole iseenesest veel mingi selgrootu relativism.

Mis europotsentristisse puutub, siis peab praegusajal muu kõrval kindlasti rõhutama sellise hoiaku (võib-olla paradoksaalselt) antiimperialistlikku rolli. Europotsentrism annab meile mõista, et ka meie

Euroopa ei ole midagi iseenesestmõistetavat ja loomulikku, midagi «üldinimlikku», vaid on ajalooliselt determineeritud nagu iga teinegi kultuuriring. See, et euroopa-pärasus tänapäeval nii võimsalt igasse kaugeimassegi maailmanurka levib, ei tähenda veel tema eriti suurt «üldinimlikkust» ega võib-olla isegi mitte teistest nii palju suuremat ekspansivsust. Põhjused on majanduslikku ja poliitilist laadi, muu on juurdemõeldav. Selle protsessi mõju kirjeldada ja hinnata saab samuti ainult teatavalt ajalooliselt, mitte aga «üldinimlikult» seisukohalt.

Kuid see ei puutu tõtt öelda enam üldse meie kahe käsitletud autori, meie kahe muistse venna raamatutesse. Võime küll uskuda, et nendel oli oma kindel tõde ja vahest ka nende ümberkaudsetel kaasaaegsetel — kuid me ei ole jätnud nad selle erilisest plaatinasulamist valmistatud mudelit, etaloni, mis sama pikkuse, kaalu ja kuju säilitaks läbi aegade. Meie tõde on teine kui meie vendade tõde, ja kahetseda pole siin õieti midagi. Kui nendes tōdedes peakski olema midagi «kokkulangetavat», siis pole see igatahes mitte Tōde sõna traditsioonilises, üldmõistetavas tähenduses. See on ehk *tōde* teistsuguses, ütleva, wittgensteinlikus tähenduses — s. t. verifitseeritamatu mõiste, mis ei saa küll ilmutada mingit jäävat olemust, kuid saab vihjata millelegi muule, millelegi olemusvõõrale. Tōde pole polemase, elagu *tōde!* (Või: elagu *tōded!*) Kuidas oleksid niisugusesse vigurvormelisse suhtunud Petrus Alfonsi ja Kenkō, selle kohta saaks pärast mõningat uurimist ja vaevanagemist ilmselt teha üpriski *tōde*-noolisi oletusi. See olekski lähemine neile ajalooliselt vaatekohalt, vened nad muslimid.

Hasso Krull

VÄARTUSLIK PUBLIKATSIOON

Игорь Северянин. Письма к Августе Барановой 1916—1938. Составление, подготовка текста, введение и комментарии: Бенгт Янгфельдт и Рейн Круус. Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm Studies in Russian Literature 24. Almqvist & Wiksell International, Stockholm, 1988. 169 lk.

Vene kirjanduse alaste uurimuste sarjas on Stockholmi ülikooli toimetistes mullu avaldatud Igor Severjanini kirjad Augusta Baranovale aastaist 1916—1938. Raamatus on sissejuhatus, 96 kirja ja postkaardi tekstid ning nende mahukas ja põhjalik kommentaar, lisa, tekstis mainitud Severjanini raamatute loetelu, kohal, isikunimed ja teoste registrid. Väljaande on ette valmistanud rootsi teadlane Bengt Jangfeldt, keda tuntakse juba mitme huvitava vene kirjanduse alase töö, sealhulgas V. Majakovski ja L. Briki kirjavahe- tuse publikatsiooni järgi, ja eesti Severjanini uurija Rein Kruus.

Tegemist on Igor Severjanini epistolaarse pärandi esimese nii mahuka ja nii hoolikalt ettevalmistatud publikatsiooniga. K. Muratova toimetatud akadeemiline bibliograafia «История русской литературы

конца XIX — начала XX века» (1963) registreerib ainult neli trükis avaldatud Severjanini kirja. Järgmise veerandsajandi jooksul on neid trükki jõudnud muidugi rohkem, ent mitte kuigi palju (vt. ülevaadet: R. Kruus, Postuumne Severjanin. KK 1987, nr. 5, lk. 285—297). Kõnealune publikatsioon on eriti oluline seetõttu, et see kajastab Severjanini elu ja loomingu seni veel vähe uuritud järku. Kui luuletaja revolutsioonieelne loomebiograafia on kirjandusteadlaste üldjoontes teada, siis revolutsioonijärgse kohta seda öelda ei saa. Ka R. Kruusi artikkel «Eesti ja Igor Severjanin» («Looming» 1987, nr. 5, lk. 682—693) jõuab ainult 1921. aastani. Igor Severjanini 1920.—1930-ndate aastate elu (ja ka loomingu) uurimise teeb äärmiselt raskeks tema biograafia rekonstrueerimist võimaldavate andmete nappus. Kirjad

A. Baranovale pakuvad sellekohast materjali küllalt palju. Kuid neist andmetest üksi on siiski veel vähe — allikate otsimist tuleb jätkata. Mõni allikas, näiteks eri maade välisvene ajakirjandus, on raskesti kättesaadav. Ometi on nüüd, pärast B. Jangfeldti ja R. Kruusi publikatsiooni, paljud asjad saanud selgemaks.

Meile on kõnealune raamat eriti tähtis, sest aastail 1918—1941 elas Igor Severjanin ju Eestis, peamiselt Toilas. Tema looming kajastab paljus Eesti olusid, ta oli seotud eesti kirjandusringkondadega ja tutvustas vene lugejale eesti luulet.

Igor Severjanin sai tema talenti austava moskvalanna Augusta Baranovaga (1891—1975) tuttavaks 1915. või 1916. aastal (arvustatavas väljaandes väidetakse, et 1916. aastal, kuid raamatus esitatud andmed lubavad oletada, et tutvus võis alguse saada ka 1915. aastal). 1921. aastal sõitis A. Baranova koos pojaga Moskvast Tallinna kaudu Stockholmi. Sestpeale muutus tema seni juhuslik kirjavahetus luuletajaga regulaarseks. See kestis 1938. aastani, tõsi küll — 1925. a. oktoobrist 1928. a. märtsini ja 1935. a. juunist 1937. a. aprillini olid kirjavahetuses pausid (lühemaid katkestusi oli veelgi). Ei tea kedagi teist, kellega Severjanin oleks nii pikka aega kirju vahetanud.

Kirjadest saame luuletaja, tema Eesti elujärgu, ümbruskonna ja loomingu kohta teada rohkesti uut. Kõigepealt selgub, et A. Baranova abistas luuletajat paljude aastate kestel rahaliselt, vahel pidas aineliselt raskesti olukorras olevat Severjanini peret ülal just tema. Siiani ei teadnud me sellest abist midagi.

Kui nõukogude trükisõnas 1950-ndate aastate lõpul hakati Severjaninist juttu tegema (varem vaikiti ta enamasti lihtsalt maha), rõhutati igati Severjanini eluraskusi Eestis, kirjutati, et ta olevat olnud siin peaaegu et nälga suremas. Vastukaluks neile liialdatud väidetele püüab R. Kruus oma viimaste aastate uurimustes tõestada, et Severjaninil polnud 1920.—1930-ndail aastail õigupoolest väga viga — ta sai honorare, toetust Kultuurkapitalilt jne. Severjanini kirjad Baranovale osutavad, et tõde on kuskil nende kahe seisukoha vahel. Severjanin ei surnud küll nälga, kuid elu oli tal tõesti väga raske: alatasa kannatas ta ainelist puudust, alatasa oli ta võlgades. Loetagu kas või ahastavaid kirju 5. jaanuarist 1933 ja 30. aprillist 1937, iseäranis aga retsenseeritava raamatu viimast kirja, mille ta on Baranovale saatnud 11. juulil 1938: «Ma olen täiesti üksi. Juba mitmendat aastat. Üks liit lagunes, teine ei saanud laabuda. Kannatan kõige kibedamat puudust. Mitte kuskilt ei saa midagi. Tihtin olen sõõmata. Elan mingi ime läbi. Ise ka ei mõista, kuidas» (lk. 106). Võib-olla on siin ka liialdamist, ekspansivsele Severjaninile nii omast hüperboliseerimist, kuid siiski mitte nii palju, et nende sõnade taga oleks üksnes soov A. Baranova käest raha välja lunida.

Kirjadest saame teada ka palju seni-

tundmatuid üksikasju Igor Severjanini elust Toilas ja Uljaste järve ääres, tema välissõitudest jne. Selguvad ka luuletaja eraelu mõned seigid, muu hulgas see, et V. Korendi tütar oli Severjanini kasutütar, mitte lihane laps. Lisaandmeid saame luuletaja tutvuskonna kohta Eestis (inseener Aleksander Essen, Margarita Kaigorodova ja keegi saksastunud eesti daam, kellelt Severjanin laenas lugemiseks raamatuid). Tõsi, palju jääb veel ebaselgeks, õigemini välja selgitamata — näiteks kes olid Madelaine ja Severjanka (see on ilmselt üks neid luulelisi hüüdnimesid, mida Severjanin tavatses anda oma tuttavaile), kellega luuletaja oli kirjavahetuses 1920-ndate aastate alguses.

Palju huvitavaid andmeid on kirjades vene-eesti kirjandussidemete kohta. Neid esitatakse ka kommentaarides. Nii saame teada, et Severjaninil oli plaan vene keelde tõlkida «Kalevipoeg» (kiri 13. II 1923). Huvi pakuvad teated Severjanini välisesinemistest, kus ta tutvustas eesti luulet: 1928. a. veebruaris Poola PEN-klubis (kommentaari, lk. 129), 1933. a. novembris Jugoslaavias (kiri 15. XI 1933); 19. I 1934 kirjutab Severjanin kavatsusest «sõita läbi kogu Bessaraabia, esinedes loengutega vene ja eesti luule kohta».

Kirjad annavad mõningat lisa ka Severjanini isiku ja iseloomu ning tema vaadete mõistmiseks. Tõsi, suures osas kinnitavad kirjad seda, mis on teada juba Severjanini enda luuletuste ja temast jutustavate memuaaride kaudu. Näiteks kinnitavad kirjad, et Severjanin suhtus eitavalt poliitikasse, seejuures igasugusesse poliitikasse: «Kõikjal on poliitika, mina aga ei talu seda orgaaniliselt» (kiri 5. III 1925, lk. 53). Kirjad osutavad, et Severjanin tundis üldse vähe huvi ühiskondlike asjade vastu ja hoopiski ei huvitanud teda filosoofia (vt. tema iseloomulikkude ekspromptluuletust lk. 124). Erinevalt paljude teiste XIX sajandi ja XX sajandi alguse vene kirjanike kirjadest ei paku Severjanini omad kuigi palju ainet tema maailmavaate rekonstrueerimiseks, kui maailmavaate all mõista filosoofiliste, ühiskondlike ja esteetiliste vaadete kogumit. Severjanini mõtteavaldused elu kohta on ennekõike isiklik-olmelised. Oma isiklikust olmesisusest püüab ta vahel tuletada mingeid kõikehõlmavaid «tõdesid»: «Mu sõber, ma olen nõnda väsinud alatist viletsusest, olen nõnda kurnatud, Kunsti tähtsuses pettunud, et — uskuge mind — mul ei ole enam (vähemalt praegu) vähimatki tahtmist midagi uut kirjutada ega isegi kirjutatust lugu pidada. Inimesed on nii ebainimlikud, nii inimsööjalikud, nad on lausa loomad, kui südantpõlvitava nukrusega avameelselt öelda. Nad on mulle niivõrd mittevajalikud, niivõrd talumatud, samavõrra, oh samavõrra, kui mina — neile!» (Kiri I. VI 1923, lk. 44.)

Kirjadest nähtub, et Severjanin ei hābenenud paluda abi igāihelt, kellelt oli lootus seda saada. Ta oli veendunud, et luuletaja on teistest inimestest üle, et kõik on kohustatud teda abistama, ja seetõttu

pole rahapalumises midagi häbiväärset. Raha («vastik, põlastusväärne raha», lk. 35) on tema jaoks üldse midagi madalat, midagi sellist, mis kuulub ebaluulelisse sfääri, ja seepärast võib kirjades rahast rääkida avameelselt — see ei kuulu nende asjade hulka, mida peab pühendamatu silme eest varjul hoidma.

Iseenesest on Severjanini kirjad küllalt erisugused. Vahel jääb ta ka kirjades luuletajaks, sõnakunstnikuks, ja siis ei erine need kuigivõrd tema kirjandusteostest, eelkõige lühijuttudest ja olukirjeldustest. Selline on näiteks kiri A. Baranovale 9. VI 1923, mis kujutab endast Uljaste järve luulelist kirjeldust ja mis paljus kordab tema olukirjeldust «Maja diivanil» («Дом на диване»). Enamasti aga on Severjanini kirjad asjalikud. Tõsi, ka tema «asjalikes» kirjades võib sageli märgata üht-teist luulelist. Seetõttu tuleb neis leiduvate elulooliste teadete kasutamisel teha teatavaid korrektiive, arvestades nende luulelist laadi. See ei tähenda, et neid teateid ei võiks usaldada: üldiselt on need usaldusväärsed, neis tuleb lihtsalt teha väike parandus. On vaja silmas pida, et Severjanin kaldus ülepea olme-suhteid poetiseerima.

Et puudub võimalus võrrelda raamatu teksti A. Baranova poja Assaff Baranovi (1914—1988) valduses olnud originaalidega, siis on raske vastata küsimusele, kui täpselt on kirjad vaadeldavas raamatus avaldatud. Üldiselt oli Severjanini käekiri küllalt selge ja loetav, nii et eriliselt väljalagemisraskusi ei oleks pidanud tekkima.

Mõnes kohas on tekstis siiski ilmsed vead. Kirjas 10. I 1923 mainib Severjanin, et ta saabus Eestisse 24. detsembri hommikul aurikul, mille nimi raamatus on trükitud kujul «Илaca» (lk. 32). Jutt on tegelikult aurikust «Vaasa» («Wasa»), mis tõepoolest saabus Stettinist Tallinna 24. detsembril (vt. «Päevaleht» 28. XII 1922, nr. 321). Kiri nr. 38 on dateeritud «Toila, II, 23. 1925» (lk. 54). Ometi on ilmselge, et tegemist on 23. III 1925 kirjutatud kirjaga. See nähtub nii eelmise kirja daatumist (5. III 1925) kui ka kirja sisust. Tegemist on kas trükiveaga või Severjanini enda apsuga, mis kommentaaris on jäänud miskipärast märkimata. Sama lugu on kirjaga nr. 61. Raamatus kannab see daatumit 5. XII 1931. Kirjas aga mainib Severjanin «...alates 12. XII viibime Bulgaarias» (lk. 73). Selge, et üks kuupäevadest on ekslik. Jällegi võib olla tegemist Severjanini enda näpuveaga, kuid siis tulnuks seda kommentaaris öendada. Seda aga ei ole tehtud.

Nagu juba mainitud, juhatab raamatu sisse saatesõna, mis annab ülevaate Igor Severjanini elust aastail 1918—1941 ning luuletaja tutvusest ja kirjavahetusest A. Baranovaga. Ülevaade ei ole küll pikk, kuid on kirjutatud asjatundlikult ja loob lugejale ettekujutuse Severjanini elust Eestis.

Mõned märkused tahaks siiski teha. Arusaamatu on saatesõna autorite hämmeldus,

miks Severjanin «otsustas «segase aja» möödumist oodata just nimelt Toilas, mitte aga kuskil lõunas või mõnes muus talle tuttavas suvituskohas Gatsina, Veimarni jm. kandis» (lk. 10). Tegelikult ei ole siin põhjust imestada. Toila meeldis luuletajale kohe esimesel külaskäigul ja oma vaimustust selle suvituskoha üle on ta avaldanud korduvalt. Pealegi ei olnud 1918. a. algul Petrogradi ümbrust haaranud nälga ja lagu Toilasse veel jõudnud. Severjaninile oli see väga oluline. Lisaks mainitagu, et näiteks Veimarnis oli Severjanin käinud ainult küllalisena, Toilas aga oli ta juba enne revolutsiooni suvilat üürinud. Lõunasse oli 1918. a. alguses halva raudteehenduse tõttu ja eri võimude segaduses juba raske pääseda.

See, et luuletaja 1930-ndate aastate teisel poolel enam välismaal ei käinud ja et tema kirjvahetus paljude välismaiste tuttavatega katkes, on saatesõnas (lk. 13) seostatud Severjanini ja F. Kruudi kooselu lõppemisega, sellega, et Severjanini uueks elukaaslaseks sai nüüd V. Korendi. Muidugi ei ole see ainus ega peamine põhjus. Muutused on seotud eelkõige tollase Euroopa ühiskonna- ja kultuurioludega (rahvusvaheline kriis, sõja eelõhtu, järsk huvilangus välisvene kirjanduse ja kultuuri vastu jne.).

Väga hea üldmulje jätab põhjalik ja korralik kommentaarium, millel on omaette teaduslik väärtus. Kommenteerimisel on kasutatud kõiki praegu teada olevaid materjale Severjanini elu ja loomingu kohta. Sageli on pöördutud Moskva NSVL Kirjanduse ja Kunsti Riikliku Keskariivi ning Tartu F. R. Kreutzwaldi nim. Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonna fondide, üksikjuhtudel aga ka erakogude avaldamata materjalide poole. B. Jangfeldt ja R. Kruus on läbi vaadanud hulga 1920.—1930-ndate aastate välisvene ja eesti ajalehti-ajakirju ning kommentaaridest võib leida andmeid, mis teaduskäibesse tulevad esmakordselt, avades meile Severjanini eluloo uusi lehekülgi. Seega kommentaarid mitte üksnes ei selgita kirjatexte, vaid lisavad neile nii mõndagi. B. Jangfeldt ja R. Kruus ei piirdu ainult reaalse faktilise kommenteerimisega, vaid esitavad üksikute puhkudel ka kirjandusliku kommentaari (vt. näiteks lk. 110—111 Severjanini armastatud oksüümoroni «очаровательные разочарования» seletust koos luulenäidetega).

See kõik ei tähenda, et B. Jangfeldt ja R. Kruusi kommentaarides poleks vigu või et kõik selgitust vajav oleks piisavalt kommenteeritud. Nii näiteks ei ole kommentaarid õnnestunud välja selgitada, kes oli see Toila kooli õpetaja, keda Severjanin mainib kirjas 10. IV 1923 (lk. 39) ja kes oli nõustunud hakkama tema impressarioksi ning korraldama tema esinemisi Eesti linnades.

Almanahhis «Via sacra» (Tartu, 1922) on avaldatud 17, mitte 12 B. Pravdini luuletust, nagu märgitakse lk. 113. N. Minski on sündinud 1855., mitte 1885. aastal (lk. 114), L. Lipkovskaja — 1882., mitte 1884. aastal (lk. 127). Vale on ka tuntud nõukogude kirjaniku Panteleimon Romanovi

sünniaasta — mitte 1885 (lk. 132), vaid 1884. See viga on küll vabandata, sest nähtavasti on selle algallikaks «Краткая литературная энциклопедия».¹ Severjanini raamatukogus Toilas ei olnud mitte kolm (lk. 140), vaid viis J. Tširikovi romaani «Отчий дом» köidet. Tema raamatute hulgas olnud B. Zaitsevi jutukogu alapealkirjas peab olema «1904—1927», mitte «1904—1929» (lk. 140). Severjanini esinemisest restoranis «Villa Mon repos» kirjutas M. Manski ajalehes «Poslednije Izvestija» 6., mitte 3. IX 1921 (lk. 110). «Igor Severjanini kiri» Sloveeniast ilmus ajalehes «Starõi Narvski Listok» 22., mitte 20. VII 1933 (lk. 141). Kirja nr. 43 juurde kuulvas 3. märkuses mainitud ajaleht «Segodnja» (8. XI 1927) kandis järjenumbrit 252, mitte 262 (lk. 129). Lk. 138 on tsiteeritud ajalehe «Vesti Dnja» (6. II 1932, nr. 31) sõnumit Narvas kavatsetava kirjandus- ja muusikaõhtu kohta, millest pidi osa võtma ka Severjanin. Ohtu kontsertosa korraldaja, Narva muusikastuudio direktori Schützi nimi on raamatus miskipärast omandanud kuju Шмитц, ehkki lehes seisab Шиту. Ebatäpne on ka mõni kommentaar, mis toodud tsitaat (näiteks lk. 125 tsitaat «Igor Severjanini avalikust kirjast» ajalehes «Poslednije Izvestija» 7. II 1925, nr. 31). Need on muidugi pisi-vääratused, kuid vaevalt nad üldiselt head kommentaariumi kaunistavad.

Raamatu lisas on arhiivimaterjali põhjal publitseeritud Severjanini kiri tuntud Nõukogude diplomaadile A. Kollontaile 29. XI 1922, impressaario F. Dolidze kiri Severjaninile 3. VI 1923, A. Baranovale pühendatud Severjanini luuletus «Päikesepaisele» («Солнечной женщине») ja K. Balmonti luuletus «Igor Severjaninile».

ILSE LEHISTE KEELESUHETEST

Ilse Lehiste. Lectures on language contact. Cambridge—London, 1988. VIII + 119 lk.

Professor Ilse Lehiste on Ohio ülikoolis pidanud aastail 1973—1984 loenguid keelekontaktidest, esinenud ettekannetega kongressidel ning kirjutanud sellest küsimusest (vt. bibliograafia lk. 106—107). Loengumaterjalid, kirjutised ning lisatud uus ainek on andnud tulemuseks huvitava raamatu «Loenguid keelekontaktidest», milles on muu hulgas asjalikke ning vajalikke andmeid ka eesti keele ja teiste soome-ugri keelte kohta.

Teosel on lühike eessõna ning viis tihedasti kirjutatud peatükki. Esimeses peatükis («The concept of interference»; lk. 8—27) on mitmekülgsed andmeid selle kohta, kuidas tihedalt kokkupuutunud keeled on muutunud üksteise arengut. Kõigepealt on käsitletud interferentsi häälde (lk. 2—13). On toodud näiteid eri keeltest, kuidas häälkud on mõjustanud üksteist või kuidas teise keele häälkuid on asendatud omapärastega. Näiteks saksa helilise sulg-hääliku asemel on eesti keeles helitu: saksa laensõna *Glas* eesti vaste on *klaas* ja

Kasulikud on raamatu lõpus olevad registrid. Tõsi, kohanimede register lk. 157—159, mille pealkirigi on vene õigekeelsuse seisukohast vildakas («Указатель географических имен...» про названий), jätab soovida. See peaks aitamata orienteeruda vanades ning praegusaegsetes vene- ja eestikeelsetes kohtanimedes, kuid kõikide Eesti asulate vana nime kõrval ei ole nüüdset esitatud. Pole näit. märgitud, et *Феллин* on *Viljandi* (lk. 158), *Вейсенштейн Паиде* (lk. 157), *Гансаль Хаарсалу* (lk. 157), *Веппо Võru* (lk. 157). Imestama paneb rida «Пернов (Пьярно, Pärnau)» (lk. 158). Järjekindlust siin küll ei näe.

Nentigem ka raamatu head teostust: suurepärase paber ja šrift, pole sellist ruumi kokkuhoidmist igal leheküljel nagu meil. Raamat on illustreeritud. Seda on meeldiv kätte võtta.

Severjanini kirjade publikatsioon paneb taas kibedusega mõtlema sellele, et paljude eesti kirjanike ülihuvitav epistolaarne pärand on ikka veel avaldamata. Miljal näeme niisama kõrgel teaduslikul tasemel, niisama heade kommentaaridega ja niisama kenas tüpograafilises teostuses F. Tuglase, J. Barbaruse, J. Semperi jt. kirjavahetuste väljaandeid?

Sergei Issakov

¹ See kinnitab, kui ohtlikud on vead teatmeteostes — need hakkavad korduma paljudes teistes. Nii avastasin ma üllatusega sama vea uues ingliskeelses teatmik: Handbook of Russian literature. Ed. by Victor Terras. New Haven—London, 1985, lk. 372. Tegelikult sündis P. Romanov 24. VII (5. VIII) 1884 (vt. Русские советские писатели. Прозаики. Библиографический указатель. Т. 7, ч. 2. Москва, 1972, lk. 106).

saksa keeltki kõneldes võivad eestlased öelda *Garten*'i 'aed' asemel *Karten* 'kaardid' (lk. 5).

Inglise ja hispaania keele interferents on ulatuslik Ameerika kakskeelses ühiskonnas. Seda on hästi uuritud, osutamaks, kui ulatuslik ta on eri kollektiivides ja kuidas ta esile tuleb. 1971. aastal on ka Ilse Lehiste jälginud inglise-hispaania, aga samuti eesti-inglise kakskeelsuse seiku (lk. 16 jj.). Ta on uurinud nende kakskeelsete interferentsi, kes on üritanud korralikult kõnelda teist keelt peale emakeele, samuti on ta uurinud nende keeletarvitust, kellele enamusrahvuse keel on avaldanud suurt mõju. Hangitud andmed osutavad ilmekalt interferentsi esinemust eri inimpõlvedel.

Esimese peatüki teises osas on käsitletud grammatilist interferentsi (lk. 13—19). On toodud näiteid selle kohta, kuidas inglise ja teistegi keelte mitmuslikke sõnakujusid on käsitletud ainsusena ning neile lisatud teise keele mitmusunnused, näit. *cakes*, sg. *cake* 'kook' on saksa keeles (and-

nud sõna *Keks*, pl. *Kekse* (vrd. eesti *keeks* ja *keeksid*); ingl *cars*, sg. *car* 'auto, van-ker, tõld' > nr *kars*, pl. *karsar*; ingl *rails*, sg. *rail* 'rööbas' > vn *рельс*, pl. *рельсы* (vene keelest on saadud ka eesti *reksid*). Üldiselt on kakskeelsetel inimestel grammatilisi variatsioone ohtramini.

Esimese peatüki kolmandas osas on käsitletud sõnavaralist interferentsi, mille on taas esile kutsunud kakskeelsus. Ameerika portugali keeles on raamatukogu *livraria* (< ingl *library*), mis mujal portugali keeles on *biblioteca*. Colorados kutsuvad hispaaniakeelseid protestantlikku vaimulikku *ministro*, sest inglise keeles on sõnal *minister* seegi tähendus. On toodud näiteid inglise ja hispaania leksikaalsest interferentsist, milles võib esikohal olla emb-kumb keel. Hispaania sõnad võivad olla inglise keeles foneetiliselt täiesti adapteeritud või on seda üksnes morfoloogiliselt. On ka tõkelaene. Sama kehtib inglise sõnade kohta hispaania keeles.

Teose teine peatükk («Bilingualism: The bilingual individual»; lk. 28–43) käsitleb üksikisiku kakskeelsust. On toodud andmeid mitmete keelekontaktide kohta. Rootsis elav läti professor Daina Rūke-Draviņa on 1971. aastal jälginud Rootsis elavate lätlaste kakskeelsust, mida Ilse Lehiste on oma töös tutvustanud (lk. 30–32). Uuritud on seda, missugune keel on bilingvaalidel esikohal. Kes on omandanud teise keele vanemas eas, sellel on esikohale jäänud esimene keel. Noorematel aga on sageli just hiljem omandatud keel tuginud ette. Kakskeelsetel lastel pääseb esikohale see keel, milles nad loevad raamatuid. Kakskeelsuse levik oleneb suuresti ühiskondlikust situatsioonist. Lõuna-Aafrikas on afrikaani-inglise individuaalne kakskeelsus väga levinud, ent vastassuunaline kakskeelsus on harv.

Ilse Lehiste teoses on käsitletud sedagi, kuidas kakskeelsus on seotud neuropsühholoogiaga. Monolingvaalil võib trauma tagajärjel tekkida üldine afaasia. Bilingvaalil võib afaasia tekkida vaid ühe keele suhtes. On toodud näiteid, kuidas Teise maailmasõja ajal oli Vene haiglates Kesk-Aasia sõdureid, kes oskasid halvasti vene keelt, kuid kellele trauma paranedes tuli algul tagasi vene keel ja alles hiljem oma emakeel. Refsentsent võib kakskeelse isiku trauma kohta tuua näite oma suguvõsast. Minu ämm oli kakskeelne. Esikohal oli tal läti keel, mille ta oli tunduvalt hiljem omandanud kui eesti keele. Tal oli raske ajutrauma. Kohale kutsutud Tartu ülikooli professor ei saanud haigega kontakti. Haige ei saanud eesti keelest aru, nii et pidin olema tõlgiks. Haige jäi surmani ükskeelseks. Refsentsentitas teoses mainitakse (lk. 41), et kakskeelsetel on ajupoolkerades keeled asümmeetriliselt paigutatud.

Kolmas peatükk («Bilingualism: The bilingual community»; lk. 44–58) vaatleb kakskeelsust ühiskonnas. Peatüki alguses on käsitletud diglossiat Euroopas, Aasias, Aafrikas ja Ameerikas. Diglossia on sama keele erinevate kujude kasutamine, millest üks on ühiskondlikult kõrgem ja teine madalam. Sveitsis on kõne- ja suhtlemiskee-

leks saksa keele kohalik murre — *Schwyzertütsch*. Suhtlemisel sakslastega, kirjan- duses ja kultuuris ning poliitikaelus aga on tarvitusel saksa kirjakeel — *Deutsch*, mida õpetatakse ka koolis. On jälgitud Iisraelis õige tavalist diglossiat. Eri maa- ilmaosadest tulnud uusasukad, kes lavat- sevad püsivalt Iisraeli jääda, omandavad kiiresti heebrea keele, mis on ametlik ning kultuurikeel. Omavahel aga räägitakse jidišit või mõnda teist keelt. Algul pole diglossias esikohal heebrea keel, kuid saab selleks hiljem, sest iga kõneleja soovib seda keelt hästi osata. Hiljem võivad kakskeelsed isikud muutuda ükskeelseiks heebrea keele kasuks. Lääne-Euroopast on ühiskondliku kakskeelsuse kohta toodud näiteid Belgiast ja Hollandist, samuti oma- aegsest Austria-Ungarist.

Teose neljas peatükk («Language contact and linguistic convergence»; lk. 59—75) on keelekontaktidest ning keelilisest konvergensist. On mainitud N. Trubetzkoy ja R. Jakobsoni oskussõna *Sprachbund* 'keeleliit', mida kasutatakse samal alal kõneldavate ja üksteist mõjustavate keelte kohta, mille puhul geneetiline heterogeensus on aja jooksul asendunud tüpoloogilise homogeensussega. Pika aja jooksul lähestikku või koos olnud keeled, liiatigi kui neid kõnelevail rahvail on olnud ühine ad- ministratsioon, võivad vastastikku üksteist mõjustada, nõnda et neis areneb ühist sõnavara, hääldust ja grammatilist süsteemi- gi. Nii on Balkani poolsaarel üksteisele lähenedud bulgaaria, serbohorvaadi, albaania, rumeenia ja isegi kreeka keel. Tooda- gu selle kohta näide, kuidas bulgaaria kee- les kasutatakse artiklit ja prepositiooni: *книгата на баща ми* 'minu isa raamat'.

Eriti põhjalikult on Ilse Lehiste käsit- lenud Balti keeleliitu. Selleks on ta kasu- tanud varasemate eesti, läti jne. lingvistide töid ning lisanud omapoolseid tõlgendusi. On osutatud, mida on ühist balti ja lääne- mere keelte sõnavaras, grammatilises süs- teemis ja eriti just foneetilisest süsteemis, näiteks kvantiteedis ja häälikusüsteemis.

Viimane, viies peatükk («Results of language contact: Pidgins and Creoles»; lk. 76–91) vaatleb keelekontaktide tulemu- sel tekkida võivad pidžin- ja kreoolkeels. Et kolooniate põliselanikel oli vaja suhelda eurooplastega, hakkasid nad õppima eurooplaste keeli, mille hääldus- ja muud seigad olid neile võõrad. Nad kasutasid eurooplastelt kuulnud keelesugemeid oma häälduse ja keelesüsteemi järgi. Et päris- maalased saaksid eurooplastest kergemini aru, hakkasid noodki kasutama neid oma- päraseid keelendeid, mistõttu need levisid kiiresti. Seesuguste keelekontaktide tulemu- sel tekkinud primitiivse grammatikaga se- gakeelt nimetatakse pidžinkeeleks. Kui aga pidžinkeel on juba muutunud tema kõnele- jate jaoks esimeseks keeleks, emakeeleks, nimetatakse teda kreoolkeeleks.

Teose lõpus (lk. 93–95) on kasutatud oskussõnade loend; bibliograafias (lk. 97—116) on mainitud kasutatud teosed. Teos lõpeb aine- ja isikunimed registriga.

Paul Ariste

Üleliidulisel leksikograafia-konverentsil

18.—20. X 1988 toimus Moskvas üleliiduline leksikograafikonverents, mille olid korraldanud kirjastus «Ruski Jazok», NSVL TA Vene Keele Instituut, NSVL TA Keeleteaduse Instituut ja A. Puškini nim. Vene Keele Instituut. Konverentsi üldteematika formuleeringuks oli «Kodumaise leksikograafia tänapäevaseisund ja arengutendentsid». Et korraldajad olid vene keele asutused, siis ilmselt sellest jootus, et kõne alla võeti eeskätt vene keele või sellega kaudselt seostuva leksikograafia (näit. tõlkesõnaraamatute) probleemid. Puhtal kujul teiste keelte sõnaraamatuprobleeme käsitleti vaid paaris-kolmes esinemises. Sissejuhatavalt peeti ka mõni üldteoreetilisem ettekanne.

Osavõtjaid oli üle terve Nõukogude Liidu, kõige kaugemad piirkonnad kaasa arvatud. Eestit esindas neli teadustöötajat (R. Karelson, T. Lagle, H. Pärn, M. Raadik) KKI-st. Ainsa väliskülalisena viibis konverentsil Harbiini (Hiina) leksikograafiakeskuse esindaja.

Konverentsi programm oli ülimalt tihe. Kokku kuulati üle 100 esinemise. Kirjade järgi pidi olema plenaaristung ja kolm sektsiooni. Tegelikult aga eraldi sektioone ei tehtud, vaid kõik ülesastumised toimusid järgemööda ühes ja samas kohas. Siit siis päevakava tohutu ülekoormatus, nii et tegelikku arutlust, diskussiooni ei saanud juba ajapuudusel tekkida. Kasutegur on sellisel juhul loomulikult üsnagi väike. Mitte asjata ei kostnud kriitiliselt hääli, et seesugust olukorda tuleks tulevikus vältida.

Sõnaraamatute üldteooria seisukohalt oli huvitav V. Gaki (Moskva) ülevaateettkanne «Sõnaraamatute tüpoloogiast». Esineja võttis siin arvesse nii NSV Liidu kui ka välismaa autorite

(eriti prantsuse leksikograafide) arvamusi ning jõudis järeldusele, et sõnaraamatu tüüpi määravad põhiliselt tema sisu, materjali esituse üldsuund ja sõnaraamatu eesmärk. Nendest asjaoludest lähtuvadki sõnaraamatute väga arvukad eri tüübid. Kõige olulisemaks ja nn. alussõnaraamatutüübiks pidas V. Gak seletussõnaraamatut. Sõnaraamatute tüpoloogia teemat jätkas ka V. Stšerbin (Minsk), kes muu hulgas leidis, et senise heterogeensetel tunnustel põhineva tüpoloogia asemele on vaja uut, tunduvalt «laiemat» tüpoloogiat. Selleks on tarvis keele iga sõna kohta informatsiooni ja seda saab koondada üksnes elektronarvutite abiga.

Tänapäeval ollakse üldiselt harjunud alfabeetiliste sõnaraamatutega. Ent on võimalikud ka nn. pesasüsteemi sõnaraamatud, kus teeluslikult ühtekuuluvad sõnad esitatakse sõnapesadena (selliselt olid muide üles ehitatud ka vene 17-kõitelise seletussõnaraamatu esimesed köited). Praeguselgi konverentsil leidis nii pesasüsteemi ägedaid pooldajaid kui ka sama ägedaid vastaseid. A. Tihhonov (Moskva) pidas koguni spetsiaalse ettekande pesasüsteemi kaitseks ning kasutas ka muidu iga sobivat võimalust selle süsteemi eeliste rõhutamiseks.

Suur osa konverentsi ettekannetest käsitles seletussõnaraamatuid ja nende üksikprobleeme. Kõige teoreetilisemalt esines siin J. Apresjan (Moskva) teemal «Uut tüüpi seletussõnaraamat sõnaraamatute seeria alusena». Uut tüüpi sõnaraamat peab tema järgi ületama seletussõnaraamatute teoreetilise mahajäämuse, arvestama semantikateooriaid, kirjeldama keelt grammatiliselt, arvestama selle paljusid aspekte, ühtlasi orienteeruma tänapäeva keelele. Ja ainult sellise seletussõnaraamatu alusel olevat võimalik teha korralikke muid sõnaraamatuid.

Samas kõneldi korduvalt

vene keele suure akadeemilise seletussõnaraamatu uuesti väljaandmisest mitmesuguste täienduste, kohenduste ja parandustega, nii et see nüüd 17 kõite asemel ilmuks 20-kõitelisena. V. Korovnenko (Leningrad) ütles kohaselt peab selle I kõide välja tulema juba 1990. a. L. Skljarevskaja (Leningrad) märkis, et uus akadeemiline sõnaraamat fikseerib eelkõige 1940.—1980-ndate aastate keelekasutust ja orienteerub selle ajalõigu normidele. Ühtlasi tutvustas esineja lähemalt muudatusi ja täiendusi selle väljaande stiilimärgendite süsteemis.

Kõneldi ka mitmetest seletussõnaraamatu sõnavaliku, seletuste ja sõnade üldise esitusviisi probleemidest. Taas kerkis üles terminite küsimus. Mis on termin, kui võrd termineid võtta kirjakeele seletussõnaraamatuse ja kuidas neid seal kirjeldada? A. Gerd (Leningrad) näiteks rõhutas, et terminile tuleb ka seletussõnaraamatus anda määratlus, kartmata seejuures entsüklopedismi, V. Leitšik (Moskva) soovust ei pooldanud entsüklopedismi ja arvas, et termini seletuseks ei pea olema määratlus, vaid sõnaraamatu masstarbijat arvestav populaarne seletus.

J. Tihhonova (Moskva) märkis oma ettekandes, et metonüümiat seostatakse vene keele seletussõnaraamatutes tavaliselt substantiividega, ent tema arvates (viide J. Ginsburgi uurimustele) olevat olemas ka väga arvukas verbide metonüümia, mida seletussõnaraamatutes tuleks samuti arvestada.

Üldistest puudustest seletussõnaraamatute sõnaseletustes sõnaliigiti rääkis üksikasjalikumalt D. Arbatski (Iževsk). Spetsiaalselt arvõnu ja nende semantika esiletõomist seletussõnaraamatus analüüsis L. Tšesnokova (Taganrog). Oma ettekandes juhtis ta muuseas tähelepanu väga mitmetele vene keele järgarvude mitmusevormidele, mille semantika on jäänud tänini tähelepanuta. (Analogiaid võib

igatahes leida ka eesti arvsõnade käsitlusest, kus me ilmselt pole saavutanud veel küllaldast lahendust. Näib, et arvsõnad on üldse sõnalii, mille semantikas on üpris palju uurida ja avastada.)

Ka minu teema käsitles seletussõnaraamatute valdkonda. Pealkirjaks oli «Illustratiivne ainekst eesti kirjakeele seletussõnaraamat». Puudutasin selles nn. väljendite (s. o. sõnaraamatu autorite poolt konstrueeritud sõnaühendite ja lühilause) ning tsitaatainestiku vahelkorda seletussõnaraamatuid, tõstes esile eeliseid, mida pakub väljendite kasutamine. Ühtlasi kõneleisin grammatilistest seikadest, mis peaksid sisalduma meie seletussõnaraamatu illustriivse ainekstu näidetes. Illustratiivainestiku suurt osatähtsust rõhutas oma ettekandes «Seletussõnaraamatu registrisõna ja selle pragmaatilise kirjelduse puudused» ka V. Turkin (Dnepropetrovsk). Esineja väljendas otsesõnu, et illustriivses osas toodavad kontekstid on sõnaartikli täisväärtuslik komponent, mis toetab ning jätkab märksõnale antud seletust.

Seletussõnaraamatute teemaatikaga ühenduses mainitagu veel L. Malahhovski (Leningrad) esinemist teemal «Emakeele lühiseletussõnaraamat leksikograafia žanrina». Esineja märkis, et on olemas suuri akadeemilisi sõnaraamatuid, on ka väga väikesi õppeseletussõnaraamatuid, nende vahepealseid aga NSV Liidus pole. Küll on selliseid sõnaraamatuid tehtud Inglismaal ja USA-s. Siit siis aktuaalne ülesanne koostada nii vene kui ka teiste NSV Liidu rahvuskeelte lühiseletussõnaraamatud. NSVL TA Keeleteaduse Instituudis koostamisel olevast lingvistikaterminite filoloogilist laadi seletussõnaraamatu põhimõtetest andis lühülevaate S. Krõlov (Moskva).

Mitu ettekannet peeti tõlkesõnaraamatute teemadel. Ainekstiku haardelt kõige ulatuslikum oli neist M. Tagijevi (Bakuu) oma, kus käsitleti teoksil oleva 4-kõitelise aserbaidžaani-vene sõnaraamatu materjali põhjal mitmesuguseid kakskeelse leksiko-

graafia probleeme. Missugust keelt kasutada metakeelena kakskeelses tõlkesõnaraamatus, sellest rääkis omakorda V. Grigorjan (Jerevan). Enamasti olevat metakeeleks sõnaraamatu koostajate keel, kuid võib olla ka vastupidi või siis eksisteerib sõnaraamatus koguni kaks metakeelt (näit. armeenia-vene sõnaraamatus). Vene-eesti sõnaraamatu probleeme käsitlesid oma ettekannetes T. Lagle ja H. Pärn. Esimese teemaks oli «Võorkeelsete sõnade läbitöötamise iselärsused üldistes kakskeelsetes tõlkesõnaraamatutes», kuna teise esineja teema kandis pealkirja «Verbaalsubstantiivid kakskeelse leksikograafia objektina». Veel kõnelesid A. Smirnova (Ivanovo) poola-vene homonüümide sõnaraamatust, V. Sidjakova (Moskva) inglise-vene püüvõrdluste sagedussõnaraamatust, V. Haitov (Buhhaara) sellest, kuidas kakskeelsetes sõnaraamatutes esitada vene keele terminoloogilist laadi fraseoloogiaüksusi, jne.

Väga arvukalt oli neid ettekandeid, kus olid kõneaineks mitmesugused õppeleksikograafia alale kuuluvad sõnaraamatud. Konverentsi esimesel päeval märkis muide P. Denissov (Moskva) oma ettekandes «Õppeleksikograafia arengu perspektiivid meie maal», et õppeleksikograafia areneb üldse väga aeglaselt. Seesugune arvamus riivas Moskva kirjastustöötajate tundeid ja kutus esile ägeda reaktsiooni. Rõhutati kirjastuse omaalgatust õppeleksikograafia valdkonnas ja loetleti, mida kõike on välja antud ja mida veel kavatakse välja anda. Konverentsi ettekannetes vaadeldi nii ühe- kui kakskeelse õppeleksikograafia probleeme. Ühekeelse leksikograafia osas kõneles näiteks O. Tšupaševa (Murmansk) sellest, kuidas teha suurte seletussõnaraamatute põhjal väikesi kooliseletussõnaraamatuid ja anda neis edasi paljutäenduslike sõnade semantikat. Kakskeelse õppeleksikograafia perspektiividest rääkis ehk kõige üldisemas aspektis E. Mednikova (Moskva), kes põhiosas käsitles küll inglise-vene õppesõnaraamatuid, ent rõhutas ühtlasi ka vastavate vene-rahvuskeelsete

sõnaraamatute tähtsust teise keele omandamisel.

Mõnes ettekandes olid vaatluse all fraseoloogia ja fraseoloogiasõnaraamatud. Märkimist väärib siin eeskätt A. Tšepassova (Tšeljabinsk) ülevaade Tšeljabinski töörühma ettevõtmistest, kes on 30 aasta vältel töötanud läbi kogu vene fraseoloogia Puskini tänapäevani, loonud u. 14 000 üksust ja enam kui 100 000 kasutust hõlmava kartoteegi ning koostab vene keele struktuurilis-grammatilist fraseoloogiasõnaraamatut.

Teistest fraseoloogialeksikograafidest kõnelesid veel V. Žukov (Novgorod) vene fraseoloogia grammatilisest sõnaraamatust ja N. Kolomjets (Dnepropetrovsk) ukraina keele fraseoloogiliste sünonüümide sõnaraamatust.

Juttu oli ka võõrsõnade uut tüüpi sõnaraamatust (L. Krõssin, Moskva), vene keele lühend sõnade sõnaraamatulisest esitusest (J. Sorokina, Daugavpils), püsivate sõnaühendite sõnaraamatust (B. Telia, Moskva), sõnatuletusmorfeemide sõnaraamatust (R. Murjassov, Naberežņoje Tšelņo), ülekantud tähenduses esinevate pärisnimede sõnaraamatust (J. Otin, Donetsk) ja veel mitmest-mitmest teostatavast või kavandatavast vene keele sõnaraamatutüübist.

Konverentsi vahest kõige kriitilisema ettekande pidas V. Berkov (Leningrad), kelle teema kandis pealkirja «Nõukogude leksikograafia — saavutused ja perspektiivid». Esineja märkis küll nõukogude leksikograafia olulisi saavutusi, ent samas osutas ka selle üsnagi suurele mahajäämusele, võrreldes maailma leksikograafia üldise tasemega. Ta tegi tõsisid etteheiteid kirjastustele, kes ei suuda välja anda korralikke, häid sõnaraamatuid. Seda tulevat nentida nii kaks- kui ka ühekeelsete sõnaraamatute kohta. Mahajäämust mainis ta näiteks kas või sagedussõnaraamatute puhul. NSV Liidus ei ole veel paljusid sõnaraamatutüüpe, mis aga välismaal on olemas. Ei ole korralikku trükibaasi ega paberit. Kõrgkoolides ei valmistata ette leksikograafe, puuduvad leksikograafia käsiraa-

matud. Jne. Mõndagi kriitilist sisaldas ka J. Karaulovi (Moskva) sõnavõtt. Muuseas mainis ta leksikograafiateooria mahajäämuse, eriti käis see õppeleksikograafia kohta. Konverentsil oli juba varem esinemises ja sõnavõttudes räägitud vajadusest erilise leksikograafiakeskuse ja -väljaande järele. Sama mõtet toonitas ka J. Karaulov: keskuseks võiks olla näiteks spetsiaalne leksikograafiakateeder Teaduste Akadeemia juures. Ent koordineeriva keskuse vormi ja asukoha suhtes oli muidki, erinevaid arvamusi.

Ka oli konverentsipäeval juttu üleliidulise leksikograafiaühingu rajamisest. Selles kavatsuses jõutigi mingil määral edasi. Konverentsi pikas resolutsioonis sisaldas tulevase leksikograafiaühingu rajamise punkt ning nimetati ka selle organiseerimiskomitee mingisugune tuumik. Paistab, et eesmärkide ja liikmeskonna koosseisu suhtes võetakse eeskujuks EURALEX, s.o. Euroopa Leksikograafiaühing (*European Association of Lexicography*).

Rudolf Karelson

Järelehüüe soome tunnustatud sõnatundjale

Enne Julius Mägiste eesti-keelse etümoloogilise sõnaraamatu käsikirja trüki avaldamist («Estonisches etymologisches Wörterbuch» I—XII,

1982—1983) oli ainukeseks meie keele sõnade algupära selgitavaks käsiraamatuks «Suomen kielen etymologinen sanakirja» (I—VII, 1955—1981). Ja on seda paljudel juhtudel ikka veel, sest teda leidub Eestis palju sagedamini kui Mägiste teost. See soome sõnaraamat oli esimene kapitaalne etümoloogiline käsiraamat kogu uurali keeleperes. Tegemist on uralistikaalase suursaavutusega, millel on olnud oma kindel roll ka eesti keele uurimisel. Selle koostamist alustas Y. H. Toivonen, kelle surma järel tööd jätkasid Erkki Itkonen, Aulis J. Joki ja Reino Peltola. 8. veebruaril 1989 suikus vaikselt igavesele unele üks koostajast Aulis J. Joki, rahvusvaheliselt tuntud uralist ja orientalist.

Aulis Johannes Joki sündis 2. juunil 1913 Viiburis. 1938 lõpetas ta kõrgkooli, sai 1952 litsentsiaadiks ja promoveerus 1953 doktoriks. Töötanud Stockholmis Ida-Aasia muuseumi assistendina ja ülikooli soome keele lektorina, tegutses A. J. Joki Helsingi ülikooli uurali keeleteaduse dotsendina ja Göttingeni ülikooli ning lõpuks Helsingi ülikooli soome-ugri keeleteaduse professorina. Ta oli aktiivselt tegev mitmetes teaduslikes seltsides ja väljaannetes. Soome-Ugri Seltsis ms. ka esimese aseesimehena. Ta oli valitud Viini Keeleteadusliku Seltsi, Türgi Keeleteadusliku Seltsi ja Soome-Ugri Seltsi auliikmeks, toimis XIX rahvusvahelise altaistikakongressi presidendina.

A. J. Joki keskseks uurimisobjektiks kujunes sõnaetümoloogia, seejuures enamasti kultuuriloolisestki aspektist. Sellele alale kuulub Kai Donneri poolt kogutud haruldase kamassi keeleainestiku trükkitoimetamine («Kai Donners Kamassisches Wörterbuch», 1944), samuti doktoridissertatsioon («Die Lehnwörter des Sajansamojedischen», 1952). Väga suured teened on tal seega ka samojeedi keelte uurimisel, mitmetest tema õpilastest on saanud rahvusvahelise mainega samojedoloogid.

Uralistika kõrval tegeles A. J. Joki ka orientalistikaga, olulisel kohal olid seejuures ketoloogia, altaistika ja sinoloogia. Helsingi ülikooli Aasia ja Aafrika keelte ja kultuuride instituut peab teda oma asutajaks. Ta avaldas ka detailise kriitilise kokkuvõtte uurali ja indoeuroopa keelte vahelkordade kogu uurimisloost («Uralier und Indogermanen. Die älteren Berührungen zwischen den uralischen und indogermanischen Sprachen», 1973). Paljusid keelkondi ja teadusalasid hõlmab tema ülevaade «Affinität und Interferenz in den Sprachen des nordeurasischen Areals» (1975). Lisaks on ta tegutsenud ka tõlkija ja kommenteerijana.

Aulis J. Joki oli mitmekülgne teadlane, kannatlik õpetaja, malbe südamega kunstihuviline inimene ja siiras Eesti sõber.

Ago Künnap

СОДЕРЖАНИЕ

Я. Кросс. Олев Йьги. <i>In memoriam</i>	193
Х. Пееп. Культурологические мемуары зарубежных эстонцев	195
Ю. Вийкберг. Смена кода и сибирские эстонцы. Исходные постулаты	202
Л. Ваба. Балтийские заимствования в ландшафтной лексике прибалтийско-финских языков (Продолжение)	206
Р. Крустен. Детская литература как отражение общественной злободневности	219
С. Исаков. Из истории эстонско-армянских литературных связей (II)	224
Анкета журнала «Keel ja Kirjandus» (Э. Нуу)	231
ЗАМЕТКИ	
А. Вершик. Следы двуязычия	233
НА ТЕМУ ДНЯ	
Кому одно-, кому двуязычие	234
ПУБЛИКАЦИИ	
А. Ээляэз (коммент.). Переписка А. Адсона и Ф. Тугласа (Продолжение)	239
О КНИГАХ	
Ю. Юрг. Погода сумрачная, настроение хорошее (Ott Arder. <i>Tasakaaluksed</i> . Tallinn, 1988)	244
П. Вийрес. Об огне и об инном (Aino Pervik. <i>Tulesõitjad</i> . Novellid. Tallinn, 1988)	245
Х. Крулл. Братским взглядом [Kenkõ. <i>Jõudeaja võrsed</i> . Tallinn, 1988; Petrus Alfonsi. <i>Elutarkusest</i> (Disciplina clericalis). Tallinn, 1988]	246
С. Исаков. Ценная публикация (Игорь Северянин. Письма к Августе Барановой 1916—1938. Составление, подготовка текста, введение и комментарии: Бенгт Янгфельдт и Рейн Круус. Stockholm, 1988)	249
П. Аристе. Илзе Лехисте о языковых отношениях (Ilse Lehiste. <i>Lectures on language contact</i> . Cambridge—London, 1988)	252
ОБОЗРЕНИЕ	254

INHALT

J. Kross. <i>In memoriam</i> Olev Jõgi	193
H. Peep. Kulturhistorische Memoiren von im Ausland lebenden Esten	195
J. Viikberg. Kodewechsel und die Esten in Sibirien. Ausgangspunkte	202
L. Vaba. Baltische Lehnwörter in der ostseefinnischen Landschaftslexik (Fortsetzung)	206
R. Krusten. Die Kinderliteratur als Widerspiegelung der gesellschaftlichen Aktualität	219
S. Issakow. Aus der Geschichte der estnisch-armenischen Literaturkontakte (II)	224
Umfrage der Zeitschrift «Keel ja Kirjandus» an die Schriftsteller (E. Nõu)	231
MISZELLEN	
A. Verschik. Spuren der Zweisprachigkeit	233
IM BLICKPUNKT	
Für wen Einsprachigkeit, für wen Zweisprachigkeit	234
PUBLIKATIONEN	
A. Eelmäe (komment.). Der Briefwechsel zwischen A. Adson und F. Tuglas (Fortsetzung)	239
REZENSIONEN	
J. Ürt. Wetter schlecht, Stimmung gut (Ott Arder. <i>Tasakaaluksed</i> . Tallinn, 1988)	244
P. Viires. Über das Feuer und anderes (Aino Pervik. <i>Tulesõitjad</i> . Novellid. Tallinn, 1988)	245
H. Krull. Mit brüderlichem Blick [Kenkõ. <i>Jõudeaja võrsed</i> . Petrus Alfonsi. <i>Elutarkusest</i> (Disciplina clericalis). Tallinn, 1988]	246
S. Issakow. Eine wertvolle Publikation (Игорь Северянин. Письма к Августе Барановой 1916—1938. Составление, подготовка текста, введение и комментарии: Бенгт Янгфельдт и Рейн Круус. Stockholm, 1988)	249
P. Ariste. Ilse Lehiste über die Sprachkontakte (Ilse Lehiste. <i>Lectures on language contact</i> . Cambridge—London, 1988)	252
RUNDSCHAU	254

 TEKSTIS SELETAMATA LÜHENDID

ERMA = Eesti Rahva Muuseumi aastaraamat; **ESA** = Emakeele Seltsi aastaraamat; **f.** = fond; **FUF** = Finnisch-ugrische Forschungen; **KK** = «Keel ja Kirjandus»; **KKI** = Keele ja Kirjanduse Instituut; **KM KO** = Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakond; **m.** = mapp; **SUSA** = «Suomalais-ugrilaisen Seuran Aikakauskirja»; **UAJb** = Ural-Altische Jahrbücher.
 Murded ja murrakud: **Anna**; **Audru**; **eL** = lõunaeesti murded; **Emmaste**; **Hanila**; **Harjumaa**; **Hargla**; **Helme**; **Häädemeste**; **JJn** = Järva-Jaani; **Kadrina**; **Kambja**; **Kanepi**; **Khk** = Kihelkonna; **Khñ** = Kihnu; **Kirbla**; **KJn** = Kolga-Jaani; **Kodavere**; **Krk** = Karksi; **Kse** = Karuse; **Kullamaa**; **Kuusalu**; **Käina**; **Laiuse**; **Lihula**; **LNg** = Lääne-Nigula; **Lüganuse**; **Martna**; **Mustjala**; **Märjamaa**; **Nõo**; **Otepää**; **Palamuse**; **Phl** = Pühalepa; **Plt** = Põltsamaa; **Plv** = Põlva; **Pärnu**; **Rannu**; **Rõuge**; **Räpina**; **Sangaste**; **Setumaa**; **TMr** = Tartu-Maarja; **Tori**; **Trm** = Torma; **Try** = Tarvastu; **Tõstamaa**; **Türi**; **Urvaste**; **Varbla**; **Vastseliina**; **Vigala**; **Viljandi**; **VNg** = Viru-Nigula; **Võnnu**; **Vändra**; **Äksi**.
 Keeled: **asks** = alamsaksa; **blt** = balti keeled; **bulg** = bulgaaria; **e** = eesti; **ingl** = inglise; **isl** = islandi; **k** = komi; **kaks** = keskalamsaksa; **krj** = karjala; **krJA** = karjala keele Aunuse murre; **lms** = läänemeresoome keeled; **ld** = leedu; **lt** = läti; **lv** = liivi; **lü** = lüüdi; **mdE** = ersamordva; **mdM** = mokšamordva; **mnr** = muinasnorra; **mprs** = muinaspreisi; **mrts** = muinasrootsi; **nr** = norra; **prs** = preisi; **rts** = rootsi; **sm** = soome; **vdj** = vadja; **vn** = vene; **vps** = vepsa; **vvñ** = vanavene; **üsks** = ülemsaksa.

JÄRGMISTES
NUMBRITES:

● Adressaadi- ja lugejakujund ● Teel poolkeelsusele ● Eesti tutvustamine välismaal aastail 1919—1920
